Малітва да сьвятой Еўфрасіньні

О, сьвятая й слаўная апякунка й асьветніца Беларускага народу, Маці нашая, Еўфрасіньня! Глянь ласкавым вокам сваім на братоў і сёстраў Тваіх, што зь любоўю й надзеяй вочы душаў сваіх да Цябе падымаюць. Ты не асудзіла нас, што мы ў няволі сваёй доўгі час не маглі славіць у сьвятынях сваіх сьвятога імені Твайго. Бо мы ведаем, што гэта Ты сьвятымі малітвамі сваймі выпрасіла нам ласку Збаўцы нашага, і мы цяпер у сьвятых цэрквах сваіх можам аддаваць хвалу Трыадзінаму Богу й Табе, апякунцы нашай. Таму і ўдзячныя сэрцы нашы, поўныя любові й падзякі да Цябе, у захапленьні сьпяваюць: РАДУЙСЯ!

Радуйся, заступніца, апякунка й малельніца наша! Радуйся, радаваньне Полацкай і ўсёй зямлі нашай! Радуйся, дзеваў чысьціня й зьзяньне! Радуйся, прамень Веры нашае! Радуйся, асьвячэньне любае Беларусі нашае! Радуйся, пашыральніца дабра, праўды, красы й згоды ў краіне нашай! Радуйся, памочніца пакрыўджаных, сумных пацяшэньне! Радуйся, удоваў і сіротаў заступніца! Радуйся, кветка з райскага саду нясьмягнучая! Радуйся, у веры нашай на выгнаньні і ў пакутах падтрыманьне! Радуйся, хворых і паміраючых пацеха й выздараўленьне! Радуйся, да магілы Хрыстовай зь сьвятымі духмянасьцямі прыходзячая! Радуйся, усё Хрысту ахвяраваўшая! Радуйся, сьвятых угоднікаў Божых краіны нашае зьзяньне, веліч і слава! Радуйся, сьвятая Маці нашая, Еўфрасіньня!

Прыймі, заступніца нашая, гэтую малітву братоў і сёстраў Тваіх, як нашую невымоўную падзяку, любоў і хвалу Табе — надзея, слава й пацеха нашая! Усе мы з радасьцю аддаем сябе пад сьвятую апеку Тваю. Маліся і далей за шматпакутны народ наш перад пасадам Усявышняга, каб мы сталіся верным і набожным выбраным народам Ягоным! Каб Ён Духам Сваім Сьвятым узмацняў і прасьвятляў душы й сэрцы нашых пастыраў і правадыроў, пацяшаў і радаваў нашых удоваў і сіротаў, а ўсім нам паслаў спакой і радасьць на чужыне, і прывёў нас на вольную зямельку нашу, каб мы ўсе разам там маглі славіць Цябе, і пяяць хвалу Яму, Збаўцу нашаму, ды цешыцца й радавацца ў Валадарстве славы Ягонай на вякі вякоў. Амін.

Праваслаўны малітоўнік.Таронта, 1990

Малітва Крыжу

Да воскреснет Бог, и расточатся врази Его, и да бежит от лица Его ненавидящии Его. Яко исчезает дым, да исчезнут; яко тает воск от лица огня, тако да погибнут беси от лица любящих Бога, и знаменующихся крестным знамением, и в веселии глаголющих: радуйся, Пречестный и Животворящий Кресте Господень, прогоняяй бесы силою на тебе пропятаго Господа нашего Иисуса Христа, во ад сшедшаго и поправшаго силу диаволю, и даровавшего нам тебе, Крест Свой Честный, на прогнание всякаго врага и супостата. О Пречестный и Животворящий Кресте Господень! Помогай ми со Святою Госпожею Девою Богородицею и со всеми святыми во веки. Аминь.

KAMUNIKAT.org

«ЯКО ЛУЧА СОЛНЕЧНАЯ...»

Асветніца з роду Усяслава

Еўфрасіння Полацкая. Без гэтага імя немагчыма ўявіць не толькі панараму духоўнага жыцця на ўсходнеславянскіх землях у XII стагоддзі, але і ўсю шматвяковую гісторыю Беларусі. Князёўна, унучка славутага Усяслава Чарадзея, ігумення, выдатная асветніца, пра якую «Жыццяпіс» кажа, што яна — «небопарный орел, попарившй от Запада и до Востока, яко луча солнечная, просветивши всю землю Полоцкую», святая Еўфрасіння пакінула па сабе вечную памяць у душы народа.

Паміж намі і часам, калі жыла знакамітая палачанка, ляжыць больш за восем стагоддзяў. Не дзіва, што гісторыя захавала пра яе не надта багатыя звесткі, але і яны дазваляюць убачыць агульнаеўрапейскую значнасць асобы гэтай жанчыны-падзвіжніцы. Ахвярная праца святой Еўфрасінні, як і яе славутых сучаснікаў Кірылы Тураўскага і Клімента Смаляціча, абумовіла высокі культурны ўздым на зямлі нашых продкаў.

Ужо ў юнацтве Еўфрасіння перапісвала і перакладала з іншых моваў кнігі. Заснаваўшы ў Полацку два манастыры, яна надала пашырэнню пісьмовага слова вялікі размах. Гісторыкі звязваюць з яе імем полацкае летапісанне і збіранне бібліятэкі Сафійскага сабора. Князёўна-

* Найпадобнейшая Еўфрасіння, ігумення Полацкая.
З гравюры XIX стагоддзя.

* Преподобная Евфросиния, игуменья Полоцкая.
С гравюры XIX века.

ігумення рупілася, каб вучні манастырскіх школ разам з граматаю навучаліся «чистоте душевней и бестрастию телесному».

Мудрасць Еўфрасінні выявілася і ў тым, што яна не стала на шлях барацьбы са старымі мясцовымі традыцыямі, а імкнулася асвяціць усё, што магло служыць хрысціянству.

Знаходзячыся ў цэнтры духоўнага жыцця Полацкага княства, яна нястомна збірала вакол сябе таленавітых людзей, зрабілася нашай першаю мецэнаткай. На яе заказ дойлід Іаан пабудаваў сусветна вядомую царкву Спаса, якую лічаць дасканалым узорам полацкай архітэктурнай школы. Асветніца спрыяла стварэнню ўнікальных фрэскавых размалёвак Спасаўскага храма. Полацкі майстар-ювелір Лазар Богша зрабіў для Еўфрасінні свой слынны крыж — нашу неацэнную нацыянальную рэліквію, гісторыі якой прысвечаная гэта кніга.

Вялікім быў уплыў ігуменні на палітыку Полацка. Падзвіжніца ўздымала голас супроць княскіх усобіц, папярэджвала, што братазабойчыя войны могуць прывесці Бацькаўшчыну да гібелі.

Багаты плён яе працы высока падымаў аўтарытэт Полацкага княства — першай дзяржавы нашых продкаў — у вачах Візантыі і іншых краін. Прыклад Еўфрасінні натхняў яе землякоў і наступнікаў: першадрукара і перакладчыка Бібліі на зразумелую народу мову Францішка Скарыну, перакладчыка і выдаўца беларускага Евангелля Васіля Цяпінскага, паэта і асветніка Сімяона Полацкага...

Пабожнае жыццё Еўфрасінні, яе бязмежнае самаадрачэнне прычыніліся да росквіту ў беларускім народзе хрысціянскіх цнотаў.

Еўфрасіння Полацкая стала адной з першых кананізаваных жанчын на ўсходнеславянскіх землях. Зразумела, што ў перыяд панавання «ваяўнічага атэізму» дзейнасць святой замоўчвалася або малявалася ў скажоным святле. Вядомы ў той час прафесар, аўтар падручніка для сярэдняй школы Л. Абэцэдарскі ў 70-я гады дазваляў сабе ў лекцыях і «навуковых» публікацыях называць выдатную асветніцу «цемрашалкай». Маўчала пра Еўфрасінню нават пяцітамовая акадэмічная «Гісторыя БССР».

У апошнія два дзесяцігоддзі беларускія гісторыкі, пісьменнікі, мастакі, журналісты разам з царквою нямала зрабілі, каб сарваць з імя Еўфрасінні зняважлівыя ярлыкі і вярнуць яго нашай свядомасці. Наогул жа, літаратура, дзе падаюцца звесткі пра жыццё і подзвігі святой, налічвае каля 200 назваў на беларускай, лацінскай, польскай, нямецкай, украінскай, расейскай і царкоўнаславянскай мовах.

Асноўная крыніца біяграфічных сведчанняў пра асветніцу — яе «Жыццяпіс», адзін з найкаштоўнейшых помнікаў старажытнабеларускай літаратуры, створаны ў канцы XII стагоддзя ў Полацку невядомым аўтарам. Ім мог быць малодшы сучаснік Еўфрасінні, манах або ігумен аднаго з полацкіх манастыроў.

«Жыццяпіс Еўфрасінні Полацкай» дайшоў да нас, прынамсі, у шасці рэдакцыях, прадстаўленых болей чым сотняю спісаў, самы даўні з якіх належыць да XVI стагоддзя. Шэраг гэтых спісаў захоўваецца ў Бібліятэцы імя Салтыкова-Шчадрына ў Санкт-Пецярбургу.

«Жыццяпіс» створаны на царкоўнаславянскай мове ў яго старажытнарускай рэдакцыі. Ён пачынаецца рытарычным уступам, потым ідзе аповед пра жыццёвы шлях святой як пра яе духоўнае ўзыходжанне. Каштоўная асаблівасць твора — спроба аўтара паказаць характар асветніцы. Апавяданне грунтуецца на сапраўдных гістарычных фактах, прычым падзеі падаюцца ў храналагічнай паслядоўнасці. Змешчаныя ў тэксце маналогі і дыялогі дазваляюць раскрыць унутраны свет полацкай ігуменні. З гісторыка-мастацкай біяграфіяй спалучаюцца іншыя літаратурныя жанры: хаджэнне — апісанне падарожжа ў Святую Зямлю і пахвала. Самая пашыраная рэдакцыя «Жыццяпісу» — чацвёртая, дзе падаецца генеалогія роду Еўфрасінні.

Аўтар «Жыццяпісу» ў адпаведнасці з канонамі жанру не меў мэты падрабязна і дакладна распавесці пра жыццё святой. Яго найбольш прываблівалі моманты, непасрэдна звязаныя з хрысціянскай мараллю і адпаведным тыпам паводзін. Таму больш поўна ўзнавіць асноўныя вехі зямнога шляху святой Еўфрасінні ды іхнія даты можна, толькі супастаўляючы апісанне яе жыцця з усходнеславянскімі летапісамі, візантыйскімі хронікамі, іншымі гістарычнымі крыніцамі. Цікавыя звесткі пра асветніцу і яе светапогляд ёсць у прысвечаным ёй спеўным цыкле XII стагоддзя.

Як хрысцілася Полацкае княства

Гаворачы пра нашу першую святую, мы ніяк не абмінём пытання, калі і як прынялі хрысціянства Полацк ды іншыя беларускія землі.

Афіцыйная гістарыяграфія з яе міфамі, створанымі стагоддзі таму, але патрэбнымі дзеля імперскае палітыкі і сёння, абвяшчае Полацкае княства часткаю Кіеўскай Русі. Адсюль як бы само сабою зразумела, што хрышчэнне нашых земляў нічым не адрознівалася ад гэткай падзеі ў Кіеве ці ў Ноўгарадзе і адбылося дзякуючы князю Уладзіміру Святаславічу. Як вядома, кіянаў Уладзімір загадаў хрысціць у Дняпры, сказаўшы пры гэтым: «Хто не са мною, той супроць мяне». У Ноўгарадзе разыгралася крывавая драма: там кіеўскія ваяводы Дабрыня і Пуцята хрысцілі агнём і мячом.

Аднак на старонках усіх вядомых гісторыкам летапісаў няма ніякіх звестак пра тое, як прыняла хрост Полацкая зямля. Значыцца, гвалту тут не было, бо абмінуць такую падзею летапісцы не маглі. Праліваючы кроў паганцаў (язычнікаў) у Ноўгарадзе, кіеўскі князь замацоўваў правы на сваю вальналюбную вотчыну, падпарадкоўваючы яе яшчэ і духоўна. Такіх правоў на Полацк ён не меў, як, пэўна, не меў і дастатковай для барацьбы з палачанамі збройнай сілы.

У Полацку ў апошнія гады жыцця Уладзіміра валадарыў князь Брачыслаў. Ён вёў незалежную палітыку і, мяркуючы па варажскіх сагах і ўсходнеславянскіх летапісах, падтрымліваў больш трывалыя сувязі не з Кіеўскай Руссю, а са скандынаўскім светам. По-

* Старонка «Жыццяпісу святой Еўфрасінні Полацкай». Спіс XVII стагоддзя.

* Страница «Жития святой Евфросинии Полоцкой». Список XVII века.

лацкія князі не мелі патрэбы сцвярджаць сваю ўладу пераводам у хрысціянства адразу ўсіх жыхароў княства. Тым не менш, яны, не хочучы бачыць сваю зямлю паганскаю выспаю сярод хрысціянскай Еўропы і добра разумеючы магчымасці, якія несла новая вера дзяржаве і народу, прынялі яе і спрыялі натуральнаму пашырэнню Хрыстовага вучэння на ўсім абшары княства. Прычым адбывалася гэта паступова, і доўгі час хрысціянства мірна суіснавала з ранейшым светапоглядам.

Слова Божае ішло сюды і з поўдня, і з захаду, і з поўначы. Хрысціянамі, магчыма, былі ўжо першы вядомы з летапісу полацкі князь Рагвалод (на думку некаторых вучоных, выхадзец з воласці Рогаланд на поўначы Нарвегіі) і ягоная дачка Рагнеда, сілаю ўзятая будучым Хрысціцелем, а тады яшчэ паганінам Уладзімірам за жонку. Летапісы паведамляюць, што, пабраўшыся з дачкою візантыйскага імператара і зрабіўшыся хрысціянінам, кіеўскі князь прапанаваў Рагнедзе выбраць сабе новага мужа з ягонага атачэння. Ганарлівая дачка Рагвалода адмовілася, абвясціўшы, што ў такім разе лепей будзе Хрыстоваю нявестаю. Прыняўшы пострыг пад імем Анастасіі, яна сталася, верагодна, першаю на ўсходнеславянскіх землях манашкаю.

Не выключана, што першы ва ўсходніх славянаў манастыр узнік менавіта ў Полацкім княстве. Падставы для такога меркавання дае запісаная ў XIII стагоддзі «Сага пра хрышчэнне», якая апавядае пра падзеі канца X стагоддзя. Яе герой, прылічаны пасля смерці да святых Торвальд Вандроўнік, хрысціў Ісландыю, адкуль потым выправіўся ў Ерусалім. Заслужыўшы вялікую пашану ў канстанцінопальскага патрыярха, паломнік вяртаўся на радзіму праз усходнеславянскія землі. Паводле сагі, Торвальд сканаў, не дасягнуўшы радзімы, і быў пахаваны «у высокай гары... каля царквы Іаана Хрысціцеля, непадалёку Полацка».

Узнікненне полацкага манастыра Іаана Хрысціцеля (Папярэдніка) на Востраве, пра які ёсць шматлікія сведчанні, гісторыкі адносяць да XII стагоддзя. Але рэшткі самога манастыра дагэтуль не знойдзеныя, і казаць пра больш дакладны час яго заснавання можна будзе толькі пасля археалагічных даследаванняў. Што да «высокай гары», дык яна існуе на левым беразе Дзвіны, насупроць Сафійскага сабора, і сёння.

«Аповесць мінулых гадоў», кажучы пра падзеі ў Полацку, пад 1007 годам змяшчае запіс: «Перанесены святыя ў святую Багародзіцу». Першыя кіеўскія (а потым агульнарускія) святыя Барыс і Глеб кананізаваныя, як лічаць сучасныя вучоныя, пасля 1020 года, а перанесеныя ў царкву ў 1072 годзе, пра што таксама ёсць запіс у «Аповесці мінулых гадоў». Іншых святых ні ў Кіеве, ні ў Ноўгарадзе тады не было і не магло быць, бо царква Кіеўскай Русі знаходзілася ў поўнай залежнасці ад Канстанцінопаля, дзе зацвярджалі любую кананізацыю. Беларускі гісторык Сяргей Тарасаў мяркуе, што гаворка ў летапісе ідзе пра першых полацкіх і беларускіх святых, якімі маглі быць манашка Рагнеда-Анастасія, пабожны князь Ізяслаў і княжыч Усяслаў Ізяславіч, які памёр у дзіцячыя гады. Магчыма, да іх быў далучаны і святы Торвальд. Канстанцінопальскі патрыярх мог дазволіць кананізацыю мясцовых святых праз сваю зацікаўленасць у хрысціянізацыі Полацкай зямлі паводле ўсходняга абраду. Княства ж, безумоўна, хацела мець сваіх святых дзеля ўмацавання незалежнасці.

Дарэчы, у Полацку ўжо мог існаваць і храм Багародзіцы, бо, як мы пазней даведаемся, у часы Еўфрасінні цэркваў у гонар Божай Маці было ў горадзе дзве — старая і новая.

Першы вядомы нам полацкі епіскап Нікіфар быў грэкам. У 1092 годзе з дазволу канстанцінопальскага патрыярха ён стаў мітрапалітам кіеўскім. Значыцца, заняць епіскапскую катэдру ў Полацку ён мог таксама толькі з багаславення таго самага царкоўнага іерарха. Іначай кажучы, Нікіфар прыехаў у Полацк проста з Візантыі.

Усё сказанае вышэй, як і трывалыя сувязі Полацкага княства з Канстанцінопалем, што выяўлялася і ў дынастычных шлюбах і ў магутным уплыве візантыйскае культуры, пераконваюць: новая вера прыйшла сюды непасрэдна з Візантыі.

Беларускія землі прынялі хрысціянства яшчэ да яго афіцыйнага падзелу на заходнюю і ўсходнюю плыні, які адбыўся ў 1054 годзе. Хрысціўшыся паводле грэцкага абраду, нашы далёкія продкі не адчувалі варожасці і да вернікаў-лацінцаў. У XII стагоддзі, калі жыла Еўфрасіння, на ўсходзе славянства працягвалі пашырацца жыццяпісы рымскіх святых. Асаблівую папулярнасць меў жыццяпіс Аляксея чалавека Божага. «Родам рымлянін» быў св. Меркуры Смаленскі. У суседнім з Полацкам Ноўгарадзе прылічылі да святых Антонія

Рымляніна. У той самы час ноўгарадзец Кірык паведамляў, што гараджанкі хрысцілі дзяцей і ў сваіх, і ў варажскіх святароў. Між іншым, сваяк святой Еўфрасінні візантыйскі імператар Мануіл Камнін вёў перамовы пра паяднанне цэркваў з рымскім папам.

Мы не ведаем на тагачасных беларускіх землях ніякай скіраванай супроць заходняга хрысціянства літаратуры. Няма слядоў такой непрыхільнасці і ў жыццяпісах беларускіх святых, што яшчэ раз сведчыць пра ўласцівы продкам шляхетны дух талерантнасці, які праз стагоддзі будзе захаваны ў Вялікім княстве Літоўскім.

Наша першая дзяржава

Радзіма Еўфрасінні — Полацкае княства, моцная раннефеадальная ўсходнеславянская дзяржава, якой два з паловаю стагоддзі кіравала самастойная дынастыя Рагвалодавічаў, або Ізяславічаў, калі лічыць ад князя Ізяслава — унука Рагвалода і сына Рагнеды.

У Падзвінні ў другой палове першага тысячагоддзя нашай эры адбывалася ўзаемадзеянне плямён крывічоў, дрыгавічоў і балтаў, што паклікала да жыцця новае этнічнае ўтварэнне — палачанаў. Праз княства, злучаючы Арабскі халіфат і Хазарыю з усходнімі славянамі і Скандынавіяй, праходзілі старадаўнія гандлёвыя шляхі. Выгоднае геаграфічнае становішча разам з інтэнсіўнымі этнічнымі працэсамі ды актыўнай палітыкай тутэйшых князёў і былі галоўнымі чыннікамі хуткага ўзвышэння Полацкай зямлі.

У другой палове X стагоддзя ў Полацку кіраваў незалежны ні ад Кіева, ні ад Ноўгарада князь Рагвалод. Іначай кажучы, у тыя часы і пачала існаванне першая беларуская дзяржава — Полацкае княства. Можна спрачацца, прыйшоў полацкі валадар з-за мора ці быў крывічом. Можна спрачацца, славянскія ці скандынаўскія імёны мелі першы вядомы з летапісаў полацкі князь і ягоная дачка Рагнеда. Але значна важней тое, што, як падкрэслівае гісторык Мікола Ермаловіч, Рагвалод «першы ўбачыў і па-сапраўднаму ацаніў вялікія магчымасці Полацкай зямлі як асобнай дзяржавы са сваімі мэтамі і інтарэсамі, супрацьлеглымі мэтам і інтарэсам самога Кіева».

У XII стагоддзі Полацкае княства сваёй тэрыторыяй было роўнае такім буйным тагачасным заходнееўрапейскім дзяржавам,

* Княжыч Ізяслаў заступаецца за Рагнеду пасля яе замаху на Уладзіміра. Мініяцюра Радзівілаўскага летапісу.

* Княжич Изяслав вступается за Рогнеду после ее покушения на Владимира. Миниатюра Радзивиллювской летописи.

як герцагства Баварскае і каралеўства Партугальскае. Васаламі Полацка былі размешчаныя ў балцкіх землях гарады Герцыка (Герцыке) і Куканос (Кукенойс). Даніну плацілі яму плямёны ліваў і летаў, якія жылі ніжэй па Дзвіне. Полацкія свецкія і духоўныя валадары заўсёды праяўлялі да сваіх даннікаў-паганцаў верацярпімасць. Відаць, гэта было вынікам моцных пазіцый дахрысціянскай ідэалогіі ў самім княстве.

Дзейнасць полацкіх князёў скіроўвалася на ўзмацненне дзяржавы і пашырэнне яе межаў. Красамоўна кажа аб палітычнай стабільнасці Полацкай зямлі тое, што цэлае стагоддзе ёю кіравалі толькі два князі: Брачыслаў Ізяславіч (1001–1044) і ягоны сын Усяслаў Чарадзей (1044–1101). Пры Усяславе княства дасягнула свайго найвышэйшага ўздыму. Тады ж быў пабудаваны Сафійскі сабор, трэці такі храм на ўсходзе славянства, які сімвалізаваў роўнасць Полацка з Кіевам і Ноўгарадам. Дзяржаўны розум і патрыятызм

* Х о р с — у міфалогіі ўсходніх славян бог сонца, апякун земляробства.

полацкага князя ўславіў геніяльны аўтар «Слова пра паход Ігаравы»: «Всеслав князь людем судяше, князем грады рядяше... великому Хръсови* влъком путь прерыскаше. Тому въ Полотске позвониша заутренюю рано у святыя Софеи въ колоколы, а он въ Кыеве звон слыша». Дарэчы, гэты князь стаў правобразам былінага Волха Усяславіча.

Пра міжнародны аўтарытэт Полацкай зямлі кажа сваяцтва Рагвалодавічаў з домам візантыйскіх імператараў Камнінаў. Некаторыя аўтары лічаць, што дачка Усяслава Чарадзея была жонкаю кесара Аляксея.

Палітычным і эканамічным сэрцам княства, што стала гістарычнай прарадзімаю беларусаў, быў Полацк — адзін з самых старажытных славянскіх гарадоў. Упершыню ён прыгадваецца ў «Аповесці мінулых гадоў» пад 862 годам, але дадзеныя археалогіі сведчаць, што горад мог узнікнуць, прынамсі, на стагоддзе раней.

У XI–XII стагоддзях тут квітнеюць гандаль і рамёствы. Уніз па Дзвіне, а затым па Варажскім моры полацкія купцы вязуць воск, мёд і футра. На мясцовым торжышчы можна сустрэць гасцей не толькі са старажытнарускіх гарадоў, але і з Візантыі, Прыбалтыкі. Археолагі налічваюць дзесяткі спецыяльнасцяў полацкіх майстроў. Развітыя былі кавальскае і ліцейнае рамёствы, ганчарства, гарбарства і шавецтва. Сваімі вырабамі славіліся збройнікі і ювеліры, што валодалі шмат якімі прыёмамі апрацоўкі каляровых і высакародных металаў — каваннем, чаканкаю, цісненнем, філігранню, зерню.

Тагачасны Полацк з яго манастырамі і цэрквамі, з заснаванай у 992 годзе епіскапскай катэдрай — буйны асяродак кніжнае навукі. Ніканаўскі летапіс невыпадкова паведамляе пра полацкага князя Ізяслава (памёр у 1001 годзе), што ён «прилежаша прочитанию» кніг. Доўгі час — пакуль не быў знойдзены вядомы Гнёздаўскі надпіс — пячатку з імем гэтага князя-кніжніка лічылі самым даўнім узорам пісьменства ўсіх усходніх славянаў. Да нашых дзён дайшла і знойдзеная на Рурыкавым гарадзішчы ў Ноўгарадзе пячатка самой Еўфрасінні, што захоўваецца цяпер у фондах Ноўгарадскага гістарычна-археалагічнага запаведніка.

У Полацку вялі летапіс, урыўкі з яго захаваліся да XVIII ста-

* Г р а ф і ц і — старажытныя надпісы, зробленыя вострымі рэчамі на сценах будынкаў.

годдзя і трапілі ў так званы Яропкінскі спіс, якім карыстаўся расейскі гісторык В. Тацішчаў. Пра высокі на той час узровень пісьменства кажуць таксама графіці* полацкіх храмаў, каштоўныя помнікі эпіграфікі «Барысавы камяні». Ужо ў наш час надпіс сярэдзіны XI стагоддзя быў выяўлены на вялікім камені з падмурка Сафійскага сабора. Магчыма, знойдзены «аўтограф» старажытных дойлідаў. У помнікаў пісьменства Полацкай зямлі часта сустракаецца дзесятковае «і» — палачане ведалі лацінскі алфавіт.

На працягу большай часткі сваёй гісторыі княства захоўвала незалежнасць ад Кіева. Вядома, гэта не азначала адарванасці Полацка ад суседніх земляў, з якімі ён заўсёды меў цесныя дзяржаўныя, гандлёвыя і культурныя сувязі. Разам з тым самастойнасць, апрача палітычных і эканамічных выгодаў, давала вялікую творчую свабоду мясцовым дойлідам, жывапісцам, іншым талентам, якім не трэба было абавязкова арыентавацца на кіеўскія ўзоры. Такія ўмовы спрыялі развіццю цэлага шэрагу культурных асаблівасцяў, што дае падставы называць Полацкую зямлю не толькі нашай першай дзяржаваю, але і калыскай беларускай культуры.

Тут, на берагах Дзвіны і Палаты, у Полацку або ў адной з блізкіх княскіх вотчын і прыйшла на свет дзяўчынка, якой наканавана было назаўсёды застацца ў гісторыі і ў памяці народа.

Унучка Чарадзея

Будучая святая нарадзілася ў сям'і князя Святаслава-Георгія, малодшага сына Усяслава Чарадзея. Здарылася гэта праз колькі гадоў пасля смерці знакамітага полацкага валадара.

Дзяўчынку назвалі старажытным крывіцкім імем Прадслава. Паводле тагачаснага звычаю, атрыманае адразу па нараджэнні імя пасля хрышчэння магло змяніцца, але маленькая князёўна засталася Прадславаю.

З маленства яна чула ад бацькоў паданні пра славутых продкаў. У яе свядомасць рана ўвайшло імя непакорлівай Рагнеды, якую муж — Уладзімір Краснае Сонейка мусіў адправіць з малым сынам Ізяславам назад на радзіму. Прадславу вабіла і легендарная асоба дзеда Усяслава. Ягоная бітва з войскам князёў Яраславічаў на Нямізе, падступнае па-

ланенне і кіеўская вязніца, паўстанне 1068 года, калі кіяне «пракрычалі» Усяслава вялікім князем, вяртанне ў Полацк і працяг барацьбы з Кіевам — згадкі пра гэтыя падзеі давалі князёўне яскравыя прыклады адданасці роднай зямлі.

Вучылася Прадслава ў школе пры Сафійскім саборы або дома, пры княжым двары (гэта больш верагодна). Настаўнікамі былі духоўныя асобы, найперш манахі, падручнікамі — Святое Пісьмо, жыццяпісная літаратура... Ад настаўнікаў, з апісанняў жыцця святых дзяўчынка атрымлівала і звесткі пра манастырскія статуты і звычаі. Навука давалася ёй значна лягчэй, чым аднагодкам. «Жыццяпіс» адзначае яе любасць да вучэння, старанасць і вялікія здольнасці.

* Першая старонка «Аповесці мінулых гадоў».

* Первая страница «Повести временных лет».

Княская дачка мела доступ да самых розных кніг. Ужо ў бацькоўскім доме, апрача набажэнскай і іншай рэлігійнай літаратуры, Прадслава магла чытаць «Ізборнікі» з афарызмамі і выслоўямі, перакладзены з грэцкае мовы раман аб подзвігах Аляксандра Македонскага — «Александрыю», востраcюжэтную «Аповесць пра Акіра Прамудрага»... Пазней іх замянілі творы з багаслоўскімі тлумачэннямі сутнасці прыроды, кнігі з антычнай гісторыі.

Дзяцінства князёўны праходзіла, вядома, не толькі ў бацькавым хораме. Яе прыцягвала шматгалосае і шматмоўнае торжышча, дзе можна было пачуць гусляра, пабачыць выступленні «вясёлых людзей» — скамарохаў. Прадслава заходзіла да гандляроў і рамеснікаў, што жылі на пасадзе. Пасля цесных курных хацін простага люду асабліва ўражвалі дзяўчынку полацкія храмы і найперш велічны Сафійскі сабор з яго багатымі фрэскавымі размалёўкамі.

Ад карміцелькі, нянек, ад маці — княгіні Сафіі яна чула казкі, абрадавыя песні, замовы і заклёны. Своеасаблівае двоеверства існавала на Полаччыне нават у княжацка-дружынным асяроддзі, а значыць, Прадслава добра ведала паганскі пантэон. У юныя гады яна была глядачкай, а магчыма, і ўдзельніцай гуканняў вясны, русалляў, купалляў, калядаў і іншых дахрысціянскіх святаў.

Слава аб прыгажосці і адукаванасці Прадславы разнеслася «по всем градам», і ў Полацк, да князя Святаслава-Георгія, зачасцілі сваты. «Жыццяпіс» апавядае, што, калі князёўне споўнілася дванаццаць гадоў (з такога ўзросту дзяўчынку ў той час лічылі нявестаю), бацькі вырашылі аддаць яе замуж за сына нейкага слаўнага багаццем і княжаннем валадара. Наперадзе ў Прадславы быў звычайны для жанчын з яе кола лёс: нараджэнне і выхаванне дзяцей, хатнія клопаты, чаканне свайго гаспадара-князя з паходу або з ловаў...

І тут нечакана для блізкіх яна выбірае іншую пуцявіну.

Хрыстова нявеста

«Наполнишись мысли ея, — гаворыцца ў «Жыццяпісе», — и рече въ себе: «Но что успеша при нас бывшии родове наши? И женишася, и посягоша <выходзілі замуж>, но не вечноваша. И житие их мимо тече. Слава их погыбе, яко прах, и хужыши паучины... А другыя паче железу выя<шыя> своя не преклониша, но духовным мечем отсекоша от себе плотские сласти... то ти суть памятни на земли».

Прадслава прыходзіць у манастыр. Яе цётка, удава князя Рамана Усяславіча, якая была ігуменняй, «не хотящи острищи ея... и воздохнувши, и прослезившися, глагола къ ней: «Чадо мое! Како могу се сотворити? Отец твой, уведав, со всяцем гневом возложить вред на голову мою. А еще юна еси возрастом. Не можеши понести тяготы мнишеского житиа. И како можеши оставити княжение и славу мира сего?» Але Прадслава дабіваецца свайго і пад імем Еўфрасінні таемна ад бацькоў прымае пострыг, ахвяруючы сябе Хрысту.

Беларускі даследчык «Жыццяпісу» Аляксей Мельнікаў лічыць, што здарылася гэта найверагодней 25 верасня — у дзень святой Еўфрасінні Александрыйскай.

Даведаўшыся пра доччын учынак, князь Святаслаў-Георгі, як

апавядае «Жыццяпіс», ад гора рваў на галаве валасы, а княгіня Сафія галасіла па Прадславе, як па нябожчыцы. Гэта было першае і вельмі цяжкае выпрабаванне юнай Хрыстовай нявесты, але яна здолела пераканаць бацькоў у слушнасці свайго выбару, у тым, што яны мусяць не смуткаваць, а цешыцца: іхняя дачка аддала ўсю сябе Госпаду.

Прыход Прадславы ў манастыр і звязаныя з гэтым акалічнасці даюць магчымасць з большай ці меншай дакладнасцю ўстанавіць дату яе нараджэння. З «Жыццяпісу» вынікае, што пострыг адбыўся, калі будучая падзвіжніца мела дванаццаць гадоў. Князь Раман Усяславіч, удава якога стаяла на чале манастыра, памёр каля 1116 года (па іншых звестках — у 1113). Толькі пасля гэтага цётка Прадславы магла зрабіцца ігуменняю. Значыцца, святая Еўфрасіння нарадзілася не раней 1104 (або 1101) года.

Што да пострыгу князёўны, то існуе цікавая версія, да якой схіляецца, напрыклад, гісторык Мікола Ермаловіч. Згодна з ёй, да гэтага кроку Прадславу маглі падштурхнуць і знешнія прычыны — суровая неабходнасць пазбегнуць высылкі на чужыну. У 1129 годзе за адмову ісці ў паход на полаўцаў кіеўскі князь Мсціслаў выслаў полацкіх князёў у Візантыю. Паміж выгнанцаў летапіс называе і бацьку Еўфрасінні, разам з якім пакінуць Бацькаўшчыну мусілі таксама яе маці і малодшая сястра Гардзіслава. Як мы ведаем, дынастыя Рагвалодавічаў была ў сваяцтве з візантыйскімі імператарамі Камнінамі. Такім чынам, высылка мела ў значнай ступені ганаровы характар (полацкія князі атрымалі пасады ў візантыйскім войску і ўдзельнічалі ў вайне з арабамі), і ўсё ж гэта было выгнанне. Можна толькі здагадвацца, ці дачакалася Еўфрасіння ўсіх сваіх родных назад: пэўнага адказу летапіс не дае.

Полацкая кніжніца

У фармаванні поглядаў Еўфрасінні Полацкай, якая стала адной з самых асвечаных жанчын сваёй эпохі, выключную ролю адыграла тагачасная літаратура.

Прыняцце ўсходнеславянскімі землямі хрысціянства вымагала перабудовы ранейшага светапогляду: уяўленняў пра Сусвет, прыроду, пра гісторыю чалавечага роду... Сярод кніг, якія перакладалі і перапісвалі, прыехаўшы на ўсходнеславянскія землі візантыйскія

і балгарскія святары, а таксама іх мясцовыя паслядоўнікі, большасць складалі, вядома, набажэнскія тэксты і кнігі, дзе выкладаліся асновы хрысціянскіх поглядаў на свет і хрысціянскай маралі. Але ў манастыры і ў княжыя хорамы трапляла і нямала твораў іншых жанраў: хронік, гістарычных і гістарычна-побытавых аповесцяў, прыродазнаўчых трактатаў. Наогул жа літаратура таго перыяду адлюстроўвала светапогляд, тыповы для шмат якіх хрысціянскіх краін ранняга сераднявечча. «Старажытнарускую літаратуру*, — лічыць акадэмік Д. Ліхачоў, — можна разглядаць як літаратуру адной тэмы і аднаго сюжэта. Гэты сюжэт — сусветная гісторыя, і гэтая тэма — сэнс чалавечага жыцця».

Апрача біблійных кніг, Еўфрасіння яшчэ ў юнацтве не магла не чытаць твораў патрыстыкі — рымскіх і візантыйскіх багасловаў, што шануюцца як айцы царквы. Полацкія кнігазборы XII стагоддзя несумнеўна мелі творы выдатнага візантыйскага прапаведніка Іаана Залатаслова (344–407), што навучаў вернікаў хрысціянскім цнотам, вобразна выкрываў чалавечыя заганы. Пашыраныя ў тыя часы былі таксама творы Грыгорыя Назіянзіна, Васілія Кесарыйскага, Яфрэма Сірына, Іаана Сінайскага. Патрыстычная літаратура ўмацоўвала асновы хрысціянскай дагматыкі, мела вялікае значэнне ў сцверджанні этычных ідэалаў. Тым самым мэтам служылі жыццяпісы святых і патэрыкі — зборнікі кароткіх апавяданняў пра людзей, якія выславіліся сваёй пабожнасцю. Са старонак гэтых кніг паўставаў фантастычны, поўны дзівосаў свет, дзе за душы людзей зацята змагаліся сілы дабра і зла. Хвалюючыя праблемы будучыні свету, чалавечага лёсу пасля смерці закраналіся ў апокрыфах**, напрыклад, у такім папулярным, як «Блуканне Багародзіцы па пакутах». У часы Еўфрасінні, а можа, і раней у Полацк маглі трапіць кнігі святых Кірылы і Мяфодзія, вядомыя з апісання бібліятэкі Сафійскага сабора, зробленага ў канцы XVI стагоддзя.

Кожны адукаваны чалавек павінен быў ведаць гісторыю свайго народа і суседзяў. Значыцца, полацкая ігумення вывучала Нестараву «Аповесць мінулых гадоў», якая ўводзіла ўсходняе славянства ў

---

* Пад гэтым тэрмінам мы разумеем літаратуру, створаную на ўсім усходнеславянскім абшары.

** А п о к р ы ф ы — апавяданні аб персанажах біблійнае гісторыі, якія сюжэтна адрозніваюцца ад тых, што змешчаны ў кананічных кнігах Бібліі.

кантэкст сусветнай гісторыі. Цалкам верагодна, што разам з айчыннымі летапісамі асветніца чытала і папулярныя тады візантыйскія хронікі, што праз дынастычныя сувязі маглі трапляць у Полацк непасрэдна з Візантыі. Адна з такіх кніг, «Хроніка Георгія Амартола», пачыналася ад стварэння свету, затым падавала біблійную гісторыю, гісторыю вавілонскіх і персідскіх цароў, апавядала пра рымскіх і канстанцінопальскіх імператараў. Гэты твор дапаўняла «Хроніка Іаана Малалы». Яе аўтар прызначаў сваю працу шырокім колам пісьменных людзей, а таму пісаў немудрагеліста і цікава. Чытаючы 18 кніг названай хронікі, можна было, у прыватнасці, пазнаёміцца з антычнымі міфамі і з падзеямі Траянскай вайны, з жыццяпісамі персідскіх цароў, Ромула і Рэма, першых рымскіх валадароў. Не пазней пачатку XII стагоддзя на землях усходніх славян з'явіўся пераклад «Гісторыі Юдэйскай вайны» Іосіфа Флавія, у цэнтры якой адна з найадметнейшых падзеяў сусветнай гісторыі — паўстанне насельніцтва Юдэі супраць рымскага ўладарання, захоп і разбурэнне Ерусаліма. Гістарычныя хронікі мелі шматлікія мініяцюры, якія часта адлюстроўвалі рэальных асоб і рэальныя падзеі. У адным з перакладаў кнігі Георгія Амартола быў, напрыклад, малюнак «Вывяржэнне Везувія».

* Пячатка князя Ізяслава Полацкага.

* Печать князя Изяслава Полоцкого.

Гістарычныя веды, усведамленне ўлучанасці сваёй зямлі ў агульначалавечы гістарычны працэс умацоўвалі ў Еўфрасінні і ў яе сучаснікаў ідэі патрыятызму, служэння Бацькаўшчыне.

Уяўленне пра светабудову адукаваным людзям давалі творы візантыйскай навуковай думкі. Візантыйскія вучоныя лічылі свет наглядным сведчаннем мудрасці яго Творцы. Паводле іх, прыродныя з'явы, звычкі звяроў і птушак, нават уласцівасці мінералаў — усё гэта ўвасобленыя ў жывых істотах і матэрыяльных вобразах нейкія вечныя ісціны або паняцці.

Еўфрасіння чытала так званыя «Шасцідзёны». Гэтыя кнігі дапаўнялі і тлумачылі біблійны аповед пра тое, як за шэсць дзён (адсюль і назва) Бог стварыў неба, зямлю, свяцілы, расліны, жывых

істот і чалавека. «Шасцідзёны» — зводы ўсіх вядомых на той час візантыйскай навуцы звестак пра жывую і нежывую прыроду. Найбольш пашыраны быў «Шасцідзён» балгарскага экзарха (намесніка канстанцінопальскага патрыярха) Іаана. У ім гучала натуральнае захапленне ўсемагутнасцю Бога, які стварыў такі шматстайны, цудоўны і разумна ўладкаваны свет.

Прыродазнаўчы характар меў і такі помнік эпохі Еўфрасінні, як «Фізіялог». У адрозненне ад «Шасцідзёнаў», што апавядалі аб прыродзе ў цэлым, тут гаворка ішла пераважна пра жывыя стварэнні, у ліку якіх побач з рэальнымі сустракаліся міфічныя: кентаўры, сірэны, неўміручая птушка Фенікс. «Фізіялог» паведамляў пра ўласцівасці нейкай істоты і даваў іх сімвалічнае тлумачэнне, што павінна было знайсці аналогію паміж гэтымі ўласцівасцямі і адным з багаслоўскіх паняццяў. Як прыклад можна прывесці аповед пра льва. Калі верыць «Фізіялогу», ільвіца нараджае нежывое дзіцянё, а потым, праз тры дні, леў-бацька, дыхнуўшы на ільвяня, ажыўляе яго — пэўная аналогія з увасабленнем, смерцю і ўваскрэсеннем Хрыста.

З разважаннямі пра будову Сусвету можна было пазнаёміцца, чытаючы «Хрысціянскую тапаграфію» Касмы Індыкаплова, купца, які каля 530 года зрабіў падарожжа па краінах Блізкага Усходу і Паўночнай Афрыкі. Індыкаплоў сцвярджае, што Зямля — плоская; яе і неба ён параўноўвае з залаю, якая мае скляпеністую столь. Неба, што бачаць людзі, складаецца з вады, але над ім ёсць яшчэ адно — невідочнае. Атмасфернымі з'явамі і рухам свяцілаў кіруюць адмысловыя анёлы.

«Жыццяпіс» і іншыя нешматлікія крыніцы не даюць нам дастатковых звестак, каб з усёй пэўнасцю ахарактарызаваць погляды святой Еўфрасінні на ўзаемадачыненні чалавека і навакольнага свету, але адну выснову мы можам зрабіць. Грунтуючыся на біблійным вучэнні, патрыстычная літаратура называла чалавека «мікракосмам» (малым сусветам), а прыроду — «макракосмам». Гэтым падкрэслівалася арганічнае адзінства, у якім павінны існаваць названыя сусветы. Ужо ў раннім сераднявеччы на ўсходнеславянскіх землях была выказаная думка, што прырода — храм, дзе чалавек здзяйсняе сваё творчае служэнне. Так, відавочна, лічыла і Еўфрасіння Полацкая.

Да рук асветніцы, відаць, траплялі і творы, што ўступалі ў пэўную супярэчнасць з тагачаснымі багаслоўскімі поглядамі на чалавека і

прыроду. Візантыйскі філосаф, пісьменнік і дзяржаўны дзеяч Міхаіл Псел (1018–90-я гады XI стагоддзя) у сваіх трактатах, напрыклад, высмейваў веру ў цуды, даводзіў, што кожная з'ява прыроды мае натуральную прычыну. Прырода ў Псела — гэта рассеяны паўсюль, нябачны, але спасцігальны розумам пачатак. Этычныя погляды вучонага вылучаліся памяркоўнасцю і былі накіраваныя супроць празмернага манаскага аскетызму. Сучаснікі абвінавачвалі Псела ў прыхільнасці да паганскае філасофіі, асабліва да Платона.

Вучэнне Міхаіла Псела развіваў ягоны паслядоўнік Іаан Італ. Ён лічыў матэрыю вечнай, адмаўляў пасмяротнае існаванне душы і схіляўся да таго, каб прызнаць або магчымасць яе перасялення, або поўнае знікненне пасля смерці. Італ дайшоў да адкрытага канфлікту з хрысціянствам. На загад імператара Аляксея I Камніна (магчыма, жанатага з цёткаю Еўфрасінні) вучэнне філосафа разгледзеў і аддаў анафеме царкоўны сабор 1082 года.

Ці чытала святая Еўфрасіння працы Арыстоцеля, Платона і іншых антычных аўтараў? Пытанне застаецца адкрытым, але на яго можна даць і станоўчы адказ, бо сучаснік асветніцы Клімент Смаляціч у сваім «Пасланні Фаме прасвітару» зарэкамендаваў сябе знаўцам антычных філосафаў.

Гаворачы пра грамадскія погляды полацкай ігуменні, спашлёмся на пецярбургскага вучонага Наталлю Сярогіну. Тэкст спеўнага цыклу XII стагоддзя пра Еўфрасінню прывёў яго даследчыцу да думкі: там сцвярджаюцца тыя самыя ідэі, што і ў «Слове пра паход Ігаравы» — палымяны пратэст супроць братазабойчых усобіц, неабходнасць яднання ўсходнеславянскіх княстваў перад знешняю пагрозаю. У прысвечаным Еўфрасінні Полацкай каноне* гаворыцца: «Князем сродником друг на друга дерзающе подъяти мечь возбранила еси, яко оружие обоюдоостро словесем божим устрашающем». Н. Сярогіна мяркуе, што невядомы аўтар «Слова» і знакамітая палачанка — людзі аднаго кола, якія мелі блізкія перакананні і светапогляд, а магчыма, і былі знаёмыя. Гэтая выснова добра стасуецца з версіяй, паводле якой аўтар «Слова пра паход Ігаравы» быў нараджэнцам або жыхаром беларускіх земляў.

Мы не маем непасрэдных звестак, як ігумення Еўфрасіння

* К а н о н — царкоўны спеў у гонар святога або свята.

ставілася да сялян і іншага залежнага люду, але, думаецца, яна не магла не падзяляць поглядаў Кірылы Тураўскага, які ў адным са «Словаў» абураўся тым, што валадары «неміласэрныя да рабоў сваіх і да рабынь, не даюць ім досыць ежы і адзення, і працаю знясільваюць і іншымі злыбедамі, і б'юць ні за што». На Еўфрасінню мог уплываць і згаданы вышэй Міхаіл Псел, што ў сваёй «Хранаграфіі» асуджаў паўстанні народных нізоў, але выкрываў дэспатызм імператара і выступаў супроць празмерных выдаткаў двара.

Як ставілася асветніца да паганства? Ужо адзначалася, што яго пазіцыі ў Полацкім княстве і пасля прыняцця хрысціянства заставаліся даволі моцнымі не толькі сярод простага люду. Паганскія вешчуны («волхвы») мелі доступ у вялікакняскі палац. Гэта пацвярджаецца летапісным паведамленнем, што князь Усяслаў Брачыславіч Чарадзей нарадзіўся ад «волхвования». Думаецца, невыпадкова гістарычныя крыніцы не падаюць звестак пра які-небудзь пераслед паганцаў і іхніх ідэолагаў-вешчуноў у Полацкай зямлі. Святая Еўфрасіння, вядомая як міратворца, наўрад ці магла быць прыхільніцай жорсткіх захадаў супроць суайчыннікаў-іншаверцаў.

Аднак вернемся да юнай Хрыстовай нявесты і паспрабуем прайсці побач з ёю па прыступках яе духоўнага ўзыходжання.

Схіліўшыся над пергаменам

Пражыўшы нейкі час у посце і малітвах за манастырскімі сценамі ці ў манастырскай слабодцы пры адным з полацкіх храмаў, Еўфрасіння вырашыла, што яна ўжо падрыхтавалася да самастойнага падзвіжніцтва. Князёўна-чарніца звярнулася да полацкага епіскапа Іллі з просьбаю пасяліцца ў Сафійскім саборы. Магчыма, яна наследавала сваёй нябеснай апякунцы Еўфрасінні Александрыйскай або самой Багародзіцы, якая некалі жыла пры храме ў Ерусаліме. Але найпершаю прычынаю звароту да ўладыкі ўяўляецца імкненне быць бліжэй да кніг, да саборнае бібліятэкі, пра якую асветніца потым усё жыццё клапацілася.

Атрымаўшы ад Іллі дазвол, Еўфрасіння памяняла сваё ранейшае жытло на келлю-галубніцу ў Сафіі і «нача книгы писати своими руками».

* Мініяцюра Радзівілаўскага летапісу, якая, на думку некаторых гісторыкаў, адлюстроўвае асвячэнне Сафійскага сабора ў Полацку ў прысутнасці князя Усяслава Чарадзея.

* Миниатюра Радзивилловской летописи, изображающая, по мнению некоторых историков, освящение Софийского собора в Полоцке в присутствии князя Всеслава Чародея.

Працэс пісьма ў тыя часы быў вельмі складаны і марудны. Кнігі пісалі на пергамене ўставам — буйным і прамым, без нахілу, почыркам, у якім кожная літара аддзялялася ад суседняй і, можна лічыць, не пісалася, а малявалася (злітнае пісьмо з'явілася толькі ў XV стагоддзі). Каб тэкст хутчэй высыхаў, яго прысыпалі пяском. Атрамант рабілі з адмысловых арэхаў, з адвару дубовай ці альховай кары, з жалезнай іржы, вішнёвага клею. Перапісчыку мала добра ведаць грамату — неабходна мець і мастацкія здольнасці, бо пачатковыя літары і загалоўкі раздзелаў трэба аздабляць жывёльным ці раслінным арнаментам.

Апрача ўсяго іншага, перапісванне кніг было нялёгкаю фізічнаю працай. Тагачасны перапісчык часта пісаў не на стале, а на далоні левай рукі, якую падпіраў локцем аб калена. Гэтай працаю займаліся амаль выключна мужчыны. Ужо адно тое, што за такую цяжкую справу ўзялася маладая жанчына, было подзвігам.

Частка перапісаных Еўфрасінняю кніг ішла на продаж, а атрыманыя грошы па яе просьбе раздавалі бедным.

Якія ж кнігі доўгімі гадзінамі дзень пры дні перапісвала князёўна ў сафійскай галубніцы? «Жыццяпіс» не дае адказу, але можна з упэўненасцю сцвярджаць, што гэта было Святое Пісьмо, творы айцоў царквы, патэрыкі... Апрача іх пяро асветніцы магло выводзіць радкі візантыйскіх гістарычных хронік і Полацкага летапіса, папулярных тады зборнікаў афарызмаў. Яна пісала і ўласныя творы — малітвы, казані, а таксама перакладала з грэцкае і з лацінскае моваў. Такім чынам, некаторыя кнігі візантыйскіх аўтараў маглі пашырацца на ўсходнеславянскіх землях у перакладах палачанкі.

З «Жыццяпісу» вядома, што асветніца мела ліставанне з Візантыяй. Не будзе пярэчыць гістарычнай верагоднасці думка, што Еўфрасіння падтрымлівала сувязі з суайчыннікамі і братамі па духу Кірылам Тураўскім, Кліментам Смаляцічам, а верагодна, і з аўтарам «Слова пра паход Ігаравы».

Вядома, пры ўсёй ахвярнасці маладой манашкі плён яе самотніцкай працы ў келлі быў адносна невялікі. Еўфрасіння марыла пра тое, каб перапісваннем кніг у Полацку займаліся не адзінкі, а дзесяткі пісьменных людзей.

«Тут належыць быць табе!»

Калі падзвіжнікі дасягаюць маральнае дасканаласці, Госпад заклікае іх да стварэння сваіх духоўных цвярдыняў. Так было наканавана і Еўфрасінні.

«Жыццяпіс» апавядае, што аднойчы ў сне анёл узяў яе за руку і адвёў за дзве вярсты ад Полацка ў Сяльцо, дзе знаходзіліся драўляная царква Спаса і мураваны храм-пахавальня полацкіх епіскапаў. На гэтым месцы анёл прамовіў да манашкі: «Тут належыць быць табе!»

Сон паўтарыўся тройчы.

У тую самую ноч падобны сон бачыў і полацкі епіскап. Нябесны пасланец загадаў яму ўвесці рабу Божую Еўфрасінню ў Спасаўскую цэркаўку, што ў Сяльцы на беразе Палаты. Епіскап пачуў таксама прароцтва пра богаабранасць князёўны, якую чакала святое жыццё і царства нябеснае.

Запрасіўшы дзядзьку Еўфрасінні полацкага князя Барыса, яе бацьку Святаслава-Георгія і знаных палачанаў, уладыка абвясціў кня-

зёўне-чарніцы, што аддае ёй Сяльцо. Атрымаўшы багаславенне, Еўфрасіння памалілася ў Сафійскім саборы і, узяўшы з сабою адну манашку, выправілася на паказанае анёлам месца. Увайшоўшы ў царкву Спаса, падзвіжніца звярнулася да Усявышняга з такімі словамі: «Ты, Госпадзе, даючы святым сваім апосталам запавет, наказаў не насіць з сабою нічога, акрамя посаха. Я ж, слухаючыся слова Твайго, прыйшла на гэтае месца, нічога не ўзяўшы з сабою, маючы ў сабе толькі слова Тваё: Госпадзе, памілуй! А з маёмасці ўсяе ёсць у мяне адно гэтыя кнігі, з якіх мае ўцеху душа і весяліцца сэрца...»

Так паблізу Полацка Еўфрасіння заснавала жаночы манастыр. Здарылася тое яшчэ пры жыцці Барыса Усяславіча, значыцца, не пазней 1128 года, калі князь памёр. Праз нейкі час пры царкве Багародзіцы (новай) асветніца стварае яшчэ адзін манастыр — мужчынскі. Гэта таксама быў подзвіг: тады, на пачатку XII стагоддзя, манастыроў у Полацкім княстве і ўвогуле на ўсходнеславянскіх землях існавала няшмат. (Ад мужчынскага манастыра Найсвяцейшай Багародзіцы да нашых дзён не захавалася ніякіх слядоў. Месца, дзе ён стаяў, дакладна невядомае, але ў часы Еўфрасінні была завядзёнка будаваць загараднія жаночыя і мужчынскія манастыры ў блізкім суседстве, каб у выпадку небяспекі манахі баранілі ад ворагаў і сваіх сясцёр у Хрысце. Гісторык Аляксей Сапуноў выказваў здагадку, што царква Багародзіцы і створаны пры ёй манастыр знаходзіліся на тым месцы, дзе пазней з'явіўся касцёл св. Ксавэрыя, пра які цяпер нагадвае толькі назва полацкіх могілак — Ксавэрыя, і гэта найбольш верагодна.)

У полацкіх манастырах, статуты якіх напісала сама Еўфрасіння, пад яе кіраўніцтвам дзейнічалі майстэрні, дзе перапісваліся кнігі — скрыпторыі. Тут існавала спецыялізацыя: адзін майстар рабіў каляровыя ініцыялы, другі — мініяцюры, трэці — пераплёты. Калі была патрэба перапісаць кнігу хутчэй, яе дзялілі на некалькі частак. Падзел працы значна павялічваў не толькі колькасць кніг, але і іх мастацкі ўзровень. Са скрыпторыяў кнігі разыходзіліся па ўсёй Полацкай зямлі і за яе межы. Іх чыталі вучоныя манахі і іншыя пісьменныя людзі, па іх вучыліся грамаце дзеці.

Пры адным з манастыроў, каб аздобіць полацкія храмы абразамі, падзвіжніца адчыніла іканапісную майстэрню.

Створаныя найпадобнейшаю Еўфрасінняй цвярдыні слова Божага былі асяродкамі дабрачыннасці. Там знаходзілі заступніцтва,

суцяшэнне і дапамогу ўдовы і сіроты, нямоглыя і пакрыўджаныя. Ёсць падставы казаць аб існаванні пры некаторых полацкіх манастырах багадзельняў і, магчыма, лякарняў.

Аз, букі, ведзі...

Полацкае княства мела вялікую патрэбу ў адукаваных людзях. Школы існавалі тут і да Еўфрасінні, але заснаванне асветніцаю манастыроў, яе чынная педагагічная дзейнасць далі школьнай справе новы магутны штуршок.

Дзеці ў тагачасных школах вучыліся чытанню, пісьму, «цыфіры» і царкоўным спевам. У літаратурных помніках той эпохі часта можна сустрэць пахвалу кніжнаму вучэнню. Яны прыпадабняюць людзей без навукі да бяскрылых птушак: як такая птушка не можа падняцца ў неба, так і чалавек не здольны дасягнуць без кніг «совершенна разума».

Грамаце вучылі па царкоўных кнігах — Псалтыру, Часаслову, Апосталу. Авалоданне чытаннем ўскладнялася тым, што рукапісныя кнігі не мелі знакаў прыпынку, словы і сказы часта зліваліся. Спачатку трэба было завучыць на памяць азбуку з цяжкімі назвамі літар — «аз», «букі», «ведзі»... Адначасова дзеці вучыліся выводзіць літары пісалам на бяросце або на дошчачках-васкоўках. Потым вучылі склады: «ведзі»-«аз» — «ва», «букі»-«он» — «бо»... Пасля вучань мусіў засвойваць цітлы — надрадковыя знакі ў выглядзе ламанай рыскі, якія ставіліся над скарочанымі словамі або над літарамі, што мелі лічбавае значэнне. Справіўшыся з гэтай прамудрасцю і навучыўшыся чытаць паасобныя фразы і малітвы, а таксама пісаць, дзеці заканчвалі першы цыкл сваёй навукі. На гэта ішло два-тры гады.

Прыкладна так пачынала спасцігаць грамату дзятва і ў школах, адчыненых рупнасцю Еўфрасінні. Аднак высокаадукаваная ігуменія імкнулася пашырыць межы звычайнай навучальнай праграмы. Апрача царкоўнаславянскае, юныя палачане вучылі грэцкую і лацінскую мовы, атрымлівалі звесткі з прыродазнаўства, рыторыкі, медыцыны. Вялікая ўвага надавалася гісторыі. Вучні павінны былі добра ведаць радавод дынастыі Рагвалодавічаў, важныя падзеі з мінуўшчыны Полацкай зямлі і ўсяго ўсходняга славянства. Напэўна, школа давала веды і ў сусветнай гісторыі.

* Бітва на Нямізе 3 сакавіка 1067 года паміж дружынай Усяслава Полацкага і злучанымі сіламі кіеўскіх князёў.
Мініяцюра Радзівілаўскага летапісу.

* Битва на Немиге 3 марта 1067 года между дружиной Всеслава Полоцкого и объединенными силами киевских князей.
Миниатюра Радзивилловской летописи.

У сваёй педагагічнай дзейнасці Еўфрасіння абапіралася на мудрасць народнай дыдактыкі: «На всяк же день учаше сестры своа: старыя же учаше тръпению и воздръжанию, юныя же учаше чистоте душевной и бестрастию телесному, говению образному, ступанию кротку, гласу смирену, слову благочестну, ядению и питию безмолвну, при старейших молчати, мудрейших послушати, къ старейшим покорением, къ точным <роўным> и меншим любовь без лицемериа, мало вещати, а много разумети».

Аўтар «Жыццяпісу» быў малодшым сучаснікам асветніцы, магчыма, нават, яе вучнем. Пададзеныя ім фрагменты павучальных словаў Еўфрасінні, мяркуючы па ўсім, маюць рэальную аснову. Вучні і насельнікі манастыроў атрымлівалі ад ігуменні выдатныя ўрокі красамоўства. «Се собрах вы, яко кокошь <квактуха> птенца, под крыле свои и в паствину свою, яко овца, — прамаўляе яна да сясцёр. — Да пасецеся въ заповедех божиих! Да и аз <я> веселым сердцем подвизаюся учити вас, видящи плоды ваша трудныя и толико дождь проливаю къ вам, а нивы ваша въ едину меру стоят нерастуще, ни

* Паверыўшы крыжоваму цалаванню ворагаў, Усяслаў Чарадзей з сынамі пераязджае праз Дняпро і трапляе ў кіеўскую вязніцу.
Мініяцюра Радзівілаўскага летапісу.

* Поверив крестному целованию врагов, Всеслав Чародей с сыновьями переправляется через Днепр и попадает в киевскую темницу.
Миниатюра Радзивилловской летописи.

поступающе горе. А год приспевает свершению, и лопата на гумне лежить. Но боюся, егда будеть плен <пустазелле> въ вас. Подщитеся, чада моя, убежати того всего! Но сотворите ся пшеница и осмелитесь вь жерновах смирением...» Уражваюць багатая вобразнасць гэтага ўрыўка і яе празрыстасць, цесная сувязь метафар і параўнанняў з жыццём простага чалавека. Тут, як і ў іншых фрагментах «Жыццяпісу», відаць несумнеўныя прамоўніцкія здольнасці асветніцы.

Кніжніца Еўфрасіння не магла не звярнуць увагі на змешчаны ў «Ізборніку» Святаслава 1073 года трактат пра паэтыку «Об образех», дзе на прыкладах (у тым ліку з «Іліяды» і «Адысеі») тлумачылася значэнне розных тропаў — алегорый, гіпербал, метафар. З вучнямі полацкіх школ, прынамсі, з найбольш здатнымі, праводзіліся заняткі і па паэтыцы.

Школы Еўфрасінні Полацкай былі перадавымі для свайго часу і праграмаю навучання, і складам вучняў, значная частка якіх набіралася з дзяцей простых гараджан.

* Кіяне ў часе паўстання 1068 года вызваляюць Усяслава Полацкага з вязніцы. Мініяцюра Радзівілаўскага летапісу.

* Киевляне во время восстания 1068 года освобождают Всеслава Полоцкого из заточения. Миниатюра Радзивилловской летописи.

Сёстры-манашкі

Памочніцамі і апірышчам Еўфрасінні ў шматлікіх клопатах і пачынаннях сталі яе сёстры: родная Гардзіслава (у манастве Еўдакія) і стрыечная Звеніслава (Еўпраксія). Але трапілі яны ў манастырскія сцены па-рознаму.

Заснаваўшы Спасаўскі манастыр, маладая ігуменння папрасіла бацьку прыслаць да яе сястру ў навучанне грамаце. Еўфрасіння «съ прилежанием учаше о спасении души, а она (Гардзіслава. — *У. А.*) съ прилежанием учашесь и приимаше, яко нива плодовита, умякчивши сердце свое». Затым «Жыццяпіс» паведамляе, што ігуменння таемна пастрыгла сястру ў манашкі, выклікаўшы гэтым у бацькі вялікі гнеў. «И узьярився на преподобную Ефросинию, сердцем горя. И приеха къ монастырю, глаголя: «Чадо мое милое, что се сотворила еси? Приложи сетование къ сетованию души моей, и печаль къ печали». Аднак, знайшоўшы шлях да сэрца сястры, асветніца здолела суцешыць Божым словам і бацькоў.

Са Звеніславаю было іначай. Яна прыйшла да сястры сама і «принесе всю свою утварь златую и порты <уборы> многоценныя» — відаць, ахвяравала храму Спаса свой пасаг. Адносіны паміж Еўфрасінняю і Еўпраксіяй былі вельмі блізкія — «яко едина душа въ двою телесу».

Сёстры заставаліся разам усё далейшае жыццё. Звеніславу-Еўпраксію полацкая ігумення абрала спадарожніцаю, выпраўляючыся ў канцы зямнога шляху ў Ерусалім. Роднай сястры Еўдакіі, пакідаючы Полацк, яна загадала «дръжати и урядити... оба манастыря». Пасля смерці Еўфрасінні Еўдакія, мабыць, заняла месца ігуменні Спасаўскага манастыра і працягвала асветніцкую дзейнасць старэйшай сястры.

Апавядаючы пра ад'езд найпадобнейшай у апошняе падарожжа, «Жыццяпіс» падае таксама звесткі аб пастрыжэнні Еўфрасінняю ў манастыр яе пляменніц Вольгі і Кірыаны. Як і ў выпадку з Гардзіславай, гэта адбылося супроць волі бацькоў. Даведаўшыся пра намер ігуменні, бацька дзяўчат, яе улюбёны брат Вячаслаў спрабаваў заклікаць да міласэрнасці: «Госпоже моя! Что ми хощеши сотворити? Два плача прилагаеши души моей: плача ся отхода твоего и сетуя чаду деля своею», але ягоныя просьбы былі марныя. Іншых звестак пра пляменніц асветніцы не захавалася, аднак яны як прадстаўніцы княскай дынастыі Рагвалодавічаў павінны былі іграць у манастырскім жыцці не апошнюю ролю.

Не трэба бачыць, як гэта робяць некаторыя, у апісаных вышэй паводзінах ігуменні жорсткасць. Такія (можа, і сапраўды не надта гуманныя з сучаснага гледзішча) учынкі дыктаваў Еўфрасінні клопат пра душы блізкіх, пра будучыню сваёй справы.

Аўтар «Жыццяпісу» сцвярджае, што святая мела такі дар ад Бога: зірнуўшы на кагосьці, адразу магла ўбачыць, ці ёсць у ім дабрадзейны дух і ці можа гэты чалавек быць абраннікам Гасподнім.

Ад заняпаду да адраджэння

Заснаваны найпадобнейшаю Еўфрасінняю Спасаўскі манастыр цягам стагоддзяў перажыў і часы ўзвышэння і гады поўнага заняпаду. Трэба скептычна ставіцца да слоў асобных расейскіх аўтараў

пра тое, што чарніцы пакінулі свой прыстанак у часе нашэсця Батыя. Дымна-крывавы след татарскіх ордаў застаўся ў XIII стагоддзі толькі на самым поўдні беларускіх земляў. Наогул жа Беларусь, у адрозненне ад сваіх усходніх суседзяў, татара-мангольскага прыгнёту не зведала. Больш верагодна, што ў часе нашэсця ў полацкіх манастырах ратаваліся ўцекачы з іншых усходнеславянскіх княстваў.

Цяжкія выпрабаванні надышлі для Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра, калі Масковія распачала настойлівыя спробы захапіць беларускія землі, што на пачатку XIV стагоддзя канчаткова ўвайшлі ў склад Вялікага княства Літоўскага. Гэта была магутная феадальная дзяржава, ядром якой з'яўлялася Беларусь, а паноўнай культураю — беларуская, прычым беларуская мова без малога чатыры стагоддзі выконвала ролю дзяржаўнай.

Калі ў 1563 годзе войска Івана Жахлівага (Грознага) ішло на Полацк, начутыя аб звярынай жорсткасці маскоўскага цара чарніцы з плачам развіталіся са Спасаўскім манастыром. Яны ўжо не вярнуліся туды ні ў гады маскоўскае акупацыі, ні пасля ўзяцця Полацка ў 1579 годзе вялікім князем літоўскім і каралём польскім Стэфанам Баторыем, якога беларусы называлі Сцяпанам Батурам.

Амаль усе полацкія манастыры, у іх ліку і Спасаўскі, з іхнімі землямі і іншай маёмасцю Батура перадаў ордэну езуітаў.

У 1654 годзе Полацк зноў занялі расейскія войскі. Праз два гады туды прыехаў цар Аляксей Міхайлавіч, які «ходил... в Спасской монастырь, что бывал девичей монастырь благоверной великой княжны Евфросинии Полоцкой... Того ж месяца июля в 9 день... было священие церкви Преображение Спасово».

Паводле Андрусаўскага міру 1667 года горад быў вернуты Рэчы Паспалітай. Вярнуліся ў манастыр і езуіты, якія заставаліся тут гаспадарамі і пасля захопу Беларусі Расеяй у канцы XVIII стагоддзя, да самага іх выгнання з Расейскае імперыі ў 1820 годзе. За іхнім часам на месцы даўнейшага манастырскага будынка быў змураваны двухпавярховы дом — летняя рэзідэнцыя езуіцкіх генералаў. Да 1832 года манастыр належаў каталіцкаму ордэну піяраў, потым спачатку манастырскі сабор, а ўслед за ім і іншыя збудаванні царская ўлада перадала праваслаўным.

Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр у 1840 годзе быў адноўлены і з прычыны сваёй старажытнасці і значнасці прылічаны да першак-

ласных расейскіх манастыроў. Пры ім пачала дзейнічаць жаночая вучэльня, многія выпускніцы якой сталі народнымі настаўніцамі.

Зачынены бязбожнаю ўладаю ў 1928 годзе (тады ў ім жыло каля 250 манашак), Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр аднавіў сваё жыццё падчас нямецкае акупацыі. У пасляваенны час размешчаная паблізу вайсковая частка пачала браць з насельніц манастыра... кватэрную плату. Неўзабаве яго зноў зачынілі, і манашкі (у 1953 годзе іх было 54) мусілі выехаць у Жыровіцы, што пад Слонімам.

* Княская пячатка бацькоў Еўфрасінні Полацкай.

* Княжеская печать родителей Евфросинии Полоцкой.

Сёння старажытная цвярдыня слова Божага перажывае сваё новае адраджэнне, якое пачалося ў 1989 годзе. Манастыр зноў зрабіўся месцам паломніцтва вернікаў з усёй Беларусі і яе блізкага і далёкага замежжа. Наведаць заснаваны Еўфрасінняю агмень хрысціянскай духоўнасці лічаць сваім абавязкам, бываючы на радзіме, нашы суайчыннікі з іншых краін. Значныя сродкі на аднаўленне манастыра ахвяравалі актыўныя сябры Згуртавання беларусаў свету «Бацькаўшчына» Анатоль Лук'янчык з ЗША і сібірскі прадпрымальнік Анатоль Сілівончык. Забягаючы наперад, адзначым, што ён жа быў у ліку тых, хто адразу падтрымаў ідэю ўзнаўлення Крыжа святой Еўфрасінні.

Узлёт полацкага дойлідства

Палітычная незалежнасць Полацкай дзяржавы спрыяла ўзнікненню адметнай школы дойлідства. Яна фармавалася на аснове візантыйскай архітэктурнай традыцыі, у адпаведнасці з якой быў узведзены Сафійскі сабор. Аднак тут эстэтычныя ідэалы візантыйцаў атрымалі своеасаблівае разуменне і развіццё, зазнаўшы і заходнееўрапейскія ўплывы.

У Полацкім княстве пачынаюцца пошукі новых архітэктурных

формаў. Сведчаннем гэтага было будаўніцтва ў Віцебску царквы Звеставання, у якой ідэі візантыйскага крыжова-купальнага храма спалучаюцца з некаторымі рысамі архітэктуры Заходняй Еўропы. Адыходам ад ранейшых канонаў вылучаліся царква-пахавальня полацкіх епіскапаў, храмы Бельчыцкага (Барысаглебаўскага) манастыра, заснаванага ў Полацку на мяжы XI–XII стагоддзяў.

У сярэдзіне XII стагоддзя канчаткова склалася полацкая школа дойлідства. Для яе была характэрная муроўка з плінфы (тонкай, добра абпаленай цэглы) з так званым «схаваным радам», калі адны рады плінфы выступалі, другія былі як бы прыхаваныя ўглыб, а прамежак паміж імі запаўняўся цамянкай — вапнавай рошчынай, у якую дабаўлялі тоўчаную цэглу. Знадворку будынкі не атынкоўвалі, і такая тэхніка муроўкі ўтварала двухколерную «паласатую» гаму сцен. Полацкія майстры адыходзяць ад візантыйскіх крыжова-купальных храмаў з некалькімі апсідамі* і набліжаюцца да стварэння прынцыпова новых формаў.

Найвышэйшы ўзлёт полацкай архітэктурнай школы, звязаны з творчасцю дойліда Іаана, прыпадае на гады асветніцкай дзейнасці Еўфрасінні, што, вядома, невыпадкова.

Іаан быў манахам аднаго з мясцовых манастыроў. Гэты надзелены самабытным талентам майстар пакінуў у Полацку не меней за тры храмы. Князёўна-ігумення ўважліва сачыла за ягонай творчасцю. Тым часам Спасаўскі манастыр папаўняўся манашкамі. Чарніцы прыносілі дарункі, свецкія асобы таксама рабілі ахвяраванні. Цесная драўляная царква ўжо з цяжкасцю змяшчала ўсіх, хто прыходзіў на малітву. Задумаўшы будаваць у сваім манастыры сабор, Еўфрасіння, натуральна, звярнулася да Іаана, які да таго часу ўжо стварыў такія адметныя храмы, як цэрквы Параскевы Пятніцы ды Барыса і Глеба ў Бельчыцах.

«Бе муж Иоан, приставник над делатели церковными <кіраўнік арцелі майстроў-муляраў>, — апавядае «Жыццяпіс». — Къ нему же многажды прихожаше, глаголила: «Иоане, востани поиди на дело вседръжителю Спасу!» И въ един от дний востав, Иоан прииде къ блаженой Ефросинии и рече: «Ты ли, госпоже, присылаеши и

* А п с і д а — паўкруглая або шматвугольная частка храма, якая выступае за ягоныя агульныя контуры і ў якой месціцца алтар.

понужаеши мя на дело?» Она же рече: «Ни». И пакы размысливши премудрая жена и рече ему: «Аще не аз тя возбуждаю, а кто тя взывает на таково дело, того послуша, и прилежно съ тщанием».

«И потом блаженая Ефросиниа заложи церковь камену святого Спаса. От начатка и устроена за 30 недель».

У канцы працы ў муляраў, паводле «Жыццяпісу», скончылася цэгла і не было чым «верха окончати», але назаўтра пасля малітваў ігуменні майстры знайшлі «плиты въ пещи».

Вядомы расейскі гісторык Леанід Аляксееў называе будаўніцтва Спасаўскага сабора «найбуйнейшаю падзеяй у полацкай і ва ўсёй старажытнарускай архітэктуры». Еўфрасіння была не толькі фундатаркаю храма, але і дарадчыцай, натхняльніцай Іаана на творчы чын.

Змураваная за адзін будаўнічы сезон Спасаўская (цяпер яе часта і не зусім правільна называюць Спаса-Еўфрасіннеўскай) царква — вяршыня архітэктурнай думкі Полацка. Гэта трохнефавы шасцістаўповы крыжова-купальны храм манастырскага тыпу памерам 8х12 метраў. Цэнтральны шырокі неф* з усходу завяршае масіўная паўкруглая апсіда, а бакавыя нефы — схаваныя ў тоўшчы сцяны паўкруглыя нішы. Паўднёвы і паўночны фасады аздобленыя пілястрамі з паўкалонамі. Яны рытмічна дзеляць паверхню на два вузкія і два шырокія прасценкі з размешчанымі на двух узроўнях паўцыркульнымі вокнамі.

Храм меў пазакамарнае** пакрыццё асноўнага аб'ёму і больш нізкага бабінца. Барабан купала ўзвышаўся над скляпеннямі і абапіраўся на кубічны пастамент. Важнаю рысаю Спасаўскага сабора было тое, што тут упершыню на абшары Беларусі з'явіліся какошнікі (несапраўдныя закамары, што маюць дэкаратыўнае значэнне). Закамары і какошнікі былі кілепадобныя, што яшчэ больш падкрэслівала стройнасць храма. Царкву завяршаў барабан з выцягнутымі вокнамі і шаломападобным купалам. У сярэдзіне храма асаблівасці кампазіцыі нараджалі ілюзію ягонай велізарнай вышыні. У заходняй сцяне, што ў два разы таўсцейшая за паўночную і паўднёвую, ідзе ход на хоры, паабапал якіх — келлі Еўфрасінні (з паўднё-

---

* Н е ф — падоўжаная частка храма, абмежаваная з абодвух ці з аднаго боку шэрагам калонаў або слупоў.

** З а к а м а р а — паўкруглае ці кілепадобнае завяршэнне часткі сцяны будынка, якое адпавядае форме ўнутранага скляпення.

вага боку) і Еўдакіі (з паўночнага). Тут прайшла значная частка жыцця асветніцы і яе сястры.

Іаан паставіў перад сабой задачу стварыць кампазіцыю, якая імкнецца ў неба, і бліскуча справіўся з ёю. Размешчаная на беразе Палаты і цудоўна ўштукаваная ў ландшафт, Спасаўская царква і цяпер, пасля праведзенай у XIX стагоддзі частковай перабудовы, пакідае надзвычай моцнае ўражанне завершанасці і суладнасці.

Для Еўфрасінні і яе сучаснікаў кожны храм быў вобразам і мадэллю Сусвету. У храмах увасабляліся ідэалы прыгажосці і гармоніі. Думаецца, што пачуцці асветніцы, калі яна ўпершыню ўбачыла новы сабор без рыштаванняў, былі сугучныя пачуццям Міхаіла Псела, які ў сваёй «Хранаграфіі» пісаў пра храмы: «Вока нельга адвесці не толькі ад невыказнай прыгажосці цэлага, з цудоўных частак сплеценага, але і ад кожнай часткі паасобку, і хоць ад іх можна атрымліваць асалоду бясконца, ніводнаю не ўдаецца налюбавацца дасхочу, бо позірк да сябе прыцягвае кожная...»

Беларускі гісторык Георгі Штыхаў і шэраг іншых даследчыкаў лічаць, што Спасаўскі сабор збудаваны паміж 1152 і 1159 гадамі.

Заканчэнне будаўніцтва і асвячэнне храма полацкім епіскапам колькі дзён святкаваў увесь горад. Аўтар «Жыццяпісу» паведамляе: «Преподобная же Еуфросиния, видевши церковь совръшенную, возрадавася душею. И бысть священие и велиа радость всем крестьяном. И собрашась князи и силнии мужи, черноризици и черноризци, и простие людие. И бысть радость велиа. И праздноваша дни мнози».

Падтрыманыя асветніцай наватарскія ідэі Іаана пачалі хутка пашырацца не толькі на радзіме, але і ў суседніх княствах. Гэтаму спрыяла праца полацкіх майстроў у іншых усходнеславянскіх землях. У канцы 80-х — пачатку 90-х гадоў XII стагоддзя хтосьці з полацкіх дойлідаў узвёў у Смаленску княскі палацавы сабор архангела Міхаіла і гэтым заклаў асновы смаленскай архітэктурнай школы. Прыкладна ў той самы час палачане пабудавалі на Сінічай гары ў Ноўгарадзе царкву Пятра і Паўла. У Наваградку полацкія дойліды ў другой палове XII стагоддзя збудавалі з плінфы галерэю трохапсіднага храма, які знаходзіўся на месцы сучаснай Барысаглебаўскай царквы.

Спасаўскі сабор захаваўся да нашых дзён, але яму быў накана-

ваны нялёгкі лёс. З 1581 года (з невялікім перапынкам у 1654–1667 гадах, калі горад быў заняты расейскімі войскамі) храм належаў ордэну езуітаў, якія ператварылі яго ў касцёл. Пасля выгнання езуітаў з Полацка царква разам з манастыром, як ужо адзначалася, перайшла да ордэна піяраў, а ў 1832 годзе яе перадалі праваслаўным. Са жніўня наступнага года там аднавілася набажэнства. У часе пачатага тады рамонту царкву часткова перабудавалі (архітэктар А. Порта). У выніку геніяльны твор дойліда Іаана істотна змяніў сваё аблічча: на месцы пазакамарнага пакрыцця з'явіўся трохсхільны дах, шаломападобны купал ператварыўся ў «цыбуліну»... У наш час спецыялісты «Белрэстаўрацыі» распрацавалі праект аднаўлення першапачатковага выгляду храма.

Старажытныя вобразы

У фондах Рускага музея ў Пецярбургу захоўваецца старажытны абраз Божае Маці, вядомы пад назваю Адзігітрыя Полацкая. Гэты жывапісны твор XII стагоддзя мае вельмі цікавую гісторыю.

Яна пачынаецца з намеру Еўфрасінні аздобіць сабор, пабудаваны ў заснаваным ёю Багародзіцкім мужчынскім манастыры. З «Жыццяпісу» мы даведваемся, што знакамітая палачанка паслала слугу Міхаіла ў Царгорад (Канстанцінопаль) да візантыйскага імператара Мануіла Камніна і патрыярха Лукі Хрысаверга. Пасланец вёз багатыя дарункі і просьбу Еўфрасінні прыслаць ёй абраз Багародзіцы Эфескай, адзін з трох, што, паводле візантыйскае традыцыі, яшчэ пры жыцці Дзевы Марыі намаляваў з яе першы іканапісец апостал Лука, які з гэтае прычыны ў сераднявеччы лічыўся апекуном мастакоў.

Імператар паставіўся да просьбы полацкай сваячкі з разуменнем. Адпраўленыя ім у Эфес сто воінаў прынеслі абраз у Канстанцінопаль, адкуль пасля багаславення патрыярхам у храме святой Сафіі рэліквію паслалі Еўфрасінні. «Она же, — чытаем у «Жыццяпісе», — внесше въ церковь святей Богородици и постави ю<яе>... и украси ю златом и камением многоценным».

Трэба сказаць, што нямала даследчыкаў, у тым ліку і царкоўныя гісторыкі, выказваюць слушныя сумневы, што ў Полацк трапіў

арыгінал старажытнага твора. Сапраўды, навошта было патрыярху багаслаўляць абраз, намаляваны апосталам і ўслаўлены шматлікімі дзівосамі? Калі ж гэта была копія, патрыярхавы дзеянні выглядаюць цалкам лагічна. Прычым гаворку больш слушна будзе весці пра копію не з Эфескага, а з Царгародскага абраза Адзігітрыі.

Адны рэдакцыі «Жыццяпісу» паведамляюць, што прысланая Еўфрасінні рэліквія захоўвалася ў храме Спаса, іншыя — што ў царкве Багародзіцы. Такая разбежнасць звестак, напэўна, тлумачыцца тагачасным звычаем насіць Адзігітрыю (у перакладзе з грэцкае — Пуцяводную) па ўсіх полацкіх бажніцах. Пры гэтым найдаўжэй яна магла затрымлівацца якраз у двух манастырскіх саборах. Выносілі абраз па аўторках — як і Адзігітрыю Царгародскую ў Канстанцінопалі.

* Адзігітрыя Полацкая.

* Одигитрия Полоцкая.

Ёсць сведчанні, што ў 1239 годзе абраз перанеслі з Полацка ў горад Тарапец і перадалі ў тамтэйшую Уваскрасенскую царкву. Прычынаю шчодрага ахвяравання было вянчанне ў гэтым храме дачкі полацкага князя Брачыслава князёўны Параскевы з роду Рагвалодавічаў і князя Аляксандра Яраславіча, пазней названага Неўскім. Паводле іншае версіі, Полацкая Адзігітрыя трапіла ў Тарапец падчас Лівонскае вайны ў XVI стагоддзі разам з чарніцамі Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра, што ратаваліся ад «православнейшего» манарха Івана IV Жахлівага.

У нашым стагоддзі рэліквія «пераехала» ў пецярбургскі музей. Зрэшты, гэтыя версіі адказваюць не на ўсе пытанні.

У 1663 годзе, у часе цяжкай вайны Рэчы Паспалітай з Маскоўскай дзяржавай, яшчэ адзін выдатны палачанін — пісьменнік, педагог, царкоўны дзеяч Сімяон Полацкі піша верш «Априль 27. Взенто образ насвентшэй Богородзицы з Полоцка до Москвы». Ён звяртаецца да святой Еўфрасінні з малітваю аб вяртанні ў Полацк забранага расейцамі цудатворнага абраза Багародзіцы:

Ты еси мати, о Еуфросиние,
Жытелем града всим удобрение.
Яже потщася икону святую
Внести здалеча в страну Полоцкую.
От Цариграда або из Иефесе
Цар благоверны всечестна прынесе,
Твоего ради зельна прошения,
Россыйских дело стран украшения.
Прыподи к ногам небесного цара,
Да не лишыт нас толикаго дара.
Потшыся паки возвращченей быти,
Иконе святей Полоцк украсити.
Отчынный град твой, в нем же бы трудися,
Христу жениху си уневестися.
Ибо толико град нам украшает
Девыя образ ы всюду вславляет.
Якое ест слонцем небо украшенно,
Светлыми звезды дивно упестренно.
Полотски граду бе утвержение,
Столп, стена, помошч ы огражение.
Нине без него како нам пребыти? —
Аки без слонца не удобно жыти.
Убо, о Мати, прыпади за нами
Господу Богу твоими рабами,
Да возвратил бы нам икону святую
Просветил землю Белороссыйскую

Пра які ж абраз кажа паэт?

Пра той, што трапіў у Полацк з Візантыі ў XII стагоддзі? (Звернем увагу на радок: «От Цариграда або из Иефесе», які можа быць ускосным сведчаннем, што візантыйскія майстры знялі копію з намаляванага апосталам Лукой Царгародскага абраза. Прынамсі, Сімя-

он Полацкі дакладна не ведае, адкуль трапіла святыня ў яго родны горад.)

Пра копію, якую зрабілі полацкія мастакі перад тым, як абраз Адзігітрыі, якому малілася калісьці найпадобнейшая Еўфрасіння, быў адпраўлены ў Тарапец?

Адзігітрыя Полацкая — самы ранні ўзор гэтага іканаграфічнага тыпу на ўсходнеславянскіх землях. Такія помнікі маюць надзвычай вялікае значэнне, бо з іх звычайна пачынаецца мастацкая традыцыя. Мабыць, невыпадкова выява Адзігітрыі — адзін з самых улюбёных сюжэтаў беларускіх іканапісцаў.

Абраз уражвае сваёй ганарыстай паставай, бездакорнымі прапорцыямі. На плечы Багародзіцы ўрачыста спадае мафорый (жаночы галаўны ўбор) з па-майстэрску намаляванымі складкамі.

Сапраўдная Полацкая Адзігітрыя сёння схаваная пад больш познімі фарбамі, аднак уяўленне пра першапачатковую выяву дае фотаздымак, зроблены электронна-аптычнымі прыборамі ў інфрачырвоным спектры. Даследчык старажытнага твора Віктар Шматаў піша пра яго чыстыя і звонкія фарбы, спакойнае высакародства і чысціню вобраза святой, пра спагадлівы ветлы выраз крыху наіўнага прыгожага твару і пяшчоту ў шырока расплюшчаных вачах.

Вучоны дапускае, што абраз з фондаў Рускага музея мог быць створаны не ў Візантыі, а ў самім Полацку паводле прысланага імператарам Мануілам грэцкага ўзору, які да нашых дзён не захаваўся. Пэўныя падставы для гэтай гіпотэзы дае стылёвае падабенства Полацкай Маці Божай з манументальным жывапісам Спасаўскай царквы.

Як вядома, замоўцаю фрэсак у пабудаваным Іаанам храме была Еўфрасіння. Тут яна зноў выступае як збіральніца і апякунка талентаў.

Спасаўская царква — адзіны на Беларусі храм, дзе фрэскавыя размалёўкі XII стагоддзя захаваліся амаль цалкам. Размешчаныя ярусамі фрэскі ўпрыгожвалі сцены, слупы і купал, з вышыні якога багаслаўляў вернікаў Збавіцель. Шматфігурныя кампазіцыі чаргаваліся з аднафігурнымі. Старажытныя выявы і цяпер хвалююць сваёй адухоўленасцю, стрыманай, але багатаю гамай, у якой спалучаюцца брунатныя, чырвоныя, жоўтыя, сінія, смарагдава-зялёныя колеры і адценні.

Першыя спробы расчысціць схаваныя пад алейнымі фарбамі

XIX стагоддзя полацкія фрэскі былі зробленыя ў 1929 годзе экспедыцыяй Цэнтральнай дзяржаўнай рэстаўрацыйнай майстэрні (Масква), у склад якой уваходзіў вядомы жывапісец і мастацтвазнаўца І. Грабар. У 80-я гады фрэскі вывучала экспедыцыя сектара старажытнабеларускай культуры Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР. Грунтоўны іх аналіз зроблены В. Церашчатавай у яе кнізе «Старажытнабеларускі манументальны жывапіс XI–XVIII стагоддзяў», а таксама А. Сяліцкім у манаграфіі «Живопись Полоцкой земли XI–XIII веков». Дадамо, што ўжо некалькі гадоў у царкве працуюць мастакі-рэстаўратары, і гэта дае надзею ўбачыць унікальныя размалёўкі ў іх спрадвечным харастве.

Ці не самым цікавым адкрыццём апошняга часу сталі фрагменты размалёвак у келлі самой Еўфрасінні. Прастору сцен яе малельні займалі кампазіцыі сяміфігурнага «Дэісуса», «Звеставання», «Укрыжавання», «Грамніц» і іншыя. Адметныя рысы гэтых фрэсак — іхняя камернасць і маляўнічасць. Тут захавалася выява Дзевы Марыі, тонкія дасканалыя лініі твару якой нагадваюць найлепшыя грэцкія ўзоры.

Фрэскі Спасаўскай царквы ўражваюць псіхалагічнай глыбінёю, эмацыянальнасцю, духоўнай актыўнасцю вобразаў. Полацкія майстры былі добра знаёмыя з класічнай візантыйскаю манерай жывапісу той эпохі, а таксама з прыёмамі раманскага мастацтва. Некалькі манер малявання (абліччы з буйнымі рысамі, суровым змрочным выразам, з павялічанымі вачыма на адных фрэсках і амаль партрэтныя выявы на іншых) наводзяць на думку, што тут працавалі некалькі жывапісцаў.

Найбольш індывідуалізаваныя ў храме Спаса — жаночыя вобразы. На такі жыццёва верагодны паказ не адважваліся ні кіеўскія, ні наўгародскія мастакі. Самае моцнае ўражанне пакідае святая на паўночна-заходнім гранёным слупе, які падтрымлівае хоры. Твар з дугападобнымі бровамі і асабліва вочы намаляваныя настолькі пранікнёна, з такой жыццёвай пераканаўчасцю, што міжволі ўзнікае думка: перад намі не святая, а рэальная зямная жанчына. Дапытлівы і цвёрды позірк яе глыбокіх вачэй кажа пра багатае і напружанае духоўнае жыццё, наводзіць на роздум аб годнасці чалавека, сэнсе ягонага існавання. Няма нічога дзіўна-

га ў тым, што некаторыя даследчыкі ўжо даўно называюць гэты фрагмент партрэтам самой Еўфрасінні Полацкай. Ва ўсякім разе, на мастака не магла не ўплываць цялесная і духоўная прыгажосць асветніцы і яе сясцёр.

З імем найпадобнейшай Еўфрасінні навечна звязана і стварэнне полацкім майстрам Лазарам Богшам славутага Крыжа — шэдэўра старажытнабеларускага ювелірнага мастацтва, якому наканавана было зрабіцца нашай нацыянальнай святыняй. Пра загадкавы і драматычны лёс Крыжа святой Еўфрасінні і падзвіжніцкую працу дзеля яго ўзнаўлення ў нашы дні пойдзе гаворка ў наступных раздзелах кнігі. Пакуль жа прадоўжым апавяданне пра зямны шлях полацкай ігуменні і прызнанне яе святасці.

Пра што маўчыць «Жыццяпіс»

Еўфрасіння, як і іншыя ўсходнеславянскія падзвіжнікі, ніколі не губляла сувязяў з народам, была яму настаўніцай і суддзёй.

Створаны паводле канонаў свайго жанру, «Жыццяпіс» маўчыць пра драматычныя падзеі, якія ў той час адбываліся на зямлі нашых продкаў. Але асветніца, несумнеўна, была іх чыннай удзельніцаю і амаль паўстагоддзя істотна ўплывала на палітыку Полацка.

Незалежнае Полацкае княства ў XII стагоддзі ўступіла ў заканамерны працэс феадальнага драблення на паасобныя ўдзелы: Менскі, Друцкі, Ізяслаўскі, Віцебскі, Лагойскі... У іх валадарылі сыны Усяслава Брачыславіча Чарадзея і іхнія нашчадкі, якія вялі між сабою зацятую барацьбу за полацкі пасад. Сярод іх вылучаўся менскі князь Глеб Усяславіч, што працяглы час даволі паспяхова ваяваў з Уладзімірам Манамахам, але ўсё ж быў пераможаны і ў 1119 годзе памёр (відаць, быў атручаны) у Кіеве.

У маладосці Еўфрасіння была сведкаю паходу на Полацкую зямлю, арганізаванага наступнікам Манамаха вялікім кіеўскім князем Мсціславам. Тады, у 1127 годзе, аб'яднаныя сілы васьмі князёў да Полацка не дайшлі, але палачане вымушаныя былі прагнаць свайго князя Давыда з сынамі і прыняць, напэўна, больш дагоднага Кіеву Барыса Усяславіча. Праз два гады пасля гэтага Рагвалодавічы адмаўляюцца ісці на полаўцаў, і Мсціслаў адпраўляе непакорлівых князёў у Візантыю.

Падчас высылкі Рагвалодавічаў ігумення Еўфрасіння заставалася, магчыма, адзінаю прадстаўніцаю полацкай дынастыі на радзіме. Кіеўскія стаўленікі рабавалі краіну, падрываючы эканамічную базу Полацкай зямлі, хадзілі паходамі на яе даннікаў, распраўляліся з прыхільнікамі адпраўленых у Візантыю князёў. Укрыўшыся за манастырскімі сценамі, асветніца была своеасаблівым сцягам змагання палачан за незалежнасць.

Цяжка меркаваць, ці брала Еўфрасіння непасрэдны ўдзел у вечавых сходах, але яе ўздзеянне на веча было вельмі значным. Праз яго ігумення ўплывала не толькі на запрашэнне ў Полацк князёў, але і на прызначэнне епіскапаў, бо веча павінна было ўхваліць прапанаваную кіеўскім мітрапалітам кандыдатуру.

Думаецца, менавіта са згоды Еўфрасінні, а можа, і за яе наказам у 1132 годзе жыхары Полацка выгналі прысланага з Кіева Святаполка Мсціславіча і абвясцілі сваім князем Васільку Святаславіча з дынастыі Рагвалодавічаў, які таемна вярнуўся з Візантыі або нейкім чынам здолеў пазбегнуць высылкі. «Полочане же рекше: «лишается нас» и выгнаша Святополка, а Василка посадиша Святославича», — паведамляе пра гэтыя падзеі летапіс.

У якасці міратворыцы магла выступіць князёўна-ігумення і ў 1137 годзе, калі паўз Полацк праходзіў з дружынаю на Пскоў асуд-

* Пячатка Еўфрасінні.

* Печать Евфросинии.

жаны наўгародцамі на выгнанне князь Усевалад Мсціславіч, сын таго самага Мсціслава, што высылаў Рагвалодавічаў у Візантыю. Полацкі валадар Васілька меў дастаткова сілаў, каб паквітацца з сынам за жорсткасць бацькі, але замест гэтага зычліва правёў Усевалада праз свае воласці і прысягнуў забыцца на даўнюю варажнечу. Наўрад ці без удзелу Еўфрасінні, якая імкнулася спыніць спадчынную варожасць Рагвалодавічаў і нашчадкаў Яраслава Мудрага, абышоўся і шлюб дачкі полацкага князя Васількі і сына прыязна прынятага ім Усевалада.

Надзеленая не толькі ясным розумам, але і моцнай воляю й рашучасцю, Еўфрасіння мела вялікую вагу ў вырашэнні палітычных пытанняў і надалей. Яна не магла стаяць убаку ад падзеяў 1151 года, калі полацкае веча адмовіла ў даверы князю Рагвалоду-Васілю і запрасіла з Менска Расціслава Глебавіча. Праз восем гадоў палачане зноў прынялі да сябе Рагвалода, што пачаў барацьбу з менскімі Глебавічамі. Пра гэта падрабязна апавядае Кіеўскі летапіс. Мы даведваемся, што ў Полацку «бысть мятеж велик... мнози бо хотяху Рогволода». У горадзе ўзнікла змова супроць Расціслава. «Князе нашь, — пісалі палачане да Рагвалода, — согрешили есмь к Богу и к тебе, оже вестахом на тя без вины и жизнь твою всю разграбихом и твоея дружины, а самого емше выдахом тя Глебовичем на великую муку. Да еще ныне помянеши всего того, иже створихом своим безумием, и хрест к нам целуеши, то мы людие твое, а ты еси нашь князь, а Ростислава ти емше вдамы в руче <захапіўшы, аддамо табе ў рукі>, а еже хощеши, то створиши ему...»

Замах на Расціслава прызначылі на дзень святога Пятра, калі князя можна было выклікаць на братчыну ля царквы (старой) Багародзіцы. Аднак папярэджаны некім князь прыехаў, апрануўшы пад святочнае адзенне кальчугу і ўзяўшы з сабой вялікую ахову. На наступны дзень ягоных прыхільнікаў пазбівалі на вечы, а сам Расціслаў з дружынаю ўцёк і «многа зла створи волости Полотьской, воюя и скоты и челядь».

Аўтарытэт, што мела тады князёўна-ігумення, дазваляе прылічыць яе да магчымых аўтараў ліста князю Рагвалоду-Васілю.

У тагачаснай складанай палітычнай сітуацыі Полацк спачатку ўваходзіць у саюз са Смаленскам, потым змагаецца супроць нядаўніх хаўруснікаў з дапамогаю Чарнігава. Усобіцы працягваюцца

з пераменным поспехам. Вялікіх ахвяраў каштавала ў 1162 годзе бітва Рагвалода з Валадарам. Пад 1167 годам летапіс паведамляе, што менскаму князю Валадару ўдалося ненадоўга захапіць Полацк.

Патрыётка сваёй зямлі, Еўфрасіння не магла не прымаць яе нягодаў блізка да сэрца. «Жыццяпіс» кажа, што яна «ни хотяше видети никого же которающася <у стане варожасці>: ні князя со князем, ни бояри с боярином, ни служанина со служанином — но всех хотяше имети, яко едину душю».

У апошнія гады жыцця асветніцы ў Полацку княжыў Усяслаў Васількавіч. Еўфрасіння параўноўвала гэтага князя са сваім славутым дзедам, ягоным аднайменнікам. Лёгка здагадацца, што параўнанне было не на карысць Усяслава II. І ўсё ж яму, пэўна, не без дапамогі князёўны-ігуменні ўдаецца прыцішыць міжусобныя спрэчкі Рагвалодавічаў (у канцы княжання Усяслава Васількавіча шэсць полацкіх князёў бралі ўдзел у паходзе на Друцак, дзе сядзеў смаленскі стаўленік). Магчыма, адносны спакой у Полацкай зямлі таксама паўплываў на рашэнне Еўфрасінні зрабіць падарожжа ў Ерусалім.

Асветніца добра разумела, што замірэнне гэтае — часовае і на змену яму прыйдуць новыя братазабойчыя войны, вынікі якіх могуць быць катастрафічнымі. Мы ўжо адзначалі тоеснасць ідэй знакамітай палачанкі і аўтара «Слова пра паход Ігаравы».

Князевы міжусобіцы — згуба
для нас ад паганых. Казаць стаў
брат брату: гэта маё і тое ж маё!

Яраслаўле і ўсе ўнукі Усяслаўлевы!
Апусціце ўжо сцягі свае!
Пахавайце мячы свае пашчарбаныя!
Вы бо сваімі нязгодамі пачалі
наводзіць паганых на Рускую зямлю,
на надзел Усяслава, ад чаго і
насілле пайшло ад зямлі
Палавецкай*.

* Празаічны пераклад Янкі Купалы.

Паміж смерцю асветніцы і нараджэннем выдатнага твора нашай старажытнай літаратуры мінулася каля дваццаці гадоў, але мы маем поўнае права сцвярджаць, што такія думкі маглі належаць і Еўфрасінні.

Апошняя дарога

На схіле жыцця Еўфрасіння вырашыла здзейсніць духоўны чын паломніцтва ў Святую Зямлю. Брат Вячаслаў з іншымі сваякамі і ўсе жыхары Полацка, сабраўшыся ў Спасаўскім манастыры, прасілі ігуменню не пакідаць іх. Найпадобнейшая суцешыла землякоў, што паедзе маліцца за іх і за родную зямлю. Як мы ўжо ведаем, у тыя дні Еўфрасіння зрабіла Хрыстовымі нявестамі дзвюх сваіх пляменніц — Вольгу і Кірыану.

Перадаўшы ігуменства малодшай сястры Еўдакіі, сама Еўфрасіння пачала рыхтавацца да ад'езду. У той час у далёкія вандраванні выпраўляліся зазвычай — каб запабегчы бездарожжа — на пачатку зімы або раннім летам. Выехаўшы з Полацка неўзабаве па Калядах, увесну можна было дасягнуць межаў Візантыі. Відаць, адсвяткаваўшы Нараджэнне Хрыстова, вырушылі ў дарогу і полацкія паломнікі.

Еўфрасінню суправаджалі стрыечная сястра Еўпраксія і брат Давыд. Спачатку падарожнікі, напэўна, ехалі па рэках на санях, а потым часткова сухазем'ем, часткова вадою, пераадольваючы за дзень 30–40 вёрстаў. Паўсюль ва ўсходнеславянскіх княствах славутую палачанку чакала гасцінная прыняццё. На сваім шляху яна мела сустрэчу з візантыйскім імператарам Мануілам Камнінам, які ішоў вайною на ўграў. Кесар прыняў сваячку вельмі прыязна і «съ великою честью посла ю<яе> въ Царьград». Там паломнікі наведалі сабор св. Сафіі, набылі залатую кадзільніцу, дарагія фіміямы і іншыя неабходныя ў Святых Мясцінах рэчы і, атрымаўшы ад патрыярха багаславенне, паехалі далей.

Між іншым, сустрэча Еўфрасінні з імператарам Мануілам дае пэўныя падставы паставіць пад сумнеў прынятую згодна з «Жыццяпісам» дату паломніцтва і смерці святой (1173). Згаданы візантыйскі кесар апошні раз ваяваў з уграмі ў 1167 годзе, прычым вырушыў у паход на Вялікдзень, 8 красавіка. Прыкладна ў той

MUNIKAT.org

* План Канстанцінопаля. Сераднявечная гравюра.

* План Константинополя. Средневековая гравюра.

самы час абшараў ягонае дзяржавы павінны былі дапясці і полацкія паломнікі.

Звернем увагу яшчэ і на тое, што Еўфрасінніных пляменніц пастрыгаў у манастыр епіскап Дыянісій, які заняў полацкую катэдру пасля 1166 года. На падставе гэтых фактаў царкоўны гісторык Леў Гарошка, Аляксей Мельнікаў і іншыя даследчыкі прапанавалі адмовіцца ад агульнапрынятае даты, якая ўвайшла ў некаторыя энцыклапедыі, і лічыць годам смерці святой Еўфрасінні 1167-ы. Менавіта гэтую, удакладненую дату называе сучасная «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі».

У канцы красавіка ігумення і яе спадарожнікі прыйшлі да старажытных ерусалімскіх муроў. Паводле «Жыццяпісу», Еўфрасіння паслала свайго слугу Міхаіла да патрыярха прасіць, каб ёй адчынілі

* План Ерусаліма. Сераднявечная гравюра.

* План Иерусалима. Средневековая гравюра.

Хрыстовую браму. Пэўна, маецца на ўвазе Залатая брама, праз якую з боку Элеонскае гары Хрыстос увайшоў у Ерусалім у Вербную нядзелю.

Падчас паломніцтва найпадобнейшай князёўны-ігуменні Ерусалім належаў крыжакам, а валадарыў у ім кароль Амальрых I. Цікава, што гэты манарх, на думку некаторых гісторыкаў, таксама быў у сваяцтве з Еўфрасінняю — праз жонку французскага караля Генрыха I Ганну, якая была дачкою Яраслава Мудрага, сына княгіні Рагнеды Рагвалодаўны. Апрача таго, Амальрых I быў жанаты з пляменніцаю імператара Мануіла Камніна.

Усё гэта, відаць, спрыяла атрыманню дазволу. Еўфрасіння ўвайшла ў горад праз Хрыстовую браму і пайшла да Труны Гасподняй, дзе шчыра малілася і кадзіла з залатой кадзільніцы дарагімі фіміямамі. Пасяліўшыся ў манастыры святой Багародзіцы, полацкая паломніца прыходзіла да Труны тры дні запар. На трэці дзень яна пакінула там набытую ў Царгорадзе кадзільніцу і іншыя залатыя дарункі, а таксама шматлікія фіміямы і звярнулася да Госпада

з малітваю, у якой прасіла, каб дазволіў ёй памерці ў святым горадзе, дзе адбылося збаўленне роду чалавечага.

У хуткім часе найпадобнейшая Еўфрасіння захварэла. Гэта не дазволіла ёй самой схадзіць на раку Іярдан, і яна выправіла туды брата з сястрою і слугаў. Тыя прынеслі гаспадыні іярданскае вады, і паломніца, падняўшыся з ложка, напілася і акрапіла сябе ёю, а потым зноў легла, просячы Госпада хутчэй узяць да сябе яе душу.

«Жыццяпіс» апавядае, што Усявышні паслаў да Еўфрасінні анёла, які паведаміў, што яе малітвы пачутыя і на небе ўжо чакаюць сустрэчы з ёю. Відаць, наследуючы Еўфрасінні Александрыйскай, якая пад выглядам мужчыны жыла і была пахаваная ў мужчынскім манастыры, полацкая ігумення выправіла слугу прасіць месца на пахаванне да архімандрыта ерусалімскага манастыра святога Савы. Адказ быў ветлівы, але адмоўны: статут манастыра, паводле волі свайго святога, забараняў хаваць жанчын. Архімандрыт параіў звярнуцца ў Феадосіеў манастыр св. Багародзіцы, дзе спачывалі парэшткі мацярок святых Савы і Феадосія ды святых бяссрэбнікаў Казьмы і Даміяна. Еўфрасіння прыняла параду і купіла сабе там месца і дамавіну.

На дваццаць чацвёрты дзень хваробы яна адчула хуткі скон, паклікала святара і, паспавядаўшыся і прыняўшы прычасце, аддала сваю душу Усявышняму. «Давыд же и Евпраксия и с прочими спряташа тело ея честно».

У сціхірах* у гонар Еўфрасінні (спіс канца XVI стагоддзя) пяецца:

Яко винограде Рускои земли Полтеску граду,
насадив бого преже тебе,
ныне же принесе и преложи в землю обетованную,
преподобная Ефросиние, мнихомо удобрение.

Умертвивоши тело и душу оживила еси,
из земли отеческыя Полотскаго града,
воздвигоши во Сионе преиде
и всего своего богатества раздала еси,
и тамо приемоши небесеная.

* С ц і х і р а — царкоўны спеў ў гонар свята або святога.

Мошчы і цуды князёўны-ігуменні

Неўзабаве пасля смерці знакамітай полацкай паломніцы Святой Зямлі пачалі пагражаць магаметане. У 1187 годзе, рыхтуючыся да прыступу Ерусаліма, султан Саладзін за выкуп дазволіў хрысціянам пакінуць горад разам са сваімі рэліквіямі. Як велізарны скарб усходнеславянскія манахі везлі з сабою раку* з нятленнымі парэшткамі Еўфрасінні.

Калі верыць паданню, манахі меліся перанесці святыню адразу ў Полацк, але гэтаму перашкодзіла адвечная варожасць кіеўскіх і полацкіх князёў. Мошчы паклалі ў дальніх пячорах Кіеўскага Пячорскага манастыра ў падземным храме Звеставання Найсвяцейшай Багародзіцы, дзе рэліквіі давялося спачываць болей за сем стагоддзяў. На радзіме грымелі войны, занепадаў і зноў адраджаўся Спасаўскі манастыр, а тут панаваў вечны спакой. Вечка срэбнай ракі было адчыненае і прымацаванае да сцяны, астанкі найпадобнейшай Еўфрасінні — закрытыя покрывам; у галавах вісеў абраз святой і гарэла непагасная лампадка.

Першыя вядомыя нам спробы перанесці мошчы нябеснай заступніцы Беларусі ў яе родны горад адбыліся ў цараванне імператара Аляксандра II. Пра гэта спачатку хадайнічалі жыхары Полацка, потым, у 1864 годзе, ад імя насельніцтва трынаццаці воласцяў Полацкага павета і, ведама ж, са сваімі мэтамі душыцель нацыянальна-вызвольнага паўстання Кастуся Каліноўскага граф М. Мураўёў-Вешальнік. Пасля трэцяга хадайніцтва полацкага епіскапа Савы ў 1871 годзе з дазволу Свяцейшага Сіноду вярнулася і 23 траўня ст. стылю, на дзень памяці святой, была ўрачыста перанесеная ў Спасаўскі манастыр невялікая частка мошчаў — сярэдні палец правай рукі.

Наступныя просьбы Пецярбург нязменна адхіляў, а за Аляксандрам III палачанам наогул забаранілі звяртацца з гэтай нагоды ў вышэйшыя інстанцыі. Духоўная і свецкая ўлады ведалі, што паводле векавой традыцыі Еўфрасінню Полацкую шанавалі як сваю святую і прыхільнікі гвалтоўна скасаванай рускім царызмам Уніі, і баяліся вяртаннем рэліквіі стварыць прычыны для росту «сепаратызму».

Тым не менш, просьбы аб пераносе мошчаў найпадобнейшай Еўфрасінні працягвалі ісці як з Полацка, так і з іншых гарадоў бе-

* Р а к а — своеасаблівы куфар, дзе захоўваюцца святыя мошчы.

* Від Ерусаліма. Сераднявечная гравюра.

* Вид Иерусалима. Средневековая гравюра.

ларускіх губерняў. Два даклады на гэтую тэму былі прачытаныя ў 1908 годзе на Усерасійскім місіянерскім з'ездзе ў Кіеве. З'езд, удзельнікамі якога былі 30 праваслаўных іерархаў і блізу 300 святароў, прыняў рэзалюцыю аб неабходнасці вяртання святыні ў Полацк. Аналагічныя пастановы пачалі прымацца на з'ездах вернікаў і духавенства па ўсёй Беларусі. Свяцейшы Сінод стварыў адмысловую камісію, якая нарэшце прыняла станоўчае рашэнне. Відаць, гэтаму ў нейкай меры паспрыяў і тагачасны дырэктар канцылярыі обер-пракурора Сінода нараджэнец Полацкай епархіі В. Яцкевіч, які вывучаў жыццё і духоўныя подзвігі Еўфрасінні і выступіў з дакладам.

Мікалай II згадзіўся даць аўгусцейшы дазвол, але, відавочна, не без асцярогі. І цар, і Сінод цудоўна разумелі, што маюць справу з «нябеснаю апякункаю Беларусі». Так Еўфрасінню часамі называла расейская прэса, хоць сама назва «Беларусь» у афіцыйных дакументах паводле царскага ўказа была яшчэ ў 1840-м (праз год пасля знішчэння Уніі) забароненая і замененая на «Северо-Западный край». У друку чуліся галасы пратэсту праваслаўна-рускіх патрыётаў. «Труды Киевской Духовной Академии» тады, у прыватнасці, пісалі: «Католікі, як вядома з гісторыі, схільныя прызнаць найпа-

* Капліца па дарозе ў Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр.

* Часовня по дороге в Спасо-Евфросиниевский монастырь.

добнейшую Еўфрасінню святою свае царквы. Таму можна нават баяцца, каб праз планаваны перанос мошчаў... з Кіева ў Полацк не прычыніліся вялікія непрыемнасці і шкоды праваслаўю».

Адразу пасля дазволу вярнуць нятленныя парэшткі пачалася прапагандысцкая кампанія, скіраваная на тое, каб будучая ўрачыстасць паслужыла «ўмацаванню праваслаўя ў Полацкім краі і барацьбе з каталіцызмам».

19 красавіка 1910 года, на другі дзень Вялікадня, у пячорным храме Звеставання, дзе спачывалі мошчы святой, адбылося ўсяночнае набажэнства. Назаўтра ў новай кіпарысавай рацы святыню вынеслі з пячоры да багамольцаў, якіх у Лаўры сабралася болей за 20 тысяч. 22 красавіка Кіеў развітваўся з полацкай князёўнаю. Газеты паведамлялі, што жыхары горада запоўнілі вуліцы і схілы пагоркаў, галубцы і дахі дамоў. Па дарозе з Лаўры да Дняпра стаялі вайсковыя шыхты.

На перавоз мошчаў былі прызначаныя дзяржаўныя параходы: «Галавачоў» — для самой рэліквіі, «Кіеў» і «Аляксандраўск» —

для суправаджэнцаў. У насавой частцы аздобленага кветкамі, маем і сцягамі флагмана гэтай флатыліі стаяла капліца з люстранымі вокнамі, абапал яе — дзве залатыя харугвы. Раку з мошчамі паставілі на карме сляпуча белага карабля пад полагам.

Пад спевы трапара* ў гонар Еўфрасінні караблі адышлі ад берага і пачалі сваё ўрачыстае падарожжа. (Варта зазначыць, што ў Кіева-Пячорскай лаўры засталася сімвалічная частка парэшткаў святой. Яна захоўваецца на старым месцы ў падземнай царкве і цяпер, па-ранейшаму прываблiваючы праваслаўных паломнікаў. Але гэты факт, безумоўна, не дае падставаў сцвярджаць, што мошчы святой Еўфрасінні Полацкай спачываюць у Кіеве, як паведамляюць некаторыя ўкраінскія публікацыі. На жаль, такую памылку зрабіла і «Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі».)

* Кіеў развітваецца з мошчамі нябеснай заступніцы Беларусі. 1910 год.

* Киев прощается с мощами небесной покровительницы Беларуси. 1910 год.

Флатылія з мошчамі прайшла па Дняпры ад Кіева да Воршы 695 вёрстаў, паўсюль сустраканая сціжмамі вернікаў. Асабліва маляўніча гэта выглядала ўначы, калі на берагах, ля самае вады, гарэлі зыркія вогнішчы, параходы мігцелі сотнямі агеньчыкаў свечак, якія адбіваліся ў люстрах капліцы, а на вяршыні фок-слямгі флагманскага карабля ззяў крыж.

У гарадах Любечы, Рэчыцы, Рагачове, Старым Быхаве, Магілёве і Воршы флатылія спынялася і адпраўляліся ўрачыстыя набажэнствы, якія збіралі велізарную колькасць багамольцаў і паломнікаў з усяго Прыдняпроўя. З Воршы да Полацка мошчы святой падарожнічалі сухазем'ем. Пад багавест полацкіх званоў рэліквію змясцілі спачатку ў катэдральным Мікалаеўскім саборы.

* Т р а п а р — кароткі царкоўны спеў у гонар свята або святога.

* Працэсія з мошчамі святой Еўфрасінні ў ваколіцах Полацка.

* Процессия с мощами святой Евфросинии в окрестностях Полоцка.

22 траўня па дарозе ў Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр урачыстая працэсія расцягнулася на дзве вярсты.

Аб тым, якое значэнне надавалі пераносу мошчаў святой Еўфрасінні царскія ўлады, сведчыць удзел у хросным ходзе ў храм Спаса вялікага князя Канстанціна, які прадстаўляў самога імператара, каралевы Грэцыі Вольгі Канстанцінаўны і вялікай княгіні Елізаветы Фёдараўны, роднай сястры царыцы.

У змураваным некалі на замову ігуменні Еўфрасінні Спасаўскім храме святыню змясцілі ў кіпарысавай рацы, абкладзенай срэбрам, аздобленай пазлачонымі чаканнымі барэльефамі, а таксама эмалевымі выявамі крыжоў і арнаментаў. Рака была зробленая ў візантыйскім стылі на ахвяраванні вернікаў і каштавала велізарныя на той час грошы — 12 тысяч рублёў.

Так 23 траўня 1910 года, у дзень памяці святой Еўфрасінні, яе мошчы вярнуліся ў Спасаўскі манастыр.

Да ўрачыстае падзеі гарадское царкоўнае брацтва выдала «Путе-

* Пачатак хроснага ходу з мошчамі Еўфрасінні Полацкай з Мікалаеўскага сабора ў Спасаўскі манастыр. 22 траўня (5 чэрвеня новага стылю) 1910 года.

* Начало крестного хода с мощами Евфросинии Полоцкой из Николаевского собора в Спасский монастырь. 22 мая (5 июня нового стиля) 1910 года.

водитель по городу Полоцку». Сярод змешчаных у гэтым даведніку разнастайных звестак знаходзім і паведамленні пра дзейнасць на радзіме асветніцы Спаса-Еўфрасіннеўскай жаночай епархіяльнай вучэльні і самога царкоўнага брацтва ў імя святога Мікалая і найпадобнейшай Еўфрасінні, што працягвала дабрачынныя традыцыі падзвіжніцы, утрымліваючы жаночую багадзельню і сірочы прытулак, на карысць якога і быў выпушчаны «Путеводитель».

Тады ж у полацкай друкарні Х. Клячко выйшаў таксама прымеркаваны да пераносу мошчаў кароткі гістарычны нарыс «Минувшее и настоящее г. Полоцка». Яго аўтар Н. Зорын карыстаецца выпадкам, каб нагадаць землякам пра занядбанне Сафійскага сабора, дзе некалі жыла святая: «Суровый упрёк несется к нам с высот Верхнего замка от храма св. Софии Премудрости Божьей. Печальный, обезглавленный сти-

* Хросны ход на Чырвоным мосце ў Полацку.

* Крестный ход на Красном мосту в Полоцке.

хией, почти оставленный и полузабытый (службы в нем совершаются только в течение одного мая месяца), разрушенный беспощадным временем — этот храм, дорогое сокровище и сердце древнего Полоцка, теперь с находящимися вокруг него развалинами когда-то красивого и величественного здания, производит самое тяжелое впечатление на наблюдателя и вызывает краску стыда и чувство горькой обиды...»

Звычайна мошчы святых выяўляюць цудадзейную сілу. Пра адно з дзівосаў, што адбылося падчас пераносу астанкаў Еўфрасінні, пакінулі звесткі полацкі краязнаўца сябра Віцебскай вучонай архіўнай камісіі Н. Кайгародаў і старэйшы лекар Полацкага кадэцкага корпуса доктар медыцыны А. Мансветаў. Паводле іх, у Спасаўскім манастыры жыла чарніца, якая цяжка хварэла на верад страўніка і так знясілела, што ўжо амаль не падымалася з ложка. Доктар страціў усялякую надзею выратаваць хворую; ейнае цела было ў пролежнях, а боль сунімалі наркотыкамі.

Калі ў манастыр прыбылі мошчы Еўфрасінні, іх спачатку паставілі

ў Крыжаўзвіжанскім саборы. Па ўсяночнай вернікі стварылі да рэліквіі велізарную чаргу. Манастырскія сёстры, выконваючы просьбу хворай, прывялі яе ў храм і ўзнялі на памост, дзе яна прыхінулася да рэліквіі і пацалавала руку святой Еўфрасінні. Пасля гэтага манашка адчула такі прыліў сіл, што здолела падняцца і ісці без чужой дапамогі. Назаўтра, у часе чарговага візіту да хворай, доктар Мансветаў сустрэў пацыентку на двары, прычым яна ўжо не мела ніякіх відочных прыкметаў немачы. Доктар прызнаецца, што ў гэтым выпадку сутыкнуўся са з'яваю, якая пераўзыходзіць межы людскога разумення.

Манастырская хроніка тых часоў, на жаль, не захавалася. Магчыма, Еўфрасіння працягвала чыніць дзівосы, але ўжо з непазбежнасцю чорнай навальнічнае хмары насоўвалася іншая эпоха.

XX стагоддзе наканавала святыні не спакой, а пакуты.

Пасля бальшавіцкага перавароту 1917 года, калі пачалася бязлітасная вайна супроць рэлігіі, святыя мясціны і рэліквіі зазналі на сабе варварства і здзекі новае ўлады. Драма не абмінула і Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра.

Люты 1919-га. Народны камісарыят юстыцыі РСФСР выдае пастанову аб арганізаваным ускрыцці мошчаў цудатворцаў па ўсёй краіне. Выкананне бязбожнага рашэння затрымліваецца толькі з прычыны грамадзянскае вайны.

У 1922 годзе адбылося злачыннае ўскрыццё дамавіны з мошчамі святой Еўфрасінні. У фондах Полацкага гістарычна-культурнага запаведніка захаваліся дакументы, што распавядаюць пра гэтае страшэннае блюзнерства. (Друкуюцца з захаваннем арфаграфіі і пунктуацыі арыгінала.)

ПРОТОКОЛ
вскрытия и освидетельствования мощей Ефросинии комиссией, выделенной согласно постановлению Полоцкого уездисполкома, утвержденному губисполкомом, состоявшегося 13 мая 1922 г. в гор. Полоцке в Спасо-Ефросиньевском монастыре.

Присутствовали: от уезд. исполкома т. Хомяков, от укома т. Лейман, от Союза Молодежи т. Пискунов, от женотдела т. Барановская, от уездздрава доктор Ленский, ученый-археолог Дейнис, пред-

ставители красноармейских частей и представители духовенства — священники Черепнин, Покровский, игуменья Елена, казначей общины Ксунина Лариса, монахини, представители верующих, городского населения и крестьян.

В 14 час. коллективно, в присутствии вышеперечисленных и членов комиссии уездисполкома т. Ткачева, начальника и военкома 43-х полоцких ком. курсов т. Фабрициуса, военкома 41-го полка т. Дмитриева, представителя губотдела юстиции т. Шефкуна, члена губисполкома т. Григорьева, представителя губполитуправления т. Секса, врачей: Ленского, Христенсена, Лундберга, ученого-археолога Дейниса, игуменьи и монахинь монастыря; последние приступили к освобождению мощей от облачения.

По наружному виду в гробу лежит нечто имеющее форму человека. По снятии застежек и схимьи, изготовленной в 1910 г., обнажается другая одежда — мантия. Фигура лежит в голубом шелковом ваточнике, видны сложенные накрест руки, в красных ватных перчатках. Ноги обуты в красные шелковые туфли. Голова завернута — сначала ватный чехол розово-полосатого шелка, затем парчовый колпак и красно-шелковый чехол.

Под снятой одеждой находится хитон, шелковый, лилового цвета. Вся фигура обложена — по заявлению монахинь, во избежание тряски при перевозке — парчовыми скуфьями и разными частями церковных одежд. По снятии шелковой сорочки найдена записка современного происхождения, подписанная иереем Клавдием. Кроме того, найдены четки (янтарные), по заявлению монахинь, привезенные с мощами из Иерусалима. Из-под сорочки обнажается костяк, завернутый в шелковые лоскуты. Череп без волос вплотную приложен к туловищу, но с ним не связан. Грудная клетка изломана, кое-где на остатках ребер сохранились заплесневшие и мумифицировавшиеся части мышечной ткани и кожи. Часть ребер провалилась внутрь и подперта каким-то материалом, по развертывании оказавшимся частями парчовых облачений. На реплику одного из присутствующих «Развязывайте скорее» монахиня Неонила заявляет: «Не торопитесь, вас больше ждали», другая заявляет: «Тут ничего нет, одне косточки». Священник Пестман, оттиснутый присутствующими в сторону, настаивает на своем праве быть впереди и удовлетворяется.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ
врачебно-научной экспертизы

Доктор Христенсен устанавливает, что череп отделен от туловища вследствие разрушения связочного аппарата; разрушения связочного аппарата — от тления. В середине череп пустой. Лицевая сторона черепа замазана какой-то мастикой давнего происхождения в области глаз, век и верхней челюсти, по предположению врачей — с целью туалета, дабы сгладить неприятное впечатление и придать форму лицу. Больше мастики нигде не замечается. На грудной клетке местами покрытая плесенью незначительно высохшая кожа. На суставах сухожилия мумифицировались и связывают некоторые суставы. По мнению врачебной экспертизы, все кости принадлежат одному трупу; волос нигде нет. Зубы имеются лишь только в верхней челюсти. Труп мумифицировался вследствие благоприятных почвенных условий. Давность мумифицированного трупа установить невозможно, но науке известно, что при благоприятных почвенных условиях трупы сохраняются от 10 до 1000 лет, постепенно подвергаясь разрушению. С указанным мнением согласны и вполне солидарны врачи Лянсберг, Калашников и Ленский.

Ученый-археолог Дейнис считает, что труп плохо сохранился, так как он видел и более хорошо сохранившиеся мумии египетского происхождения. Возможно, что последние более сохранились вследствие искусственной мумификации, тогда как этот труп подвергался мумификации почвенной.

Крест, одетый на костях, недавнего происхождения; в разные моменты произведены фотографические снимки фотографами Бермантом и Соловейчиком.

Подписи председателя и членов комиссии

Текст записки иерея Клавдия, найденной при вскрытии «мощей» Евфросинии Полоцкой.

Ея рубашка без нужды от тела не отнимается, кроме когда потребуется отнятие частиц ее тела, только тогда развернуть ея. А для просушки тела не нужно развертывать, так как воздух пройдет сквозь ея.

Мы не дерзали никогда раскрывать святое тело препод<обной> матер<и> нашей Ефросинии, только тогда, когда свидетельствовали ея.

Иер<ей> Клавдий

Пасля ўскрыцця мошчы адправілі на атэістычную выставу ў Маскву, адтуль — у Віцебск, дзе іх дэманстравалі ў мясцовым краязнаўчым музеі. За год да гэтага ў Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры былі рэквізаваныя ўсе каштоўнасці і сярод іх срэбная рака, у якой ляжала святыня.

У нямецкую акупацыю, калі зноў былі адчыненыя храмы і адноўленыя манастыры, віцябляне перанеслі нятленныя парэшткі з музея ў Свята-Пакроўскую царкву. 23 кастрычніка 1943 года яны ўрачыста вярнуліся ў Полацк. Рабілася гэта з дазволу і з дапамогаю акупацыйных уладаў: рэліквію суправаджаў прадстаўнік штандарткамендатуры, у дзень прыбыцця цягніка з мошчамі ў горадзе адмянілі каменданцкую гадзіну. (Было б, вядома, наіўна казаць, што акупанты клапаціліся пра беларускую культуру — яны мелі свой разлік.) Мошчы прабылі першую ноч у Сафійскім саборы, а потым хросны ход палачан перанёс іх у храм Спаса, дзе з таго часу і зберагаецца святыня.

Патронка Беларусі

Ужо неўзабаве пасля смерці найпадобнейшай Еўфрасінні ў гонар яе былі складзеныя трапар і сціхіра. Канцом таго самага XII стагоддзя датуецца і стварэнне «Жыццяпісу». Гэта магло адбыцца толькі пры ўмове далучэння полацкай ігуменні да ліку святых.

Палачане прызналі сваю асветніцу святой і пачалі шанаваць яе восем стагоддзяў таму. Тымі часамі кананізацыя на ўсходнеславянскіх землях, як і наогул у праваслаўі, адбывалася досыць проста і залежала найперш ад мясцовага епіскапа. У гэтым акце ўвасаблялася агульная думка кліра і вернікаў. Няма сумневу, што ацэнка палачанамі жыцця і подзвігаў Еўфрасінні была аднадушнаю. Аўтар «Жыццяпісу», сам палачанін, выказаў яе ў натхнёным хваласпеве, якім скончыў свой твор: «Якою мовай, братове, уславіць мне светлую памяць найблажэннейшай нявесты Хрыстовай Еўфрасінні! Была яна памочніца пакрыўджа-

ным, зажураным суцяшэнне, распранутым адзенне, хворым наведванне ці, проста кажучы, — для ўсіх была ўсім. Еўфрасіння сэрца сваё ўспойвала Божаю мудрасцю. Еўфрасіння — неўвядальная кветка райскага саду. Еўфрасіння — арол, што, лунаючы ў небе, праляцеў ад захаду да ўсходу, як прамень сонечны, прасвятліўшы зямлю Полацкую. Тым жа, братове, пахваляецца Селунь аб святым Дзімітрыі, а Вышгарад — пакутнікамі Барысам і Глебам; я ж пахваляюся: шчасны ты, горадзе Полацку, што ўзрасціў парастак такі — найпадобнейшую Еўфрасінню».

Прызнанне святасці князёўны-ігуменні магло адбыцца ўжо пры полацкім епіскапе Дыянісіі (каля 1166–1182). За святую ўважалі Еўфрасінню і ў Ерусаліме. Невыпадкова ж, ратуючыся ад сарацынаў, праваслаўныя манахі вынеслі з сабою са Святой Зямлі і мошчы славутай палачанкі.

Цягам колькіх стагоддзяў найпадобнейшая Еўфрасіння лічылася мясцовай святой. Але Полацк да сярэдзіны XVI стагоддзя быў галоўным духоўным асяродкам беларускіх земляў, і культ князёўны-ігуменні пашыраўся па ўсёй Беларусі. Паступова святая Еўфрасіння зрабілася ў свядомасці вернікаў нябеснаю заступніцай — патронкаю не толькі Полацка, але і ўсёй Бацькаўшчыны.

Вызначыць час, калі гэта адбылося, наўрад ці магчыма. Аднак неабходна зазначыць, што на ролю патронаў Беларусі прэтэндавалі і іншыя святыя — Казімір (сын вялікага князя літоўскага Казіміра IV), Параскева Полацкая. Культ св. Казіміра сёння пашыраны пераважна сярод беларусаў-каталікаў на Віленшчыне і ў прылеглых раёнах Рэспублікі Беларусь. Што да шанавання святой Параскевы Полацкай, дык пасля скасавання Уніі яе культ намаганнямі Расейскай праваслаўнай царквы быў перанесены на святую Параскеву Пятніцу. Польскія ўлады да 1939 года спрыялі пашырэнню на заходнебеларускіх землях культу святога пакутніка Андрэя Баболі — каталіцкага місіянера, закатаванага у 1657 годзе царскімі казакамі ў Беларусі.

На сцверджанне полацкай асветніцы як нябеснай апякункі Бацькаўшчыны паўплывала нацыянальнае адраджэнне пачатку XX стагоддзя. Газета «Крывічанін» у 1918 годзе пісала: «Ня ўсім ведама, што патронкай Беларусі зьяўляецца сьв. Еўфрасіньня-Прадслава княжна Полацкая, ігуменя манастыра сьв. Спаса...»

Менавіта нацыянальнай прыналежнасцю найпадобнейшай

Еўфрасінні тлумачыцца, чаму яе доўга не шанавалі як святую суседнія з беларусамі народы. Нягледзячы на тое, што ў Кіева-Пячорскай лаўры спачывалі ейныя мошчы, культ Еўфрасінні быў амаль невядомы і на Украіне. Полацкую падзвіжніцу прыгадвалі адно ў агульным набажэнстве 28 жніўня і на другім тыдні вялікага посту разам з іншымі святымі, мошчы якіх былі ў дальняй Феадосіевай пячоры.

У Маскоўскай дзяржаве ніякага культу святой Еўфрасінні да XVI стагоддзя не існавала, бо на гэтых землях яна ўспрымалася як чужая. Святасць полацкай ігуменні прызнаная толькі на Маскоўскім саборы 1547 года, калі яе жыццяпіс ўпісалі ў «Чэцці-Мінеі» на 23 траўня. Гэта было зроблена, відаць, найперш таму, што Масковія ўзмацняла свае агрэсіўныя дзеянні на заходняй мяжы і стварала ім ідэалагічнае забеспячэнне.

Адмысловую адправу расейскага ўкладу ў гонар св. Еўфрасінні зацвердзілі толькі ў 1893 годзе, а праз сем гадоў іераманах Нікадзім напісаў акафіст*. Позняе пашырэнне культу полацкай святой у Расейскай праваслаўнай царкве звязанае з тым, што, як ужо адзначалася, найпадобнейшую Еўфрасінню шанавалі ўніяты. Варожасцю царскіх уладаў да Уніі, якая захоўвала нацыянальную самабытнасць беларусаў, тлумачыцца, пэўна, і знікненне створанага ў 1839 годзе беларускім мастаком Токаравым з Бешанковічаў абраза Еўфрасінні, прызначанага для полацкага Сафійскага сабора. На абразе, які апісвае ў сваёй выдадзенай у 1949 годзе ў Парыжы кнізе «Сьв. Еўфрасіня-Прадслава ігуменя манастыра сьв. Спаса ў Полацку патронка Беларусі» айцец Леў Гарошка, святая была намаляваная на поўны рост, у левай руцэ трымала крыж, а праваю паказвала на карону і мантыю — знакі княскае ўлады.

Дарэчы, сёння, акрамя шматлікіх праваслаўных абразоў полацкай падзвіжніцы, яе выявы можна ўбачыць на размалёўках падземнай царквы Звеставання ў Кіева-Пячорскай лаўры, а таксама на фрэсках кіеўскага Уладзімірскага сабора (аўтар В. Васняцоў). У 1997 годзе ў Новасібірску быў асвечаны намаляваны ў мясцовых традыцыях абраз найпадобнейшай Еўфрасінні, якая цяпер лічыцца і патронкаю беларусаў усёй Сібіры.

Прамільгнулыя ў друку на пачатку нашага стагоддзя звесткі, што

---

* А к а ф і с т — малітоўна-ўсхвальны спеў ў гонар Хрыста, Багародзіцы і святых, які ўсе прысутныя выконваюць стоячы.

Еўфрасіння Полацкая была кананізаваная папам Грыгорыем X на другім Ліёнскім саборы ў 1274 годзе, не пацвярджаюцца дакументальна. Тым не меней, паводле векавое традыцыі, Еўфрасінню ўважае святою і каталіцкая царква. У сучасных літургічных выданнях для каталікаў усходняга абраду (уніятаў) яна ўпісаная ў календары на сваім месцы.

Такім чынам, сёння найпадобнейшую Еўфрасінню разам з праваслаўнымі беларусамі глыбока шануюць іхнія браты-каталікі. Патронка Беларусі дае духоўную падтрымку і нашым суайчыннікам далёка за межамі Бацькаўшчыны.

У 1946 годзе беларусы, што апынуліся ў лагеры перамешчаных асобаў у нямецкім горадзе Рэгенсбургу, практычна за адзін месяц збудавалі сабе праваслаўны храм, прысвяціўшы яго святой Еўфрасінні Полацкай. Пры царкве быў створаны хор, якім кіраваў выдатны кампазітар, аўтар музыкі да беларускага духоўнага гімна «Магутны Божа» Мікола Равенскі.

* Мікалаеўскі (св. Стэфана) сабор у Полацку. Зруйнаваны ў сярэдзіне 60-х гадоў XX ст.

* Николаевский (св. Стефана) собор в Полоцке. Уничтожен в середине 60-х годов XX в.

Першым беларускім праваслаўным храмам у Паўночнай Амерыцы стала царква Еўфрасінні Полацкай у канадыйскім горадзе Таронта. Набажэнства ў ёй ўпершыню адбылося 25 сакавіка 1950 года, у дзень абвяшчэння незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі. Паблізу Нью-Ёрка, у горадзе Саўт-Рывэр, штат Нью-Джэрсі, знаходзіцца яшчэ адна беларуская царква ў гонар Еўфрасінні. Яна стаіць на ўзгорку каля аўтамагістралі. Кожную ня-

зелю і ў святы з блізкага і далёкага наваколля з'язджаюцца туды старыя, маладыя і зусім маленькія беларусы, каб памаліцца, пачуць роднае слова і адчуць сябе часцінкаю Бацькаўшчыны.

Беларуская дыяспара годна адзначыла 800-годдзе завяршэння зямнога шляху полацкай ігуменні. Мастак А. Махнюк намаляваў абраз святой, выдадзены потым літаграфічным спосабам, а вядомы венгерскі скульптар П. Вінчы стварыў на заказ нашых суайчыннікаў прысвечаны Еўфрасінні вытанчаны металёвы абразок.

Беларускі праваслаўны прыход св. Еўфрасінні Полацкай існуе і ў Лондане.

Сёння, калі паміж католікамі і праваслаўнымі на Беларусі часам узнікаюць непаразуменні, агульная для вернікаў гэтых канфесій святая — Еўфрасіння Полацкая як бы закліканая паяднаць іх, прынесці ўсім мір, згоду і ўзаемапавагу. У Малітве за Беларускі Народ гаворыцца: «Цябе, Прачыстая Багародзіца і наша нябесная Маці, просім: прычыніся за намі, а Ты, сьвятая Еўфрасіньня Полацкая — патронка Беларусі ды ўсе сьвятыя заступнікі Беларускага Народу, апякуйцеся намі, каб мы сталіся народам сьвятым, што выконвае Волю Божую і сваё пасланство, каб прычыніліся да агульнага дабра тут, на зямлі, а ў прышлым жыцьці атрымалі вечнае шчасьце, і Табе, прадвечнаму Валадару, прыносілі славу, чэсць і паклон на векі вечныя. Амін».

У 1984 годзе найпадобнейшая Еўфрасіння прылічаная да Сабора Беларускіх Святых.

Дзень памяці святой Еўфрасінні Полацкай святкуецца 23 траўня (5 чэрвеня н. стылю).

Натхняе подзвіг асветніцы

Незвычайны лёс Еўфрасінні, яе духоўныя подзвігі і самаадданае служэнне роднай зямлі, якія ўзнялі знакамітую палачанку над сваёй эпохай, зрабіўшы яе святой патронкаю Беларусі, ужо не адно дзесяцігоддзе прыцягваюць увагу гісторыкаў, літаратараў, мастакоў, кампазітараў...

Пісьменніца Вольга Іпатава стварыла вобраз асветніцы ў гістарычнай аповесці «Прадслава», дзе жыццё нашай суайчынніцы пака-

зана на асноведзі яе драматычнага часу. З полацкай князёўнай-ігуменняй сустракаюцца і чытачы рамана Таісы Бондар «Спакуса». Цікавы экскурс у Полацк XII стагоддзя зрабіў у рамане «Святыя грэшнікі» Алесь Асіпенка. Еўфрасінні і яе сучаснікам, дойліду Іаану і майстру-ювеліру Лазару Богшу, прысвяцілі свае вершы, паэмы, апавяданні Ларыса Геніюш, Наталля Арсеннева, Алесь Разанаў, Рыгор Барадулін, Генадзь Бураўкін, Ірына Багдановіч, Сяргей Сокалаў-Воюш, Алег Мінкін, Леанід Дранько-Майсюк, Пятро Ламан, Навум Гальпяровіч, Сяргей Тарасаў...

Свецкая іканаграфія Еўфрасінні налічвае ўжо колькі дзесяткаў твораў. Сярод іх вылучаюцца палотны вядомых беларускіх жывапісцаў Аляксея Марачкіна і Нінэль Шчаснай, графічныя аркушы Арлена Кашкурэвіча. У тэхніцы габелена партрэт Еўфрасінні Полацкай стварыў Сымон Свістуновіч. Яе імя ўзнікае ў памяці, калі бачыш адухоўленыя жаночыя вобразы старажытных палачанак скульптара Алеся Шатэрніка. У 1997 годзе ў Нацыянальным мастацкім музеі Беларусі адбылася выстава «Шлях Еўфрасінні», якую склалі графічныя аркушы і скульптура маладой беларускай мастачкі Наталлі Апіёк.

* Рака з мошчамі святой Еўфрасінні ў Спасаўскай царкве. Фота 1910-х гадоў.

* Рака с мощами святой Евфросинии в Спасской церкви. Фото 1910-х годов.

Рэжысёр кінастудыі «Летапіс» Вольга Моракава зняла ў 1989 годзе фільм «Еўфрасіння Полацкая». Тады ж у першым нумары новага рэспубліканскага часопіса «Спадчына» з'явіўся беларускі пераклад «Жыццяпісу» святой, зроблены Аляксеем Мельнікавым, які за сваё кароткае, трагічна абарванае жыццё паспеў апублікаваць некалькі прысвечаных нашай славутай суайчыннікі даследаванняў.

* Від на Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр з боку ракі Палаты.
Фота пачатку XX стагоддзя.

* Вид на Спасо-Евфосиниевский монастырь со стороны реки Полоты.
Фото начала XX века.

Каб глыбей спасцігнуць душу выдатнага чалавека, трэба абавязкова пабываць у яго на радзіме. У велічным Сафійскім саборы, дзе восем з паловаю стагоддзяў таму Еўфрасіння «нача книгы писати своими руками», цяпер канцэртная зала з арганам, а таксама музейная экспазіцыя, якая знаёміць з археалагічнымі знаходкамі, зробленымі ў сталіцы нашай старажытнай дзяржавы. Разам з храмам святой Сафіі ў ахоўную зону Полацкага гістарычна-культурнага запаведніка ўключаны архітэктурны комплекс Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра.

Напярэдадні святкавання 1000-годдзя прыняцця беларускімі землямі хрысціянства ў Полацку з'явілася вуліца імя святой Еўфрасінні. Палачане мараць і пра помнік асветніцы, які мог бы цудоўна ўштукавацца ў архітэктурна-ландшафтную прастору Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра або Верхняга замка.

Сёння, калі, сутыкаючыся з велізарнымі цяжкасцямі і перашкодамі, лепшыя сілы беларускай інтэлігенцыі вядуць барацьбу за нацыянальнае адраджэнне, яму служыць і патронка Беларусі. Най-

лепей пра гэта сказана ў паэме Дануты Бічэль-Загнетавай «Еўфрасіння Полацкая»:

Сілай духоўнай узвысіла Полацк высока.
Тым, хто імкнуўся да кнігі,
свяціла, бы зорка...
Мове, адзінай дзяржаве
шчэ толькі злучацца —
свет нас прымаў як народ
па адной палачанцы.

Як маладзік, узышла, засвяцілася шчыра
па-над вайной,
рассявальніцай цемры на шлях.
Унучка змаганца асветніцкі выбрала вырай.
Павандравала...
Як маладзік, узышла...

Сталыя, моладзь!
Да слова пара падключацца
з поўнай напругай!
Даволі ўзаемных абраз!
Зверым душу па натхняльніцы,
па палачанцы!
Душы ўздымае духоўна
жаночы абраз.

Імя нашай асветніцы мае створаны пяць гадоў таму Усебеларускі жаночы фонд, які ўзначальвае пісьменніца Валянціна Коўтун. Фонд святой Еўфрасінні Полацкай — першая ў краіне міжнародная недзяржаўная жаночая арганізацыя, дзейнасць якой скіраваная на развіццё нацыянальнай культуры, навукі і асветы, умацаванне хрысціянскіх традыцый, а таксама на абарону правоў жанчын, асабліва творчых прафесій. Апрача навуковых канферэнцый і Еўфрасіннеўскіх чытанняў, мастацкіх выстаў, паломніцтваў і дабрачынных акцыяў, Фонд праводзіць міжнародны конкурс «Жанчына года», пераможцы якога ганаруюцца медалём святой Еўфрасінні.

* Манастырская ідылія.

* Монастырская идиллия.

Сярод узнагароджаных такія вядомыя ў Беларусі і за яе межамі людзі як народная артыстка Стэфанія Станюта, мастацкі кіраўнік вакальна-харэаграфічнага ансамбля «Харошкі» Валянціна Гаявая, рэктар Дзяржаўнага ўніверсітэта культуры Ядвіга Грыгаровіч, галоўны афтальмолаг Беларусі акадэмік Тамара Бірыч... Фондам шмат робіцца дзеля таго, каб надаць Дню святой Еўфрасінні значнасць агульнадзяржаўнага свята.

У дні, калі адзначаліся 1125-я ўгодкі «бацькі гарадоў беларускіх», адбылася сімвалічная падзея, звязаная з імем асветніцы. Пад скляпеннямі Сафійскага сабора, дзе калісьці знайшла прытулак юная Еўфрасіння, у выкананні Наталлі Сярогінай прагучаў спеўны цыкл, створаны ў гонар асветніцы ў далёкім XII стагоддзі.

Придете, любомудрении,
песнями богокрасными воспоимо достохвалнии
и смиреннии Ефросинии всечеснеи...

Прыдзіце, любамудрыя, у храм найпадобнейшай. Пакланіцеся яе мошчам, паглядзіце ў вочы на фрэсцы. Падыміцеся ў келлю святой, дзе так узнёсла думаецца пра вечнасць Хараства, пра чалавечае прызначэнне на гэтай зямлі.

«ЯКО ЛУЧА СОЛНЕЧНАЯ...»

Просветительница из рода Всеслава

Евфросиния Полоцкая. Без этого имени невозможно представить не только панораму духовной жизни восточнославянских земель в XII столетии, но и всю многовековую историю Беларуси. Княжна, внучка знаменитого Всеслава Чародея, игуменья, выдающаяся просветительница, о которой «Житие» говорит, что она — «небопарный орел, попаривши от Запада и до Востока, яко луча солнечная, просветивши всю землю Полоцкую», святая Евфросиния оставила о себе вечную память в душе народа.

Между нами и временем жизни знаменитой полочанки лежит более восьми веков. Неудивительно, что история донесла о ней не слишком богатые известия, но и они позволяют увидеть общеевропейскую значимость личности этой женщины-подвижницы. Самоотверженные труды святой Евфросинии, как и ее прославленных современников Кирилла Туровского и Климента Смолятича, обусловили высокий культурный подъем на земле наших предков.

Уже в юности Евфросиния переписывала и переводила с других языков книги. Основав в Полоцке два монастыря, она придала распространению письменного слова большой размах. Историки связывают с ее именем полоцкое летописание и пополнение библиотеки Софийского собора. Княжна-игуменья заботилась, чтобы

ученики монастырских школ вместе с грамотой научались «чистоте душевней и бестрастию телесному».

Мудрость Евфросинии проявилась и в том, что она не пошла путем борьбы с прежними и местными традициями, а стремилась освятить все, что могло служить христианству.

Находясь в центре духовной жизни Полоцкого княжества, она неутомимо собирала вокруг себя таланты, стала нашей первой меценаткой. По ее заказу зодчий Иоанн воздвиг всемирно известную церковь Спаса, которая считается совершенным образцом полоцкой архитектурной школы. Просветительница способствовала появлению уникальных фресковых росписей Спасского храма. Полоцкий мастер-ювелир Лазарь Богша создал для Евфросинии свой знаменитый крест — нашу бесценную национальную реликвию, истории которой посвящена эта книга.

Велико было влияние игуменьи на политику Полоцка. Подвижница возвышала голос против княжеских усобиц, предупреждала, что братоубийственные войны могут привести Отечество к гибели.

Многообразие и плодотворность ее трудов высоко поднимали авторитет Полоцкого княжества — первого государства наших предков — в глазах Византии и других стран. Пример Евфросинии вдохновлял ее земляков и последователей: первопечатника и переводчика Библии на понятный народу язык Франциска Скорину, переводчика и издателя белорусского Евангелия Василя Тяпинского, поэта и просветителя Симеона Полоцкого...

Благочестивая жизнь Евфросинии, ее безграничное самоотречение благоприятствовали расцвету в белорусском народе христианских добродетелей.

Евфросиния Полоцкая стала одной из первых канонизированных женщин на восточнославянских землях. В период господства «воинствующего атеизма» деятельность святой замалчивалась либо преподносилась в искаженном свете. Известный в то время профессор, автор учебника для средней школы Л. Абецедарский в 70-е годы позволял себе в лекциях и «научных» публикациях называть выдающуюся просветительницу «мракобеской». Молчала об Евфросинии даже пятитомная академическая «Гісторыя БССР».

В последние два десятилетия белорусские историки, а также писатели, художники, журналисты вместе с церковью немало сде-

лали, чтобы сорвать с имени Евфросинии оскорбительные ярлыки и вернуть его нашему сознанию. Вообще же, литература, содержащая сведения о жизни и подвигах святой, насчитывает около 200 названий на белорусском, латинском, польском, немецком, украинском, русском и церковнославянском языках.

Основной источник биографических известий о просветительнице — ее «Житие», один из ценнейших памятников древнебелорусской литературы, созданный в конце XII века в Полоцке неизвестным автором. Им мог быть младший современник Евфросинии, монах либо игумен одного из полоцких монастырей.

«Житие Евфросинии Полоцкой» дошло до нас, по меньшей мере, в шести редакциях, представленных более чем сотней списков, самый древний из которых относится к XVI веку. Многие из них хранятся в Библиотеке имени Салтыкова-Щедрина в Санкт-Петербурге.

«Житие» написано на церковнославянском языке в его древнерусской редакции. Оно открывается риторическим вступлением, затем идет рассказ о жизненном пути святой как о ее духовном восхождении. Ценная особенность произведения — попытка автора показать характер подвижницы. Повествование основывается на подлинных исторических фактах, причем события даются в хронологической последовательности. Помещенные в «Житии» монологи и диалоги позволяют раскрыть внутренний мир полоцкой игуменьи. С историко-художественной биографией сочетаются другие литературные жанры: хождение — описание путешествия в Святую Землю и похвала. Самая подробная редакция «Жития» — четвертая, где дается генеалогия рода Евфросинии.

Автор «Жития» в соответствии с канонами жанра не ставил перед собой цели подробно и точно рассказать о жизни святой. Его наиболее привлекали моменты, непосредственно связанные с христианской моралью и соответствующим типом поведения. Поэтому более полно восстановить основные вехи земного пути святой Евфросинии и их даты можно, только сопоставляя ее жизнеописание с восточнославянскими летописями, византийскими хрониками и другими историческими источниками. Интересные сведения о просветительнице и ее мировоззрении есть в посвященном ей певческом цикле XII века.

Как крестилось Полоцкое княжество

Говоря о нашей первой святой, никак невозможно обойти вопрос, когда и как приняли христианство Полоцк и другие белорусские земли.

Официальная историография с ее мифами, созданными столетия назад, но необходимыми для имперской политики и сегодня, объявляет Полоцкое княжество частью Киевской Руси. Отсюда как бы само собой разумеется, что крещение наших земель ничем не отличалось от этого события в Киеве или в Новгороде и произошло благодаря князю Владимиру Святославичу. Как известно, киевлян Владимир приказал крестить в Днепре, сказав при этом: «Кто не со мною, тот против меня». В Новгороде разыгралась кровавая драма: там киевские воеводы Добрыня и Путята крестили огнем и мечом.

Однако на страницах всех известных историкам летописей нет никаких сведений о том, как приняла крещение Полоцкая земля. Значит, насилия здесь не было, ибо обойти такое событие молчанием летописцы не могли. Проливая кровь язычников в Новгороде, киевский князь закреплял права на свою вольнолюбивую вотчину, подчиняя ее еще и духовно. Таких прав на Полоцк у него не было, как, наверное, не было и достаточной для борьбы с полочанами вооруженной силы.

В Полоцке в последние годы жизни Владимира правил князь Брячислав. Он проводил независимую политику и, судя по варяжским сагам и восточнославянским летописям, поддерживал более прочные связи не с Киевской Русью, а со скандинавским миром. У полоцких князей не было нужды утверждать свою власть переводом в христианство сразу всех жителей княжества. Тем не менее, они, не желая видеть свою землю языческим островом среди христианской Европы и хорошо понимая возможности, которые несла новая вера государству и народу, приняли ее и способствовали естественному распространению Христова учения в пределах княжества. Причем происходило это постепенно, и долгое время христианство мирно сосуществовало с прежними верованиями.

Слово Божье шло сюда и с юга, и с запада, и с севера. Христианами, возможно, были уже первый известный из летописей полоц-

кий князь Рогволод (по мнению некоторых ученых, выходец из волости Роголанд на севере Норвегии) и его дочь Рогнеда, силой взятая будущим Крестителем, а тогда еще язычником Владимиром в жены. Летописи сообщают, что, женившись на дочери византийского императора и став христианином, киевский князь предложил Рогнеде избрать себе нового мужа из его окружения. Гордая дочь Рогволода отказалась, объявив, что в таком случае лучше пойдет в невесты к Христу. Приняв постриг под именем Анастасии, она стала, вероятно, первой на восточнославянских землях монахиней.

Не исключено, что первый у восточных славян монастырь возник именно в Полоцком княжестве. Основания для такого предположения дает записанная в XIII веке «Сага о крещении», повествующая о событиях конца X века. Ее герой, причисленный после смерти к святым Торвальд Странник крестил Исландию, откуда затем отправился в Иерусалим. Заслужив большой почет у константинопольского патриарха, паломник возвращался на родину через восточнославянские земли. Согласно саге, Торвальд скончался, не достигнув родины, и был похоронен «в высокой горе... у церкви Иоанна Крестителя, неподалеку от Полоцка».

Возникновение полоцкого монастыря Иоанна Крестителя (Предтечи) на Острове, о котором сохранились многочисленные известия, историки относят к XII веку. Однако остатки самой обители до сих пор не обнаружены, и говорить о более точном времени ее основания можно будет только после археологических исследований. Что касается «высокой горы», то она существует на левом берегу Двины, напротив Софийского собора, и сегодня.

«Повесть временных лет», говоря о событиях в Полоцке, под 1007 годом помещает запись: «Перенесены святые в святую Богородицу». Первые киевские (а затем общерусские) святые Борис и Глеб канонизированы, как считают современные ученые, после 1020 года, а перенесены в церковь в 1072 году, о чем также есть запись в «Повести временных лет». Других святых ни в Киеве, ни в Новгороде тогда не было да и быть не могло, ибо церковь Киевской Руси находилась в полной зависимости от Константинополя, где утверждалась любая канонизация. Белорусский историк Сергей Тарасов полагает, что речь в летописи идет о первых полоцких и белорусских святых, которыми могли быть монахиня Рогнеда-Анна-

стасия, набожный князь Изяслав и умерший в малолетстве княжич Всеслав Изяславич. Возможно, к ним присоединили и святого Торвальда. Константинопольский патриарх мог разрешить канонизацию местных святых, потому что был заинтересован в христианизации Полоцкой земли по восточному обряду. Княжество же, безусловно, хотело иметь своих святых для укрепления независимости.

Кстати, в Полоцке уже мог существовать и храм Богородицы, ибо, как мы узнаем, во времена Евфросинии церквей во имя Божьей Матери было в городе две — старая и новая.

Первый известный нам полоцкий епископ Никифор был греком. В 1092 году с позволения константинопольского патриарха он стал митрополитом киевским. Значит, занять епископскую кафедру в Полоцке он мог тоже только по благословению того же церковного властителя. Иначе говоря, Никифор приехал в Полоцк прямо из Византии.

Все сказанное выше, как и прочные связи Полоцкого княжества с Константинополем, что проявлялось и в династических браках, и в мощном влиянии византийской культуры, убеждают: новая вера пришла сюда непосредственно из Византии.

Белорусские земли приняли христианство еще до его официального разделения на западную и восточную ветви, состоявшегося в 1054 году. Крестившись по греческому обряду, наши далекие предки не ощущали враждебности к верующим-латинянам. В XII веке, когда жила Евфросиния, на востоке славянства продолжали распространяться жития римских святых. Особенной популярностью пользовалось жизнеописание Алексея человека Божьего. «Родом римлянин» был св. Меркурий Смоленский. В соседнем с Полоцком Новгороде причислили к святым Антония Римлянина. Тогда же новгородец Кирик сообщал, что горожанки крестили детей и у своих, и у варяжских священников. Между прочим, родственник святой Евфросинии византийский император Мануил Комнин вел переговоры об объединении церквей с римским папой.

Мы не знаем о существовании на белорусских землях в то время какой-либо направленной против западного христианства литературы. Нет следов такой неприязни и в житиях белорусских святых, что лишний раз свидетельствует о свойственном предкам благородном духе толерантности, который через столетия будет сохранен в Великом княжестве Литовском.

Наша первая держава

Родина Евфросинии — Полоцкое княжество, сильное раннефеодальное восточнославянское государство, которым два с половиной века правила самостоятельная династия Рогвалодовичей, или Изяславичей (если считать от князя Изяслава — внука Рогволода и сына Рогнеды).

В Подвинье во второй половине первого тысячелетия нашей эры происходило взаимодействие племен кривичей, дреговичей и балтов, что вызвало к жизни новое этническое образование — полочан. Через княжество, соединяя Арабский халифат и Хазарию с восточными славянами и Скандинавией, проходили древние торговые пути. Выгодное географическое положение наряду с интенсивными этническими процессами и активной политикой местных князей и были главными факторами быстрого возвышения Полоцкой земли.

Во второй половине X века в Полоцке правил независимый ни от Киева, ни от Новгорода князь Рогволод. Иначе говоря, в те времена и берет свое начало первое белорусское государство — Полоцкое княжество. Можно спорить, пришел полоцкий властелин из-за моря или был кривичем. Можно спорить, славянские или скандинавские имена носили первый известный по летописям полоцкий князь и его дочь Рогнеда. Но значительно важнее то, что, как подчеркивает историк Микола Ермолович, Рогволод «первым увидел и по-настоящему оценил огромные возможности Полоцкой земли как особого государства со своими целями и интересами, противоположными целям и интересам самого Киева».

В XII веке Полоцкое княжество по своей территории равнялось таким крупным западноевропейским государствам того времени, как герцогство Баварское и королевство Португальское. Вассалами Полоцка были расположенные в балтских землях города Герцика (Герцике) и Куконос (Кукенойс). Дань ему платили жившие ниже по Двине племена ливов и леттов. Полоцкие светские и духовные власти неизменно проявляли к своим данникам-язычникам веротерпимость. Видимо, это было результатом сильных позиций дохристианской идеологии в самом княжестве.

Деятельность полоцких князей была направлена на усиление державы и расширение ее границ. Красноречиво говорит о полити-

ческой стабильности Полоцкой земли тот факт, что целое столетие ею правили всего два князя: Брячислав Изяславич (1001–1044) и его сын Всеслав Чародей (1044–1101). При Всеславе княжество достигло своего наивысшего подъема. Тогда же был возведен Софийский собор, третий такой храм на востоке славянства, символизировавший равенство Полоцка с Киевом и с Новгородом. Державный ум и патриотизм полоцкого князя восславил гениальный автор «Слова о полку Игореве»: «Всеслав князь людем судяше, князем грады рядяше... великому Хръсови* влъком путь прерыскаше. Тому въ Полотске позвониша заутренюю рано у святыя Софеи въ колоколы, а он въ Кыеве звон слыша». Кстати, этот князь стал прообразом былинного Волха Всеславича.

Международный авторитет Полоцкой земли подтверждает родство Рогволодовичей с домом византийских императоров Комнинов. Некоторые авторы считают, что дочь Всеслава Чародея стала женой кесаря Алексея.

Политическим и экономическим сердцем княжества, ставшего исторической прародиной белорусов, был Полоцк — один из древнейших славянских городов. Впервые он упомянут в «Повести временных лет» под 862 годом, но данные археологии свидетельствуют, что город мог возникнуть, по крайней мере, на столетие раньше.

В XI–XII веках здесь процветают ремесла и торговля. Вниз по Двине, а затем по Варяжскому морю полоцкие купцы везут воск, меди пушнину. На местном торгу можно встретить гостей не только из древнерусских городов, но из Византии, Прибалтики. Археологи насчитывают десятки специальностей полоцких мастеров. Развиты были кузнечное и литейное дело, гончарство, кожевенное и сапожное ремесла. Своими изделиями славились оружейники и ювелиры, владевшие многими приемами обработки цветных и благородных металлов — ковкой, чеканкой, тиснением, филигранью, зернью.

Полоцк тех времен с его монастырями и церквами, с основанной в 992 году епископской кафедрой — крупный центр книжной науки. Никоновская летопись неслучайно сообщает о полоцком князе Изяславе (умер в 1001 году), что он «прилежаша прочитанию» книг. Долгое время — пока не была найдена известная Гнездов-

* Хорс — в мифологии восточных славян бог солнца, покровитель земледелия.

ская надпись — печать с именем этого князя-книжника считалась древнейшим образцом письменности всех восточных славян. До наших дней дошла и найденная на Рюриковом городище в Новгороде печать самой Евфросинии, хранящаяся ныне в фондах Новгородского историко-археологического заповедника.

В Полоцке вели летопись, отрывки из нее сохранились до XVIII века и попали в так называемый Еропкинский список, которым пользовался русский историк В. Татищев. О высоком для того времени уровне грамотности говорят также граффити* полоцких храмов, ценные памятники эпиграфики «Борисовы камни». Уже в наши дни надпись середины XI века была обнаружена на большом камне из фундамента Софийского собора. Возможно, найден «автограф» древних зодчих. В памятниках письменности Полоцкой земли часто встречается десятеричное «і» — полочане были знакомы с латинским алфавитом.

На протяжении большей части своей истории княжество сохраняло независимость от Киева. Конечно, это не означало оторванности Полоцка от соседних земель, с которыми он всегда имел тесные государственные, торговые и культурные связи. Вместе с тем самостоятельность, кроме политических и экономических выгод, давала большую творческую свободу местным зодчим, живописцам, другим талантам, которым не нужно было обязательно ориентироваться на киевские образцы. Такие условия способствовали развитию целого ряда культурных особенностей, что дает основания называть Полоцкую землю не только нашим первым государством, но и колыбелью белорусской культуры.

Здесь, на берегах Двины и Полоты, в Полоцке или в одной из близких княжих вотчин и появилась на свет девочка, которой предначертано было навсегда остаться в истории и памяти народа.

Внучка Чародея

Будущая святая родилась в семье князя Святослава-Георгия, младшего сына Всеслава Чародея. Случилось это через несколько лет после смерти прославленного полоцкого властелина.

---

* Граффити — древние надписи, сделанные острыми предметами на стенах зданий.

Девочку назвали древним кривичским именем Предслава. По тогдашнему обычаю полученное при рождении имя после крещения могло измениться, но маленькая княжна осталась Предславою.

С детства она слышала от родителей предания о прославленных предках. В ее сознание рано вошло имя непокорной Рогнеды, которую муж — Владимир Красное Солнышко вынужден был отправить с малолетним сыном Изяславом назад на родину. Предславу привлекала и легендарная личность деда Всеслава. Его битва с войском князей Ярославичей на Немиге, вероломное пленение и киевская темница, восстание 1068 года, когда киевляне «прокричали» Всеслава великим князем, возвращение в Полоцк и продолжение борьбы с Киевом — воспоминания об этих событиях давали княжне яркие примеры преданности родной земле.

Училась Предслава в школе при Софийском соборе или дома, при княжьем дворе (это более вероятно). Учителями были духовные особы, в первую очередь монахи, учебниками и — Святое Писание, житийная литература... От наставников, из жизнеописаний святых девочка получала и представления о монастырских уставах и обычаях. Наука давалась ей значительно легче, чем ровесникам. «Житие» отмечает ее любовь к учению, прилежание и большие способности.

Княжеская дочь имела широкий доступ к книгам. Уже в отцовском доме кроме богослужебной и другой религиозной литературы, Предслава могла читать «Изборники» с изречениями и афоризмами, переведенный с греческого роман о подвигах Александра Македонского — «Александрию», остросюжетную «Повесть об Акире Премудром»... Позднее их сменили сочинения с богословскими толкованиями сущности природы, книги по античной истории.

Детство княжны проходило не только в родительском тереме. Ее привлекал многоголосый и многоязычный торг, где можно было услышать гусляра, увидеть выступления «веселых людей» — скоморохов. Предслава заходила к жившим на посаде торговцам и ремесленникам. После тесных курных изб простого люда особенно поражали девочку полоцкие храмы и прежде всего величественный Софийский собор с его богатыми фресковыми росписями.

От кормилицы, нянек, от матери — княгини Софии она слышала сказки, обрядовые песни, заговоры и заклятья. Своеобразное двоеверие существовало на Полотчине даже в княжеско-дружинной

среде, а значит, Предслава хорошо знала языческий пантеон. В юные годы она была зрительницей, а возможно, и участницей русалий, купалий, коляди других дохристианских праздников.

Слава о красоте и образованности Предславы разнеслась «по всем градам», и в Полоцк, к князю Святославу-Георгию, зачастили сваты. «Житие» рассказывает, что, когда княжне исполнилось двенадцать лет (с такого возраста девочку в те времена считали невестой), родители решили выдать ее замуж за сына некоего славного богатством и княжением правителя. Впереди у Предславы была обычная для женщин ее круга судьба: рождение и воспитание детей, домашние хлопоты, ожидание своего князя-господина из похода или с охоты...

И тут неожиданно для близких она избирает другую дорогу.

Христова невеста

«Наполнишись мысли ея, — говорится в «Житии», — и рече въ себе: «Но что успеша при нас бывшии родове наши? И женишася, и посягоша <выходили замуж>, но не вечноваша. И житие их мимо тече. Слава их погыбе, яко прах, и хужъши паучины... А другыя паче железу выя <шея> своя не преклониша, но духовным мечем отсекоша от себе плотские сласти... то ти суть памятни на земли».

Предслава приходит в монастырь. Ее тетка, вдова князя Романа Всеславича, которая была игуменьей, «не хотящи острищи ея... и воздохнувши, и прослезившися, глагола къ ней: «Чадо мое! Како могу се сотворити? Отец твой, уведав, со всяцем гневом возложить вред на голову мою. А еще юна еси возрастом. Не можеши понести тяготы мнишеского житиа. И како можеши оставити княжение и славу мира сего?» Однако Предслава добивается своего и под именем Евфросинии втайне от родителей принимает постриг, посвящая себя Христу.

Белорусский исследователь «Жития» Алексей Мельников считает, что случилось это, вероятнее всего, 25 сентября — в день святой Евфросинии Александрийской.

Узнав о поступке дочери, князь Святослав-Георгий, как повествует «Житие», от горя рвал на голове волосы, а княгиня София причитала

по Предславе, как по покойной. Это было первое и очень тяжелое испытание юной Христовой невесты, но она сумела убедить родителей в правильности своего выбора, в том, что они должны не печалиться, а радоваться: их дочь отдала всю себя Господу.

Приход Предславы в монастырь и связанные с этим обстоятельства дают возможность с большей или меньшей достоверностью установить дату ее рождения. Из «Жития» следует, что пострижение произошло, когда будущей подвижнице было двенадцать лет. Князь Роман Всеславич, вдова которого была настоятельницей монастыря, умер около 1116 года (по другим сведениям — в 1113). Только после этого тетка Предславы могла стать игуменьей. Значит, святая Евфросиния родилась не ранее 1104 (или 1101) года.

Что касается пострижения княжны, то существует интересная версия, к которой склоняется, например, историк Микола Ермолович. Согласно ему, к пострижению Предславу могли подтолкнуть и внешние причины — суровая необходимость избежать высылки на чужбину. В 1129 году за отказ выступить в поход на половцев киевский князь Мстислав выслал полоцких князей в Византию. В числе изгнанников летопись называет и отца Евфросинии, вместе с которым покинуть Родину должны были также ее мать и младшая сестра Гордислава. Как мы знаем, династия Рогволодовичей была в родстве с византийскими императорами Комнинами. Таким образом, высылка имела в известной степени почетный характер (полоцкие князья получили должности в византийской армии и участвовали в войне с арабами), и все же это было изгнание. Можно только догадываться, дождалась ли Евфросиния всех своих родных назад: определенного ответа летопись не дает.

Полоцкая книжница

В формировании взглядов Евфросинии Полоцкой, которая стала одной из просвещеннейших женщин своего времени, исключительную роль сыграла литература той эпохи.

Принятие восточнославянскими землями христианства требовало перестройки прежнего мировоззрения: представлений о Вселенной, природе, об истории человеческого рода... Среди книг, ко-

торые переводили и переписывали приехавшие византийские и болгарские священники, а также их местные последователи, большинство составляли, конечно же, богослужебные тексты и книги, где излагались основы христианских взглядов на мир и христианской морали. Однако в монастыри и в княжеские терема попадало и немало произведений других жанров: хроник, исторических и историко-бытовых повестей, природоведческих трактатов. Вообще же литература того периода отражала мировоззрение, типичное для многих христианских стран раннего средневековья. «Древнерусскую литературу*, — пишет академик Д. Лихачев, — можно рассматривать как литературу одной темы и одного сюжета. Этот сюжет — всемирная история, и эта тема — смысл человеческой жизни».

Кроме библейских книг, Евфросиния еще в юности не могла не читать произведений патристики — римских и византийских богословов, почитающихся как отцы церкви. В полоцких книжных собраниях XII века несомненно имелись сочинения выдающегося византийского проповедника Иоанна Златоуста (344–407), который учил верующих христианским добродетелям, образно изобличал человеческие пороки. Распространены в то время были также произведения Григория Назианзина, Василия Кессарийского, Ефрема Сирина, Иоанна Синайского. Патристическая литература укрепляла основы христианской догматики, имела большое значение в утверждении этических идеалов. Тем же целям служили жития святых и патерики — сборники коротких рассказов о людях, прославившихся своим благочестием. Со страниц этих книг представал фантастический, полный чудес мир, где за души людей упорно сражались силы добра и зла. Волнующие проблемы будущности мира, человеческой участи после смерти затрагивались в апокрифах**, к примеру, в таком популярном, как «Хождение Богородицы по мукам». Во времена Евфросинии, а возможно, и раньше в Полоцк могли попасть и книги святых Кирилла и Мефодия, известные по описанию библиотеки Софийского собора, сделанному в конце XVI века.

Каждый образованный человек должен был знать историю сво-

---

* Под этим термином мы понимаем литературу, создававшуюся во всех восточнославянских землях.

** А п о к р и ф ы — произведения о персонажах библейской истории, которые сюжетно отличаются от включенных в канонические книги Библии.

его народа и соседей. Значит, полоцкая игуменья изучала Несторову «Повесть временных лет», вводившую восточное славянство в контекст всемирной истории. Вполне вероятно, что наряду с отечественными летописями просветительница читала и популярные тогда византийские хроники, которые благодаря династическим связям могли попадать в Полоцк непосредственно из Византии. Одна из таких книг, «Хроника Георгия Амартола», начиналась от сотворения мира, затем излагала библейскую историю, историю вавилонских и персидских царей, рассказывала о римских и константинопольских императорах. Это произведение дополняла «Хроника Иоанна Малалы». Ее автор предназначал свой труд широким кругам грамотных людей, а поэтому писал увлекательно и незамысловато. Читая 18 книг названной хроники, можно было, в частности, познакомиться с античными мифами и событиями Троянской войны, с жизнеописаниями персидских царей, Ромула и Рема, первых римских правителей. Не позже начала XII века на землях восточных славян появился перевод «Истории Иудейской войны» Иосифа Флавия, в центре которой одно из примечательнейших событий всемирной истории — восстание населения Иудеи против римского господства, захват и разрушение Иерусалима. Исторические хроники имели многочисленные миниатюры, часто изображавшие реальных личностей и реальные события. В одном из переводов книги Георгия Амартола был, например, рисунок «Извержение Везувия».

Исторические знания, осознание включенности своей земли в общечеловеческий исторический процесс укрепляли у Евфросинии и ее современников идеи патриотизма, служения Отчизне.

Представление о мироздании образованным людям давали произведения византийской научной мысли. Византийские ученые считали мир наглядным свидетельством премудрости его Творца. Согласно им, природные явления, повадки зверей и птиц, даже свойства минералов — все это воплощенные в живых существах и материальных образах некие вечные истины либо понятия.

Евфросиния читала так называемые «Шестодневы». Эти книги дополняли и объясняли библейское повествование о том, как за шесть дней (отсюда и название) Бог создал небо, землю, светила, растения, живых существ и человека. «Шестодневы» — своды всех известных в то время византийской науке сведений о живой и нежи-

вой природе. Наиболее широко распространен был «Шестоднев» болгарского экзарха (наместника константинопольского патриарха) Иоанна. В нем звучало естественное восхищение всемогуществом Бога, создавшего такой многообразный, прекрасный и разумно устроенный мир.

Естественнонаучный характер носили такой памятник эпохи Евфросинии, как «Физиолог». В отличие от «Шестодневов», рассказывавших о природе в целом, здесь речь шла преимущественно о живых созданиях, в числе которых наряду с реальными встречались мифические: кентавры, сирены, воскресающая из пепла птица Феникс. «Физиолог» сообщал о свойствах существа и давал их символическое объяснение, призванное найти аналогию между этими свойствами и одним из богословских понятий. В качестве примера можно привести рассказ о льве. Если верить «Физиологу», львица рождает неживого детеныша, а потом, спустя три дня, лев-отец, дохнув на львенка, оживляет его — определенная аналогия с воплощением, смертью и воскресением Христа.

С рассуждениями о строении Вселенной можно было познакомиться, читая «Христианскую топографию» Космы Индикоплова, купца, который около 530 года совершил путешествие по странам Ближнего Востока и Северной Африки. Индикоплов утверждает, что Земля — плоская; ее и небо он сравнивает с залом, имеющим сводчатый потолок. Видимое небо состоит из воды, однако над ним есть еще одно — незримое. Атмосферными явлениями и движением светил управляют ангелы.

«Житие» и другие немногочисленные источники не дают нам достаточных сведений, чтобы с полной определенностью охарактеризовать взгляды святой Евфросинии на взаимоотношения человека и окружающего мира, но один вывод мы можем сделать. Основываясь на библейском учении, патристическая литература называла человека «микрокосмом» (малой вселенной), а природу — «макрокосмом». Этим подчеркивалось органическое единство, в котором должны существовать названные миры. Уже в раннем средневековье на восточнославянских землях была высказана мысль, что природа — храм, где человек осуществляет свое творческое служение. Так, очевидно, считала и Евфросиния Полоцкая.

В руки просветительницы, видимо, попадали также произведе-

ния, вступавшие в определенное противоречие с тогдашними богословскими взглядами на человека и природу. Византийский философ, писатель и государственный деятель Михаил Пселл (1018–90-е годы XI века) в своих трактатах, например, высмеивал веру в чудеса, доказывал, что каждое явление природы имеет естественную причину. Природа у Пселла — это рассеянное повсюду, невидимое, но постижимое разумом начало. Его этические взгляды отличались умеренностью и были направлены против чрезмерного монашеского аскетизма. Современники обвиняли Пселла в приверженности языческой философии, особенно Платону.

Учение Михаила Пселла развивал его последователь Иоанн Итал. Он считал материю вечной, отрицал существование души после смерти и склонялся к тому, чтобы признать или возможность ее переселения, или полное исчезновение. Итал дошел до открытого конфликта с христианством. По указу императора Алексея I Комнина (возможно, женатого на тетке Евфросинии) учение философа рассмотрели предали анафеме церковный собор 1082 года.

Читала ли святая Евфросиния сочинения Аристотеля, Платона и других античных авторов? Вопрос остается открытым, но на него можно дать и утвердительный ответ, ибо современник просветительницы Климент Смолятич в своем произведении «Послание Фоме Пресвитеру» зарекомендовал себя знатоком античных философов.

Говоря об общественных взглядах полоцкой игуменьи, сошлемся на петербургского ученого Наталью Серегину. Текст певческого цикла XII века о Евфросинии привел его исследовательницу к мысли: там утверждаются те же идеи, что и в «Слове о полку Игореве» — пламенный протест против братоубийственных усобиц, необходимость единения восточнославянских княжеств перед внешней угрозой. В посвященном Евфросинии Полоцкой каноне* говорится: «Князем сродником друг на друга дерзающе подъяти мечь возбранила еси, яко оружие обоюдоостро словесем божим устрашающем». Н. Серегина полагает, что неизвестный автор «Слова» и знаменитая полочанка — люди одного круга, которые имели близкие убеждения и мировоззрение, а возможно, и были знакомы. Этот вывод согласуется с версией, по которой автор «Слова о полку Игореве» был уроженцем или жителем белорусских земель.

* Канон — церковное песнопение в честь святого или праздника.

Мы не располагаем прямыми известиями, как игуменья Евфросиния относилась к крестьянам и другому зависимому люду, но, думается, она не могла не разделять взглядов Кирилла Туровского, который в одном из «Слов» возмущался тем, что властители «немилосердны к рабам своим и к рабыням, не дают им достаточно еды и одежды, и работою насилуют и другими бедами, и бьют ни за что». На Евфросинию мог влиять и упомянутый выше Михаил Пселл. В своей «Хронографии» он осуждал восстания народных низов, но изобличал деспотизм императора и выступал против чрезмерных расходов двора.

Интересна проблема отношения просветительницы к язычеству. Как уже отмечалось, его позиции в Полоцком княжестве и после принятия христианства оставались достаточно прочными и не только среди простого люда. Языческие волхвы имели доступ в великокняжеский терем. Это подтверждается летописным сообщением, что князь Всеслав Брячиславич Чародей родился от «волхвования». Думается, неслучайно исторические источники не дают сведений о каких-либо жестоких гонениях на язычников и их идеологов-волхвов в Полоцкой земле. Святая Евфросиния, известная как миротворица, вряд ли могла быть сторонницей безжалостного преследования соотечественников-иноверцев.

Однако вернемся к юной Христовой невесте и попробуем пройти рядом с нею по ступеням ее духовного восхождения.

Склонившись над пергаментом

Прожив некоторое время в посту и молитвах за монастырскими стенами или в монашеской слободке при одном из полоцких храмов, Евфросиния решила, что она уже подготовлена к самостоятельному подвижничеству. Княжна-черница обратилась к полоцкому епископу Илье с просьбой поселиться в Софийском соборе. Возможно, она подражала своей небесной покровительнице Евфросинии Александрийской либо самой Богородице, жившей некогда при храме в Иерусалиме. Но важнейшей причиной обращения к владыке представляется стремление быть ближе к книгам, к соборной библиотеке, о которой просветительница потом всю жизнь заботилась.

Получив от Ильи позволение, Евфросиния поменяла свое прежнее жилище на келью-голубницу в Софии и «нача книгы писати своими руками».

Процесс письма в те времена был очень сложным и медленным. Книги писали на пергаменте уставом — крупным и прямым, без наклона, почерком, где каждая буква отделялась от соседней и скорее не писалась, а рисовалась (слитное письмо появилось только в XV веке). Чтобы текст быстрее высыхал, его присыпали песком. Чернила делали из специальных орехов, из отвара дубовой или ольховой коры, из железной ржавчины, вишневого клея. Переписчику мало хорошо знать грамоту — необходимы и художественные способности, так как начальные буквы и названия глав надо украшать животным или растительным орнаментом.

Кроме всего прочего, переписка книг была нелегкой физической работой. Тогдашний переписчик часто писал не на столе, а на ладони левой руки, которая опиралась локтем о колено. Этим делом занимались почти исключительно мужчины. Уже одно то, что за такой тяжелый труд взялась молодая женщина, было подвигом.

Часть переписанных Евфросинией книг шла на продажу, а полученные деньги по ее просьбе раздавали бедным.

Какие же книги долгими часами изо дня в день переписывала княжна в софийской голубнице? «Житие» не дает ответа, но можно с уверенностью говорить, что это было Святое Писание и сочинения отцов церкви, патерики и жития. Кроме них, перо просветительницы могло выводить строки византийских исторических хроник и Полоцкой летописи, популярных тогда сборников афоризмов. Евфросиния писала и собственные произведения — молитвы, проповеди, а также переводила с греческого и с латинского языков. Таким образом, некоторые произведения византийских авторов могли распространяться на восточнославянских землях в переводах полочанки.

Из «Жития» известно, что святая поддерживала переписку с Византией. Не будет противоречить исторической вероятности мысль, что Евфросиния обменивалась посланиями со своими соотечественниками и братьями по духу Кириллом Туровским, Климентом Смолятичем, а вероятно, и с автором «Слова о полку Игореве».

Конечно, при всей самоотверженности молодой монахини пло-

ды ее затворнических трудов были относительно невелики. Евфросиния мечтала о том, чтобы перепиской книг в Полоцке занимались не одиночки, а десятки грамотных людей.

«Здесь надлежит быть тебе!»

Когда подвижники достигают нравственного совершенства, Господь призывает их к созданию своих духовных твердынь. Так было суждено и Евфросинии.

«Житие» рассказывает, что однажды во сне ангел взял ее за руку и отвел за две версты от Полоцка в Сельцо, где находилась деревянная церковь Спаса и каменный храм-усыпальница полоцких епископов. На этом месте ангел сказал монахине: «Здесь надлежит быть тебе!»

Сон повторился трижды.

В ту же ночь подобный сон видел и полоцкий епископ. Небесный посланник велел ему ввести рабу Божью Евфросинию в Спасскую церковь, что в Сельце на берегу Полоты. Епископ услышал также пророчество о богоизбранности княжны, которую ждали святая жизнь и царство небесное.

Пригласив дядю Евфросинии полоцкого князя Бориса, ее отца Святослава-Георгия и именитых полочан, владыка объявил княжне-чернице, что отдает ей Сельцо. Получив благословение, Евфросиния помолилась в Софийском соборе и, взяв с собой одну монахиню, отправилась на указанное ангелом место.

Войдя в церковь Спаса, подвижница обратилась к Всевышнему с такими словами: «Ты, Господи, давая святым своим апостолам завет, повелел не носить с собою ничего, кроме посоха. Я же, повинуясь слову Твоему, пришла на место сие, ничего не взяв с собою, имея в себе только слово Твое: Господи, помилуй! А из богатства есть у меня только эти книги, которыми душа утешается и возвеселяется сердце...»

Так вблизи от Полоцка Евфросиния основала женский монастырь. Случилось это еще при жизни Бориса Всеславича, значит, не позже 1128 года, когда князь умер. Спустя некоторое время при церкви Богородицы (новой) подвижница учреждает еще одну оби-

тель — мужскую. Это тоже был подвиг: тогда, в начале XII века, монастырей в Полоцком княжестве, как и в других восточнославянских землях существовало немного. (От мужской обители Пресвятой Богородицы до наших дней не сохранилось никаких следов. Место, где она располагалась, точно не известно, но во времена Евфросинии был обычай строить загородные женские и мужские монастыри в близком соседстве, чтобы в случае опасности монахи защищали обе обители. Историк Алексей Сапунов высказал догадку, что церковь Богородицы и созданный при ней монастырь находились на том месте, где позднее появился костел св. Ксаверия, о котором теперь напоминает только название одного из полоцких кладбищ — Ксаверия, и это наиболее вероятно.)

В полоцких монастырях, уставы которых написала сама Евфросиния, под ее руководством действовали мастерские по переписке книг — скриптории. Тут существовала специализация: один мастер делал цветные инициалы, второй — миниатюры, третий — переплеты. Когда была необходимость переписать книгу быстрее, ее делили на несколько частей. Разделение труда значительно увеличивало не только число книг, но и их художественный уровень. Из скрипториев книги расходились по всей Полоцкой земле и за ее пределы. Их читали ученые монахи и другие грамотные люди, по ним учились дети.

При одном из монастырей, чтобы украсить полоцкие храмы иконами, подвижница открыла иконописную мастерскую.

Созданные преподобной Евфросинией твердыни слова Божьего были и очагами благотворительности. Там находили защиту, утешение и помощь вдовы и сироты, немощные и обиженные. Есть основания говорить о существовании при некоторых полоцких монастырях богаделен и, возможно, больниц.

Аз, буки, веди...

Полоцкое княжество нуждалось в образованных людях. Школы были тут и до Евфросинии, но основание подвижницей монастырей, ее педагогическая деятельность дали школьному делу новый мощный толчок.

Дети в тогдашних школах учились чтению, письму, «цифири» и церковному пению. В литературных памятниках той эпохи часто можно встретить похвалу книжному учению. Они сравнивают людей без науки с бескрылыми птицами: подобно тому, как такая птица не может подняться в небо, так и человек не способен достичь без книг «совершенна разума».

Грамоте учили по церковным книгам — Псалтыри, Часослову, Апостолу. Овладение чтением осложнялось тем, что в рукописных книгах не было знаков препинания, слова и предложения часто сливались. Сначала требовалось заучить на память азбуку с трудными названиями букв — «аз», «буки», «веди»... Одновременно дети учились выводить буквы писалом на бересте или на вощеных дощечках. Потом учили слоги: «веди»-«аз» — «ва», «буки»-«он» — «бо»... Затем ученик должен был усвоить титлы — надстрочные знаки в виде ломаной черты, которые ставились над сокращенными словами либо над буквами, имевшими и цифровое значение. Справившись с этой премудростью и научившись читать отдельные фразы и молитвы, а также писать, дети завершали первый цикл своего обучения. На это уходило два-три года.

Примерно так начинала постигать грамоту детвора и в школах, открытых стараниями Евфросинии. Однако высокообразованная игуменья стремилась расширить рамки обычной программы. Кроме церковнославянского, юные полочане изучали греческий и латинский языки, получали знания по природоведению, риторике, медицине. Большое внимание уделялось истории. Ученики должны были хорошо знать родословную династии Рогволодовичей, важные события из прошлого Полоцкой земли и всего восточного славянства. Наверное, школа давала определенные знания и по всемирной истории.

В своей педагогической деятельности Евфросиния опиралась на мудрость народной дидактики: «На всяк же день учаше сестры своа: старыя же учаше тръпению и воздръжанию, юныя же учаше чистоте душевной и бестрастию телесному, говению образному, ступанию кротку, гласу смирену, слову благочестну, ядению и питию безмолвну, при старейших молчати, мудрейших послушати, къ старейшим покорением, къ точным <равным> и меншим любовь без лицемериа, мало вещати, а много разумети».

Автор «Жития» был младшим современником подвижницы, возможно, даже ее учеником. Приводимые им фрагменты наставлений Евфросинии, судя по всему, имеют реальную основу. Ученики и обитатели монастырей получали от игуменьи прекрасные уроки красноречия. «Се собрах вы, яко кокошь <наседка> птенца, подкрыле свои и в паствину свою, яко овца, — обращается она к сестрам. — Да пасецеся въ заповедех божиих! Да и аз <я> веселым сердцем подвизаюся учити вас, видящи плоды ваша трудныя и толико дождь проливаю къ вам, а нивы ваша въ едину меру стоят нерастуще, ни поступающе горе. А год приспевает свершению, и лопата на гумне лежить. Но боюся, егда будеть плен <плевела> въ вас. Подщитеся, чада моя, убежати того всего! Но сотворите ся пшеница и осмелитесь въ жерновах смирением...» Впечатляют богатая образность этого отрывка и её прозрачность, тесная связь метафор и сравнений с жизнью простого человека. Здесь, как и в других фрагментах «Жития», видна несомненная ораторская одаренность просветительницы.

Книжница Евфросиния не могла не обратить внимания на помещенный в «Изборнике» Святослава 1073 года трактат о поэтике «Об образех», где на примерах (в том числе из «Илиады» и «Одиссеи») объяснялось значение различных тропов — аллегорий, гипербол, метафор. С учениками полоцких школ, во всяком случае, с наиболее способными, проводились занятия и по поэтике.

Школы Евфросинии Полоцкой являлись передовыми для своего времени и по программе обучения, и по составу учеников, большинство которых были детьми простых горожан.

Сестры-монахини

Помощницами и опорою Евфросинии в ее многочисленных заботах и начинаниях стали ее сестры: родная Гордислава (в монашестве Евдокия) и двоюродная Звенислава (Евпраксия). Однако попали они в монастырские стены по-разному.

Основав Спасскую обитель, молодая игуменья попросила отца прислать к ней сестру для обучения грамоте. Евфросиния «съ прилежанием учаше о спасении души, а она (Гордислава. — *В. О.*) съ

прилежанием учашесь и приимаше, яко нива плодовита, умякчивши сердце свое». Затем «Житие» сообщает, что игуменья тайно постригла сестру в монахини, вызвав этим великий гнев отца. «И узьярився на преподобную Ефросинию, сердцем горя. И приеха къ монастырю, глаголя: «Чадо мое милое, что се сотворила еси? Приложи сетование къ сетованию души моей, и печаль къ печали». Но найдя путь к сердцу сестры, просветительница сумела утешить Божьим словом и родителей.

Со Звениславою было иначе. Она пришла к сестре сама и «принесе всю свою утварь златую и порты <наряды> многоценныя» — видимо, пожертвовала храму Спаса свое приданое. Евфросиния и Евпраксия были очень близки — «яко едина душа въ двою телесу».

Сестры оставались вместе всю дальнейшую жизнь. Звениславу-Евпраксию полоцкая игуменья избрала своей спутницей, отправляясь в конце земного пути в Иерусалим. Родной сестре Евдокии, покидая Полоцк, она повелела «дръжати и урядити... оба манастыря». После смерти Евфросинии Евдокия, вероятно, заняла место настоятельницы Спасской обители и продолжала просветительскую деятельность старшей сестры.

Повествуя об отъезде преподобной в последнее путешествие, «Житие» приводит также известия о пострижении Евфросинией в монастырь ее племянниц Ольги и Кирианны. Каки в случае с Гордиславой, это произошло против воли родителей. Узнав о намерении игуменьи, отец девушек, ее любимый брат Вячеслав пытался воззвать к милосердию: «Госпоже моя! Что ми хощеши сотворити? Два плача прилагаеши души моей: плачася отхода твоего и сетуя чаду деля своею», но его просьбы были напрасны. Других сведений о племянницах Евфросинии не сохранилось, однако они как представительницы княжеской династии Рогволодовичей должны были играть в монастырской жизни не последнюю роль.

Не следует, как поступают некоторые, видеть в описанном выше поведении игуменьи жестокость. Подобные (может, и вправду не очень гуманные с нашей точки зрения) поступки диктовала Евфросинии забота о душах близких, о будущем своего дела.

Автор «Жития» утверждает, что святая имела такой дар от Бога: взглянув на кого-то, сразу могла увидеть, может ли этот человек быть избранником Божьим.

От упадка к возрождению

Основанный преподобной Евфросинией Спасский монастырь на протяжении столетий переживал и времена возвышения, и годы полного упадка и запустения. Надо скептически отнестись к словам отдельных русских авторов о том, что черницы покинули свой приют во время нашествия Батыя. Дымно-кровавый след татарских орд остался в XIII веке только на самом юге белорусских земель. Вообще же Беларусь, в отличие от своих восточных соседей, татаро-монгольского ига не знала. Более правдоподобно, что во время нашествия в полоцких монастырях спасались беглецы из других восточнославянских княжеств.

Тяжелые испытания наступили для Спасо-Евфросиниевского монастыря, когда Московия начала настойчивые попытки захватить белорусские земли, окончательно вошедшие в начале XIV века в состав Великого княжества Литовского. Это было мощное феодальное государство, ядром которого являлась Беларусь, а господствующей культурой — белорусская, причем белорусский язык без малого четыре столетия выполнял роль государственного.

Когда в 1563 году воинство Ивана Грозного шло на Полоцк, наслышанные о звериной жестокости московского царя монахини с плачем простились со Спасской обителью. Они уже не вернулись туда ни в годы царской оккупации, ни после изгнания московитов из Полоцка в 1579 году королем и великим князем литовским Стефаном Баторием, которого белорусы называли Степаном Батурой.

Почти все полоцкие монастыри, в их числе и Спасский, вместе с землями и другим имуществом Батура передал ордену иезуитов.

В 1654 году Полоцк вновь заняли русские войска. Спустя два года туда приехал царь Алексей Михайлович, который «ходил... в Спасской монастырь, что бывал девичей монастырь благоверной великой княжны Евфросинии Полоцкой... Того же месяца июля в 9 день... было священие церкви Преображение Спасово». По Андрусовскому миру 1667 года город был возвращен Речи Посполитой. Вернулись в монастырь и иезуиты, остававшиеся здесь хозяевами и после захвата Беларуси Россией в конце XVIII века, вплоть до их изгнания из Российской империи в 1820 году. При них на месте древнего монастырского здания был построен двухэтажный дом — лет-

няя резиденция иезуитских генералов. До 1832 года обитель принадлежала католическому ордену пиаров, потом вначале монастырский собор, а вслед за ним и другие строения царские власти передали православным.

Спасо-Евфросиниевская обитель в 1840 году была восстановлена и по причине своей древности и значительности причислена к первоклассным российским монастырям. При ней начало действовать женское училище, многие выпускницы которого стали народными учительницами.

Закрытая безбожной властью в 1928 году (тогда в ней жило около 250 монахинь), Спасо-Евфросиниевская обитель возобновила свою жизнь в период немецкой оккупации. В послевоенное время расположенная вблизи воинская часть начала взимать с обитательниц монастыря... квартирную плату. Вскоре его вновь закрыли, и монахини (в 1953 году их было 54) вынуждены были выехать в Жировичи, что под Слонимом.

Сегодня древняя обитель переживает свое новое возрождение, начавшееся в 1989 году. Монастырь вновь стал местом паломничества верующих со всей Беларуси и ее близкого и дальнего зарубежья. Посетить основанный Евфросинией очаг христианской духовности считают своим долгом, бывая на родине, наши соотечественники из других стран. Значительные средства на восстановление монастыря пожертвовали активные члены Объединения белорусов мира «Бацькаўшчына» Анатолий Лукьянчик из США и сибирский предприниматель Анатолий Силивончик. Забегая вперед, отметим, что он же был в числе тех, кто сразу поддержал идею воссоздания Креста святой Евфросинии.

Взлет полоцкого зодчества

Политическая независимость Полоцкой державы способствовала возникновению в ней самобытной школы зодчества. Она складывалась на основе византийской архитектурной традиции, в соответствии с которой был возведен Софийский собор. Однако здесь эстетические идеалы византийцев получили своеобразное понимание и развитие, испытав и западноевропейские влияния.

В Полоцком княжестве начинаются поиски новых архитектурных форм, свидетельством чего стало строительство в Витебске церкви Благовещения, где идеи византийского крестово-купольного храма сочетаются с некоторыми чертами архитектуры Западной Европы. Отходом от прежних канонов отличались церковь-усыпальница полоцких епископов, храмы Бельчицкого (Борисоглебского) монастыря, основанного в Полоцке на рубеже XI–XII веков.

В середине XII века окончательно сложилась полоцкая школа зодчества. Для нее была характерна кладка из плинфы (тонкого, хорошо обожженного кирпича) с так называемым «скрытым рядом», когда одни ряды плинфы выступали, другие были как бы спрятаны вглубь, а промежуток между ними заполнялся цемянкой — известковым раствором, куда добавляли толченный кирпич. Извне здания не штукатурили, и такая техника кладки создавала двухцветную «полосатую» гамму стены. Полоцкие мастера отходят от византийских крестово-купольных храмов с несколькими апсидами* и приближаются к созданию принципиально новых форм.

Наивысший взлет полоцкой архитектурной школы, связанный с творчеством зодчего Иоанна, приходится на годы деятельности Евфросинии, что, конечно, неслучайно.

Иоанн был монахом одного из местных монастырей. Этот наделенный самобытным талантом мастер оставил в Полоцке не менее трех храмов. Княжна-игуменья внимательно следила за его творчеством. Тем временем Спасская обитель пополнялась монахинями. Черницы приносили дары, светские лица тоже делали щедрые пожертвования. Тесная деревянная церковь уже с трудом вмещала всех приходящих на молитву. Замыслив строить для своего монастыря собор, Евфросиния, естественно, обратилась к Иоанну, который к тому времени воздвиг такие примечательные храмы, как церкви Параскевы-Пятницы и Бориса и Глеба в Бельчицах.

«Бе муж Иоан, приставник над делатели церковными <руководитель артели мастеров-каменщиков>, — повествует «Житие». — Къ нему же многажды прихожаше, глаголила: «Иоане, востани поиди на дело вседръжителю Спасу!» И въ един от дний востав, Иоан

* Апсида — полукруглая или многоугольная часть храма, которая выступает за его общие контуры и в которой помещается алтарь.

прииде къ блаженой Евфросинии и рече: «Ты ли, госпоже, присылаеши и понужаеши мя на дело? Она же рече: «Ни». И пакы размысливши премудрая жена и рече ему: «А ще не аз тя возбуждаю, а кто тя взывает на таково дело, того послуша, и прилежно съ тщанием».

«И потом блаженая Ефросиниа заложи церковь камену святого Спаса. От начатка и устроена за 30 недель».

В конце работы у каменщиков, согласно «Житию», кончился кирпич и не было чем «верха окончати», но назавтра после молитв игуменьи мастера обнаружили «плиты въ пещи».

Известный русский историк Леонид Алексеев называет строительство Спасского собора «крупнейшим событием в полоцкой и во всей древнерусской архитектуре». Евфросиния же была не только заказчицей храма, но и советчицей, вдохновительницей Иоанна на творческий подвиг.

Возведенная за один строительный сезон Спасская (теперь ее часто и не совсем правильно называют Спасо-Евфросиниевской) церковь — вершина архитектурной мысли Полоцка. Это трехнефный шестистолпный крестово-купольный храм монастырского типа размером 8х12 метров. Центральный широкий неф* с востока завершает массивная полукруглая апсида, а боковые нефы — спрятанные в толще стены полукруглые ниши. Южный и северный фасады украшены пилястрами с полуколоннами. Они ритмически делят поверхность на два узких и два широких простенка с размещенными на двух уровнях полуциркульными окнами.

Храм имел позакомарное** покрытие основного объема и более низкого притвора. Барабан купола возвышался над сводами и опирался на кубический постамент. Важной чертой Спасского собора было то, что здесь впервые на территории Беларуси появились кокошники (мнимые закомары, имеющие декоративное значение). Закомары и кокошники были килеподобными, что еще больше подчеркивало стройность храма. Церковь завершал барабан с удлиненными окнами и шлемоподобным куполом. Внутри храма особенности композиции рождали иллюзию его громадной высо-

---

* Неф — удлиненная часть храма, ограниченная с двух или с одной стороны рядом колонн или столбов.

** Закомара — полукруглое или килеподобное завершение части здания, соответствующее форме внутреннего свода.

ты. В западной стене, которая в два раза толще, чем северная и южная, идет ход на хоры, по обе стороны хоров — кельи Евфросинии (с южной стороны) и Евдокии (с северной). Здесь прошла значительная часть жизни просветительницы и ее сестры.

Иоанн поставил перед собой задачу создать композицию, устремленную ввысь, и блестяще справился с нею. Стоящая на берегу Полоты и прекрасно вписанная в ландшафт, Спасская церковь и теперь, после проведенной в XIX веке частичной перестройки, вызывает удивительно сильное впечатление завершенности и гармонии.

Для Евфросинии и ее современников каждый храм было образом и моделью Вселенной. В храмах воплощались идеалы красоты и совершенства. Думается, что чувства игуменьи, когда она впервые увидела новый собор без лесов, были созвучны чувствам Михаила Пселла, который в своей «Хронографии» писал о храмах: «Очей невозможно отвести не только от невыразимой красоты целого, из чудесных частей сплетенного, но и от каждой части в отдельности, и хотя от них можно получать наслаждение бесконечно, ни одной не удается налюбоваться вдоволь, ибо взгляд к себе притягивает каждая...»

Белорусский историк Георгий Штыхов и ряд других исследователей считают, что Спасский собор построен между 1152 и 1159 годами.

Окончание строительства и освящение храма полоцким епископом несколько дней праздновал весь город. Автор «Жития» сообщает: «Преподобная же Еуфросиния, видевши церковь совръшенную, возрадавася душею. И бысть священие и велиа радость всем крестьяном. И собрашась князи и силнии мужи, черноризициии черноризци, и простие людие. И бысть радость велиа. И праздноваша дни мнози».

Поддержанные просветительницей новаторские идеи Иоанна начали быстро распространяться не только на родине, но и в соседних княжествах. Этому благоприятствовала работа полоцких мастеров в других восточнославянских землях. В конце 80-х — начале 90-х годов XII века кто-то из полоцких зодчих возвел в Смоленске княжеский дворцовый собор архангела Михаила и заложил этим основы смоленской архитектурной школы. Примерно в то же время полочане построили на Синичьей горе в Новгороде церковь Петра и Павла. В Новогрудке полоцкие архитекторы во второй по-

ловине XII века возвели из плинфы галерею трехапсидного храма, находившегося на месте современной Борисоглебской церкви.

Спасский собор сохранился до наших дней, но ему была предначертана нелегкая судьба. С 1581 года (с небольшим перерывом в 1654–1667 годах, когда город был занят русскими войсками) храм принадлежал иезуитам, которые превратили его в костел. После изгнания иезуитов из Полоцка церковь вместе с монастырем, как уже отмечалось, перешла к ордену пиаров. В 1832 году ее передали православным. С августа следующего года там возобновились богослужения. Во время начатого тогда ремонта церковь частично перестроили (архитектор А. Порта). В итоге гениальное творение зодчего Иоанна существенно изменило свой облик. На месте позакомарного покрытия появилась трехскатная крыша, шлемоподобный купол превратился в «луковицу»... В наше время специалисты «Белреставрации» разработали проект восстановления храма в его первозданном виде.

Древние лики

В фондах Русского музея в Петербурге хранится древняя икона Божьей Матери, известная под названием Одигитрия Полоцкая. У этого живописного произведения XII века очень интересная история.

Она начинается с решения Евфросинии украсить собор, который был построен для основанного ею Богородицкого мужского монастыря. Из «Жития» мы узнаем, что знаменитая полочанка послала слугу Михаила в Царьград (Константинополь) к византийскому императору Мануилу Комнину и патриарху Луке Хрисовергу. Посланец вез богатые дары и просьбу Евфросинии прислать ей икону Богородицы Эфесской, одну из трех, которые, согласно византийской традиции, еще при жизни Девы Марии написал с нее первый иконописец апостол Лука, считавшийся по этой причине в средневековье покровителем художников.

Император отнесся к просьбе полоцкой родственницы с пониманием. Отправленные им в Эфес сто воинов принесли икону в Константинополь, откуда после благословения патриархом в храме святой Софии реликвию отослали Евфросинии. «Она же, — читаем в

«Житии», — внесше въ церковь святей Богородици и постави ю <ее>... и украсию златом и камением многоценным».

Надо сказать, что немало исследователей, в том числе и церковные историки, высказывают резонные сомнения, что в Полоцк попал оригинал древней иконы. Действительно, зачем было патриарху благославлять икону, написанную апостолом и прославленную многочисленными чудесами? Если же это была копия, действия патриарха выглядят вполне логично. Причем речь более правильно будет вести о копии не с Эфесской, а с Царьградской иконы.

Одни редакции «Жития» сообщают, что присланная Евфросинии реликвия хранилась в храме Спаса, другие — что в церкви Богородицы. Подобные разночтения, наверное, объясняются тогдашним обычаем носить Одигитрию (в переводе с греческого — Путеводную) по всем полоцким храмам. При этом дольше всего она могла задерживаться как раз в двух монастырских соборах. Выносили икону по вторникам — как и Одигитрию Царьградскую в Константинополе.

Есть сведения, что в 1239 году икону перенесли из Полоцка в город Торопец и передали в местную Воскресенскую церковь. Причиной столь щедрого пожертвования было венчание в этом храме дочери полоцкого князя Брячислава княжны Параскевы из рода Рогволодовичей и князя Александра Ярославича, позднее названного Невским. Согласно иной версии, Полоцкая Одигитрия попала в Торопец во время Ливонской войны в XVI веке вместе с черницами Спасо-Евфросиниевского монастыря, спасавшимися от «православнейшего» монарха Ивана IV Грозного.

В нашем столетии реликвия «переехала» в петербургский музей.

Впрочем, эти версии отвечают не на все вопросы.

В 1663 году, во время тяжелейшей войны Речи Посполитой с Московским государством, еще один выдающийся полочанин — писатель, педагог, церковный деятель Симеон Полоцкий пишет стихотворение «Априль 27. Взенто образ насвентшэй Богородзицы з Полоцка до Москвы». Он обращается к святой Евфросинии с молитвою о возвращении в Полоцк взятой русскими чудотворной иконы Богородицы.

Ты еси мати, о Еуфросиние,
Жытелем града всим удобрение.
Яже потщася икону святую
Внести здалеча в страну Полоцкую.
От Цариграда або из Иефесе
Цар благоверны всечестна прынесе,
Твоего ради зельна прошения,
Россыйских дело стран украшения.
Прыподи к ногам небесного цара,
Да не лишыт нас толикаго дара.
Потшыся паки возврашченей быти,
Иконе святей Полоцк украсити.
Отчынный град твой, в нем же бы трудися,
Христу жениху си уневестися.
Ибо толико град нам украшает
Девыя образы всюду вславляет.
Якое ест слонцем небо украшенно,
Светлыми звезды дивно упестренно.
Полотски граду бе утвержение,
Столп, стена, помощ ы ограждение.
Нине без него како нам пребыти? —
А ки без слонца не удобно жыти.
Убо, о Мати, прыпади за нами
Господу Богу твоими рабами,
Да возвратил бы нам икону святую
Просветил землю Белороссыйскую.

О какой же иконе говорит поэт?

О попавшей в Полоцк из Византии в XII веке? (Обратим внимание на строку: «От Цариграда або из Иефесе», которая может быть косвенным свидетельством, что византийские мастера сняли копию с написанной апостолом Лукой Царьградской иконы. Во всяком случае, Симеон Полоцкий достоверно не знает, откуда попала святыня в его родной город.)

О копии, сделанной полоцкими художниками перед тем, как икона Одигитрии, перед которой молилась некогда преподобная Евфросиния, была отправлена в Торопец?

Одигитрия Полоцкая — самый ранний образец этого иконографического типа на восточнославянских землях. Такие памятники имеют чрезвычайно большое значение, ибо с них обычно начинается художественная традиция. Видимо, неслучайно изображения Одигитрии — один из самых излюбленных сюжетов белорусских иконописцев.

Икона поражает прямой горделивой позой, безукоризненными пропорциями. На плечи Богородице торжественно спадает мофорий (женский головной убор) с мастерски нарисованными складками.

Подлинная Полоцкая Одигитрия сегодня спрятана под более поздними красками, однако представление о первоначальном изображении дает фотоснимок, сделанный электронно-оптическими приборами в инфракрасном спектре. Исследователь древней иконы Виктор Шматов пишет о ее чистых и звонких красках, спокойном благородстве и чистоте образа святой, о сострадательно-приветливом выражении слегка наивного прекрасного лица и нежности в широко открытых глазах.

Ученый допускает, что икона из фондов Русского музея могла быть создана не в Византии, а в самом Полоцке по присланному императором Мануилом и не сохранившемуся до наших дней образцу. Определенные основания для этой гипотезы дает стилевое подобие Полоцкой Матери Божьей с монументальной живописью Спасской церкви.

Как известно, заказчицей фресок в построенном Иоанном соборе была Евфросиния. Здесь она вновь предстает как собирательница талантов.

Спасская церковь — единственный в Беларуси храм, где фресковые росписи XII века сохранились почти полностью. Размещенные ярусами фрески украшали стены, столбы и купол, с высоты которого благословлял верующих Спаситель. Многофигурные композиции чередовались с однофигурными. Древние изображения и теперь волнуют своей одухотворенностью, сдержанной, но богатой гаммой, где сочетаются коричневые, красные, желтые, синие, изумрудно-зеленые цвета и оттенки.

Первые попытки расчистить спрятанные под масляными красками XIX века полоцкие фрески были предприняты в 1929 году экспедицией Центральной государственной реставрационной мастерской (Москва), в состав которой входил известный живописец и ис-

кусствовед И. Грабарь. В 80-е годы фрески изучала экспедиция сектора древнебелорусской культуры Института искусствоведения, этнографии и фольклора АН БССР. Основательный их анализ сделан О. Терещатовой в ее книге «Старажытнабеларускі манументальны жывапіс XI–XVIII стагоддзяў», а также А. Селицким в монографии «Живопись Полоцкой земли XI–XIII веков». Добавим, что уже несколько лет в церкви работают художники-реставраторы, что дает надежду увидеть уникальные росписи в их изначальной красоте.

Возможно, самым интересным открытием последнего времени стали фрагменты росписей в келье самой Евфросинии. Пространство стен ее молельни занимали композиции семифигурного «Деисуса», «Благовещения», «Распятия», «Сретения» и других. Характерные черты этих фресок — их камерность и живописность. Тут сохранилось изображение Девы Марии, тонкие совершенные линии лица которой напоминают лучшие греческие образцы.

Фрески Спасской церкви поражают психологической глубиной, эмоциональностью, духовной активностью образов. Полоцкие мастера были хорошо знакомы с классической византийской манерой живописи той эпохи, а также с приемами романского искусства. Несколько манер письма (лики с крупными чертами, суровым мрачным выражением, с увеличенными глазами на одних фрескахи почти портреты на других) наводят на мысль, что здесь работал не один живописец.

Наиболее индивидуализированные в храме Спаса — женские образы. На такое жизненно вероятное изображение не отваживались ни киевские, ни новгородские иконописцы. Самое сильное впечатление оставляет святая на северо-западном граненом столбе, который поддерживает хоры. Лицо с дугоподобными бровями и особенно глаза написаны настолько проникновенно, с такой жизненной убедительностью, что невольно возникает мысль: перед нами не святая, а реальная земная женщина. Испытующий и твердый взгляд ее глубоких глаз говорит о богатой и напряженной духовной жизни, наводит на размышления о достоинстве человека, смысле его существования. Нетничего удивительного в том, что некоторые исследователи уже давно называют этот фрагмент портретом самой Евфросинии Полоцкой. В любом случае, на художника не могла не влиять телесная и духовная красота просветительницы и ее сестер.

С именем преподобной Евфросинии навечно связано и создание полоцким мастером Лазарем Богшей знаменитого Креста — шедевра древнебелорусского ювелирного искусства, которому предначертано было стать нашей национальной святыней. О загадочной и драматической судьбе Креста святой Евфросинии и подвижнических трудах по его восстановлению в наши дни пойдет речь в последующих главах книги. Пока же продолжим повествование о земном пути полоцкой игуменьи и признании ее святости.

О чем молчит «Житие»

Евфросиния, как и другие восточнославянские подвижники, никогда не теряла связи с народом, была его наставницей и судьей.

Созданное по канонам своего жанра «Житие» молчит о драматических событиях, происходивших в то время на земле наших предков. Но просветительница, несомненно, была их деятельной участницей и почти полстолетия существенно влияла на политику Полоцка.

Независимое Полоцкое княжество в XII веке вступило в закономерный процесс феодального дробления на уделы: Менский, Друцкий, Изяславский, Витебский, Логойский... В них правили сыновья Всеслава Брячиславича Чародея и их потомки, которые вели между собою упорную борьбу за полоцкий престол. Среди них выделялся менский князь Глеб Всеславич. Долгое время он довольно успешно воевал с Владимиром Мономахом, но все же был побежден и в 1119 году умер (видимо, был отравлен) в Киеве.

В юности Евфросиния стала свидетельницей похода на Полоцкую землю, организованного преемником Мономаха великим киевским князем Мстиславом. Тогда, в 1127 году, объединенные силы восьми князей до Полоцка не дошли, но полочане вынуждены были изгнать своего князя Давыда с сыновьями и принять, наверное, более угодного Киеву Бориса Всеславича. Два года спустя Рогволодовичи отказываются идти на половцев, и Мстислав отправляет непокорных князей в Византию.

Во время высылки Рогволодовичей игуменья Евфросинья оставалась, возможно, единственной представительницей полоцкой династии на родине. Киевские ставленники грабили страну, подрывая

экономическую базу Полоцкой земли, ходили походами на ее данников, расправлялись со сторонниками и отправленных в Византию князей. Укрывшись за монастырскими стенами, просветительница была своеобразным знаменем борьбы полочан за независимость.

Трудно судить, принимала ли Евфросиния непосредственное участие в вечевых сходах, но ее воздействие на вече было очень значительно. Через него игуменья влияла не только на приглашение в Полоцк князей, но и на назначение епископов, ибо вече должно было одобрить предложенную киевским митрополитом кандидатуру.

Думается, именно с согласия Евфросинии, а может, и по ее совету в 1132 году жители Полоцка изгнали присланного из Киева Святополка Мстиславича и провозгласили своим князем Васильку Святославича из династии Рогволодовичей, который тайно возвратился из Византии или же каким-то образом смог избежать высылки. «Полочане же рекше: «лишается нас» и выгнаша Святополка, а Василка посадиша Святославича», — сообщает об этих событиях летопись.

В качестве миротворицы могла выступить княжна-игуменья и в 1137 году, когда мимо Полоцка проходил с дружиной на Псков осужденный новгородцами на изгнание князь Всеволод Мстиславич, сын того самого Мстислава, который высылал Рогволодовичей в Византию. Полоцкий правитель Василька располагал достаточной силой, чтобы отомстить сыну за жестокость отца, но вместо этого великодушно проводил Всеволода через свои волости и поклялся забыть о давней вражде. Вряд ли без участия Евфросинии, стремившейся прекратить наследственную вражду Рогволодовичей и потомков Ярослава Мудрого, обошелся и брак дочери полоцкого князя Васильки и сына гостеприимно принятого им Всеволода.

Наделенная не только ясным умом, но и сильной волей и решительностью, Евфросиния имела большой вес в решении политических проблем и в дальнейшем. Она не могла стоять в стороне от событий 1151 года, когда полоцкое вече отказало в доверии князю Рогволоду-Василию и пригласило из Менска Ростислава Глебовича. Через восемь лет полочане вновь приняли к себе Рогволода, начавшего борьбу с менскими Глебовичами. Об этом подробно повествует Киевская летопись. Мы узнаем, что в Полоцке «бысть мятеж велик... мнози бо хотяху Рогволода». В городе возник заговор против Ростислава. «Князе наш, — писали полочане Рогволоду, — согрешили есмь к Богу и к

тебе, оже вестахом на тя без вины и жизнь твою всю разграбихом и твоея дружины, а самого ем ше выдахом тя Глебовичем на великую муку. Да еще ныне помянеши всего того, иже створихом своим безумием, и хрест нам целуеши, то мы людие твое, а ты еси нашь князь, а Ростислава ти ем ше вдамы в руче <захватив, предадим тебе в руки>, а еже хощеши, то створиши ему...»

Покушение на Ростислава назначили на день святого Петра, когда князя можно было вызвать на братчину у церкви (старой) Богородицы. Однако предупрежденный кем-то князь приехал, надев под праздничную одежду кольчугу и взяв с собой большую охрану. На следующий день его сторонников избили на вече, а сам Ростислав с дружиною бежал и «многа зла створи волости Полотьской, воюя и скоты и челядь».

Авторитет, которым пользовалась в то время княжна-игуменья, позволяет причислить ее к возможным авторам письма князю Рогволоду-Василию.

В тогдашней сложной политической ситуации Полоцк вначале вступает в союз со Смоленском, затем борется против недавних союзников с помощью Чернигова. Усобицы продолжаются с переменным успехом. Больших жертв стоила в 1162 году битва Рогволода с Володарем. Под 1167 годом летопись сообщает, что менскому князю Володарю удалось ненадолго захватить Полоцк.

Патриотка своей земли, Евфросиния не могла не принимать ее невзгод близко к сердцу. «Житие» говорит, что она «ни хотяше видети никого же которающася <враждующим>: ни князя со князем, ни бояри с боярином, ни служанина со служанином — но всех хотяше имети, яко едину душю».

В последние годы жизни просветительницы в Полоцке княжил Всеслав Василькович. Евфросиния сравнивала этого князя со своим знаменитым дедом, его тезкой. Легко догадаться, что сравнение было не в пользу Всеслава II. И все же ему, видимо, не без помощи княжны-игуменьи удается притушить распри Рогволодовичей (в конце правления Всеслава Васильковича шесть полоцких князей участвовали в походе на Друцк, где сидел смоленский ставленник). Возможно, относительное спокойствие в Полоцкой земле также повлияло на решение Евфросинии совершить путешествие в Иерусалим.

Подвижница хорошо понимала, что затишье это — временное

и на смену ему придут новые братоубийственные войны, последствия которых могут быть катастрофическими. Мы уже отмечали тождественность идей знаменитой полочанки и автора «Слова о полку Игореве».

Ярослава все внуки и Всеслава!
Склоните стяги свои,
вложите в ножны свои мечи поврежденные,
ибо лишились вы славы дедов.
Вы ведь своими крамолами
начали наводить поганых
на землю Русскую,
на богатства Всеслава.
Из-за усобицы ведь настало насилие
от земли Половецкой!*

Между смертью просветительницы и рождением выдающегося произведения нашей древней литературы прошло около двадцати лет, но мы имеем полное право утверждать, что такие мысли могли принадлежать и Евфросинии.

Последняя дорога

На закате жизни Евфросиния решила совершить духовный подвиг паломничества в Святую Землю. Брат Вячеслав с другими родственниками и все жители Полоцка, собравшись в Спасском монастыре, просили игуменью не покидать их. Преподобная же утешила земляков, что поедет молиться за них и за родную землю. Как мы уже знаем, в те дни Евфросиния сделала Христовыми невестами двух своих племянниц — Ольгу и Кирианну.

Передав игуменство младшей сестре Евдокии, сама Евфросиния начала готовиться к отъезду. В те времена в далекие путешествия отправлялись обычно — чтобы избежать бездорожья — в начале зимы или ранним летом. Выехав из Полоцка вскоре после Рождества, весной можно было достичь границ Византии.

* Перевод Дмитрия Лихачева.

Видимо, отпраздновав Рождество Христово, двинулись в дорогу и полоцкие паломники.

Евфросинию сопровождали двоюродная сестра Евпраксия и брат Давыд. Вначале путешественники, наверное, ехали по рекам на санях, а потом частью по суше, частью водным путем, преодолевая за день 30–40 верст. Повсюду в восточнославянских княжествах известную полочанку ждал радушный прием. На своем пути она встретилась с византийским императором Мануилом Комнином, шедшим войною на венгров. Кесарь принял родственницу очень гостеприимно и «съ великою честью посла ю <ее> въ Царьград». Там паломники посетили собор св. Софии, приобрели золотое кадило, дорогие фимиамы и другие необходимые в Святых Местах предметы и, получив от патриарха благословение, поехали дальше.

Между прочим, встреча Евфросинии с императором Мануилом дает определенные основания поставить под сомнение принятую согласно «Житию» дату паломничества и смерти святой (1173). Упомянутый византийский кесарь последний раз воевал с венграми в 1167 году, причем выступил в поход на Пасху, 8 апреля. Примерно в то же время пределов его страны должны были достичь и полоцкие паломники.

Кроме того отметим, что племянниц Евфросинии постригал в монастырь епископ Дионисий, занявший полоцкую кафедру около 1166 года. На основании этих фактов церковный историк Лев Горошка, Алексей Мельников и другие исследователи предложили отказаться от общепринятой и вошедшей в некоторые энциклопедии даты и считать годом смерти святой Евфросинии 1167-й. Именно эту, уточненную дату называет современная «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі».

В конце апреля игуменья и ее спутники прибыли к древним иерусалимским стенам. Как гласит «Житие», Евфросиния послала своего слугу Михаила к патриарху просить, чтобы ей отворили Христовы врата. По всей видимости, речь идет о Золотых вратах, через которые со стороны Елеонской горы Христос вошел в Иерусалим в Вербное воскресенье.

Во время паломничества преподобной княжны-игуменьи Иерусалим принадлежал крестоносцам, а правил в нем король Амальрих I. Интересно, что монарх, по мнению некоторых историков, также был в родстве с Евфросинией — через жену французского короля

Генриха I Анну, которая была дочерью Ярослава Мудрого, сына княгини Рогнеды Рогволодовны. Кроме того, Амальрих I был женат на племяннице императора Мануила Комнина.

Все это, видимо, благоприятствовало получению разрешения. Евфросиния вошла в город через Христовы врата и отправилась к Гробу Господнему, где самозабвенно молилась и курила из золотого кадила дорогими благовониями. Поселившись в монастыре святой Богородицы, полоцкая паломница приходила к Гробу три дня подряд. На третий день она оставила там приобретенное в Царьграде кадило и другие золотые дары, а также многочисленные фимиамы и обратилась к Господу с молитвой, в которой просила, чтобы позволил ей умереть в святом городе, где произошло искупление рода человеческого.

Вскором времени преподобная Евфросиния занемогла. Это не позволило ей самой сходить на реку Иордан, и она отправила туда брата с сестрой и слуг. Те принесли госпоже иорданской воды, и паломница, поднявшись с постели, напилась и окропила себя ею, а потом снова легла, прося Господа скорее взять к себе ее душу.

«Житие» рассказывает, что Всевышний послал к Евфросинии ангела, сообщившего, что ее молитвы услышаны и на небе уже ждут встречи с нею. Видимо, подражая Евфросинии Александрийской, которая под видом мужчины жила и была похоронена в мужском монастыре, полоцкая игуменья отправила слугу просить место для захоронения к архимандриту иерусалимского монастыря святого Саввы. Ответ был вежливым, но непреклонным: устав монастыря, соблюдая волю своего святого, запрещал хоронить женщин. Архимандрит посоветовал обратиться в Феодосиев монастырь св. Богородицы, где почивали останки матерей святых Саввы и Феодосия и святых бессребренников Козьмы и Домиана. Евфросиния приняла совет и купила себе там место и гробницу.

На двадцать четвертый день болезни она почувствовала скорую кончину, позвала священника и, исповедовавшись и причастившись, отдала душу Всевышнему. «Давыдже и Евпраксия и с прочими спряташа тело ея честно».

В стихирах* в честь Евфросинии (по списку конца XVI века) поется:

* Стихира — церковная песня в честь праздника или святого.

Яко виноградо Руской земли Полтеску граду,
насадив бого преже тебе,
ныне же принесе и преложи в землю обетованную,
преподобная Ефросиние, мнихомо удобрение.

Умертвивоши тело и душу оживила еси,
из земли отеческыя Полотскаго града,
воздвигоши во Сионе преиде
и всего своего богатества раздала еси,
и тамо приемоши небесеная.

Мощи и чудеса княжны-игуменьи

Вскоре после смерти прославленной полоцкой паломницы Святой Земле стали угрожать магометане. В 1187 году, готовясь к штурму Иерусалима, султан Салладин за выкуп позволил христианам покинуть город вместе со своими реликвиями. Как великое сокровище восточнославянские монахи везли с собою раку* с нетленными останками Евфросинии.

Если верить преданию, монахи намеревались доставить святыню сразу в Полоцк, но этому помешала извечная враждебность полоцких и киевских князей. Мощи положили в дальних пещерах Киевского Печерского монастыря в подземном храме Благовещения Пресвятой Богородицы, где реликвии довелось почивать более семи столетий. На родине гремели войны, попадала в чужие руки, приходила в запустение и вновь возрождалась Спасская обитель, а тут царил вечный покой. Верх серебряной раки был открыт и прикреплен к стене, останки преподобной Евфросинии закрыты покрывалом; в головах висела икона святой и горела негасимая лампадка.

Первые известные нам попытки вернуть мощи небесной заступницы Беларуси в ее родной город относятся к царствованию императора Александра II. Об этом вначале ходатайствовали жители Полоцка, потом, в 1864 году, от имени населения тринадцати волостей Полоцкого уезда и, конечно же, со своими целями душитель

* Р а к а — ковчег для хранения святых мощей.

национально-освободительного восстания Кастуся Калиновского граф М. Муравьев-Вешатель. После третьего ходатайства полоцкого епископа Саввы в 1871 году с позволения Святейшего Синода возвратилась и 23 мая ст. стиля, в день памяти святой, была торжественно перенесена в Спасский монастырь небольшая часть мощей — средний палец правой руки.

Последующие просьбы Петербург неизменно отклонял, а при Александре III полочанам вообще запретили обращаться с подобными ходатайствами в высшие инстанции. Духовные и светские власти знали, что по вековой традиции Евфросинию Полоцкую почитали как свою святую и последователи насильственно упраздненной русским царизмом Унии, и боялись возвращением реликвии создать причины для роста «сепаратизма».

Тем не менее, просьбы о переносе мощей преподобной Евфросинии продолжали поступать как из Полоцка, так и из других городов белорусских губерний. Два доклада на эту тему были прочитаны в 1908 году на Всероссийском миссионерском съезде в Киеве. Съезд, участниками которого были 30 православных иерархов и около 300 священников, принял резолюцию о необходимости перенесения святыни в Полоцк. Вследза этим аналогичные постановления стали приниматься на съездах верующих и духовенства по всей Беларуси. Святейший Синод создал специальную комиссию, которая наконец вынесла благоприятное решение. Видимо, этому в какой-то мере посодействовал и бывший в то время директором канцелярии обер-прокурора Синода уроженец Полоцкой епархии В. Яцкевич, который изучал жизнь и духовные подвиги Евфросинии и выступил с докладом.

Николай II согласился дать августейшее позволение, но, конечно, не без опасений. И царь, и Синод прекрасно понимали, что имеют дело с «небесною покровительницей Беларуси». Так Евфросинию порой называла российская пресса, хотя само название «Беларусь» в официальных документах согласно царскому указу было еще в 1840-м (год спустя после уничтожения Унии) запрещено и заменено на «Северо-Западный край». В печати раздавались голоса протеста православно-русских патриотов. «Труды Киевской Духовной Академии» тогда, в частности, писали: «Католики, как известно из истории, склонны признать преподобную Евфросинию

святой своей церкви. Поэтому следует даже бояться, что в результате планируемого перенесения мощей... из Киева в Полоцк могут произойти большие неприятности и вред православию».

Сразу после разрешения вернуть нетленные останки началась пропагандистская кампания, направленная на то, чтобы будущие торжества послужили «укреплению православия в Полоцком крае и борьбе с католицизмом».

19 апреля 1910 года, на второй день праздника Христова Воскресения, в пещерном храме Благовещания, где почивали мощи святой, состоялось всенощное богослужение. Назавтра в новой кипарисовой раке святыню вынесли из пещеры к богомольцам, которых собралось в Лавре более 20 тысяч. 22 апреля Киев прощался с полоцкой княжной. Газеты сообщали, что жители города заполнили улицы и склоны холмов, балконы и крыши домов. Вдоль дороги из Лавры к Днепру стояли воинские шпалеры.

Для перевозки мощей были выделены государственные пароходы: «Головачев» предназначался для самой реликвии, «Киев» и «Александровск» — для сопровождающих. В носовой части украшенного цветами, зеленью и знаменами флагмана этой флотилии стояла часовня с зеркальными окнами, по обе стороны ее — две золотые хоругви. Раку с мощами поставили на корме ослепительного белого парохода под балдахином.

Под пение тропаря* в честь Евфросинии корабли отчалили от берега и начали свое торжественное путешествие. (Необходимо заметить, что символическая часть мощей осталась в Киево-Печерской лавре на старом месте и по-прежнему привлекает православных паломников. Однако этот факт, безусловно, не дает оснований утверждать, что останки святой Евфросинии Полоцкой покоятся в Киеве, как сообщают некоторые украинские публикации. К сожалению, такая ошибка сделана и в «Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі».)

Флотилия с мощами, повсюду встречаемая множеством верующих, прошла по Днепру от Киева до Орши 695 верст. Особенно живописным было это зрелище ночью, когда на берегах, у самой воды, горели яркие костры, пароходы мерцали огоньками сотен све-

* Тропарь — короткая церковная песня в честь праздника или святого.

чей, отражавшихся в зеркалах часовни, а на верхушке фок-мачты флагманского корабля сиял крест.

В городах Любече, Речице, Рогачеве, Старом Быхове, Могилеве и Орше флотилия останавливалась и совершались торжественные богослужения, собиравшие огромное число богомольцев и паломников со всего Приднепровья. Из Орши в Полоцк мощи святой путешествовали по суше. Под перезвон всех полоцких колоколов реликвию поместили вначале в кафедральном Николаевском соборе. 22 мая по дороге к Спасо-Евфросиниевскому монастырю торжественная процессия растянулась на две версты.

О том, какое значение придавали переносу мощей царские власти, свидетельствует участие в крестном ходе в храм Спаса великого князя Константина, который представлял самого императора, а также королевы Греции Ольги Константиновны и великой княгини Елизаветы Федоровны, родной сестры царицы.

В возведенном некогда по заказу Евфросинии Спасском храме святыню поместили в кипарисовую раку, украшенную позолоченными чеканными барельефами, а также эмалевыми изображениями крестов и орнаментов. Рака была изготовлена в византийском стиле на добровольные пожертвования верующих и оценивалась в огромную по тем временам сумму — 12 тысяч рублей.

Так 23 мая 1910 года, в день памяти святой Евфросинии, ее нетленные останки возвратились в Спасскую обитель.

К торжественному событию городское церковное братство выпустило «Путеводитель по городу Полоцку». Среди помещенных в этом справочнике разнообразных сведений находим и сообщение о деятельности на родине просветительницы Спасо-Евфросиниевского женского епархиального училища и самого церковного братства во имя святого Николая и преподобной Евфросинии, которое продолжало благотворительные традиции подвижницы, содержа женскую богадельню и сиротский приют (в его пользу и был издан «Путеводитель»).

Тогда же в Полоцкой типографии Х. Клячко вышел также приуроченный к переносу мощей краткий исторический очерк «Минувшее и настоящее г. Полоцка». Его автор Н. Зорин пользуется случаем, чтобы напомнить землякам о запущенности Софийского собора, где некогда обитала святая: «Суровый упрек несется к нам

с высот Верхнего замка и от храма св. Софии Премудрости Божьей. Печальный, обезглавленный стихией, почти оставленный и полузабытый (службы в нем совершаются только в течение одного мая месяца), разрушенный беспощадным временем — этот храм, дорогое сокровище и сердце древнего Полоцка, теперь с находящимися вокруг него развалинами когда-то красивого и величественного здания, производит самое тяжелое впечатление на наблюдателя и вызывает краску стыда и чувство горькой обиды...»

Обычно мощи святых обнаруживают чудодейственную силу. Об одном из чудес, произошедшем во время переноса останков Евфросинии, оставили сведения член Витебской ученой архивной комиссии полоцкий краевед Н. Кайгородов и старший врач Полоцкого кадетского корпуса доктор медицины А. Мансветов. Согласно их сообщению, в Спасском монастыре жила черница, которая страдала тяжелым заболеванием желудка и настолько обессилела, что уже почти не поднималась с постели. Доктор лишился всякой надежды спасти больную; ее тело было в пролежнях, а боль снимали наркотиками.

Когда в обитель прибыли нетленные останки Евфросинии, их вначале поместили в Крестовоздвиженском соборе. После всенощной верующие создали огромную очередь к реликвии. Монастырские сестры, выполняя волю больной, привели ее в храм и подняли на помост, где она прислонилась к мощам и поцеловала святой Евфросинии руку. После этого монахиня почувствовала такой прилив сил, что смогла подняться и идти без посторонней помощи. Назавтра, во время очередного визита к больной, доктор Мансветов встретил пациентку во дворе, причем уже без всяких заметных признаков недуга. Доктор признается, что в этом случае столкнулся с явлением, превосходящим границы человеческого разумения.

Монастырская хроника тех лет, к сожалению, не сохранилась. Возможно, Евфросиния продолжала творить чудеса, но уже с неизбежностью черной грозовой тучи надвигалась иная эпоха.

XX век предначертал святыне не покой, а страдания и муки.

После большевистского переворота 1917 года, когда началась безжалостная война против религии, святые места и реликвии испытали на себе варварство и издевательства новой власти. Драма не обошла стороной и Спасо-Евфросиниевский монастырь.

Февраль 1919 года. Народный комиссариат юстиции РСФСР

издает постановление об организованном вскрытии святых мощей чудотворцев по всей стране. Претворение безбожного решения в жизнь задерживается только по причине гражданской войны.

В 1922 году произошло преступное вскрытие гроба с останками святой Евфросинии. В фондах Полоцкого историко-культурного заповедника сохранились документы, рассказывающие об этом страшном кощунстве. (Печатаются с сохранением орфографии и пунктуации оригинала.)

ПРОТОКОЛ
вскрытия и освидетельствования мощей Ефросинии комиссией, выделенной согласно постановлению Полоцкого уездисполкома, утвержденному губисполкомом, состоявшегося 13 мая 1922 г. в гор. Полоцке в Спасо-Ефросиньевском монастыре.

Присутствовали: от уезд. исполкома т. Хомяков, от укома т. Лейман, от Союза Молодежи т. Пискунов, от женотдела т. Барановская, от уездздрава доктор Ленский, ученый-археолог Дейнис, представители красноармейских частей и представители духовенства — священники Черепнин, Покровский, игуменья Елена, казначей общины Ксунина Лариса, монахини, представители верующих, городского населения и крестьян.

В 14 час. коллективно, в присутствии вышеперечисленных и членов комиссии уездисполкома т. Ткачева, начальника и военкома 43-х полоцких ком. курсов т. Фабрициуса, военкома 41-го полка т. Дмитриева, представителя губотдела юстиции т. Шефкуна, члена губисполкома т. Григорьева, представителя губполитуправления т. Секса, врачей: Ленского, Христенсена, Лундберга, ученого-археолога Дейниса, игуменьи и монахинь монастыря; последние приступили к освобождению мощей от облачения.

По наружному виду в гробу лежит нечто имеющее форму человека. По снятии застежек и схимьи, изготовленной в 1910 г., обнажается другая одежда — мантия. Фигура лежит в голубом шелковом ваточнике, видны сложенные накрест руки, в красных ватных перчатках. Ноги обуты в красные шелковые туфли. Голова завернута — сначала ватный чехол розово-полосатого шелка, затем парчовый колпак и красно-шелковый чехол.

Подснятой одеждой находится хитон, шелковый, лилового цвета. Вся фигура обложена — по заявлению монахинь, во избежание тряски при перевозке — парчовыми скуфьями и разными частями церковных одежд. По снятии шелковой сорочки найдена записка современного происхождения, подписанная иереем Клавдием. Кроме того, найдены четки (янтарные), по заявлению монахинь, привезенные с мощами из Иерусалима. Из-под сорочки обнажается костяк, завернутый в шелковые лоскуты. Череп без волос вплотную приложен к туловищу, но с ним не связан. Грудная клетка изломана, кое-где на остатках ребер сохранились заплесневшие и мумифицировавшиеся части мышечной ткани и кожи. Часть ребер провалилась внутрь и подперта каким-то материалом, по развертывании оказавшимся частями парчовых облачений. На реплику одного из присутствующих «Развязывайте скорее» монахиня Неонила заявляет: «Не торопитесь, вас больше ждали», другая заявляет: «Тут ничего нет, одне косточки». Священник Пестман, оттиснутый присутствующими в сторону, настаивает на своем праве быть впереди и удовлетворяется.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ
врачебно-научной экспертизы

Доктор Христенсен устанавливает, что череп отделен от туловища вследствие разрушения связочного аппарата; разрушения связочного аппарата — от тления. В середине череп пустой. Лицевая сторона черепа замазана какой-то мастикой давнего происхождения в области глаз, веки и верхней челюсти, по предположению врачей — с целью туалета, дабы сгладить неприятное впечатление и придать форму лицу. Больше мастики нигде не замечается. На грудной клетке местами покрытая плесенью незначительно высохшая кожа. На суставах сухожилия мумифицировались и связывают некоторые суставы. По мнению врачебной экспертизы, все кости принадлежат одному трупу; волос нигде нет. Зубы имеются лишь только в верхней челюсти. Труп мумифицировался вследствие благоприятных почвенных условий. Давность мумифицированного трупа установить невозможно, но наукеизвестно, что при благоприятных почвенных условиях трупы сохраняются от 10 до 1000 лет, постепенно подвергаясь разрушению. С указанным мнением согласны и вполне солидарны врачи Лянсберг, Калашников и Ленский.

Ученый-археолог Дейнис считает, что труп плохо сохранился,

так как он видели более хорошо сохранившиеся мумии египетского происхождения. Возможно, что последние более сохранились вследствие искусственной мумификации, тогда как этот труп подвергался мумификации почвенной.

Крест, одетый на костях, недавнего происхождения; в разные моменты произведены фотографические снимки фотографами Бермантом и Соловейчиком.

Подписи председателя и членов комиссии

Текст записки иерея Клавдия,
найденной при вскрытии
«мощей» Евфросинии Полоцкой.

Ея рубашка без нужды от тела не отнимается, кроме когда потребуется отнятие частиц ее тела, только тогда развернуть ея. А для просушки тела не нужно развертывать, так как воздух пройдет сквозь ея.

Мы не дерзали никогда раскрывать святое тело препод<обной> матер<и> нашей Ефросинии, только тогда, когда свидетельствовали ея.

Иер<ей> Клавдий

После вскрытия мощи отправили на атеистическую выставку в Москву, оттуда — в Витебск, где их демонстрировали в местном краеведческом музее. За год до этого в Спасо-Евфросиниевской обители были реквизированы все ценности и среди них серебряная рака, в которой лежала святыня.

В период немецкой оккупации, когда были вновь открыты храмы и восстановлены монастыри, витебляне перенесли нетленные останки из музея в Свято-Покровскую церковь. 23 октября 1943 года они вернулись в Полоцк. Совершалось это с разрешения и с помощью оккупационных властей: реликвию сопровождал представитель штандарткомендатуры, в день прибытия поезда с мощами в городе отменили комендантский час. (Было бы, конечно, наивно говорить, что оккупанты заботились о белорусской культуре — они имели свой расчет.) Мощи провели первую ночь в Софийском соборе, а потом крестный ход полочан перенес их в храм Спаса, где с того времени и покоится святыня.

Патронесса Беларуси

Уже вскоре после смерти преподобной Евфросинии в ее честь были созданы тропарь и стихира. Концом того же XII века датируется и написание «Жития». Это могло произойти только при условии причисления полоцкой игуменьи к сонму святых.

Полочане признали свою просветительницу святой и начали почитать ее восемь столетий назад. В ту эпоху канонизация на восточнославянских землях, как и вообще в православии, происходила достаточно просто и зависела в первую очередь от местного епископа. В этом акте воплощалось общее мнение клира и верующих. Нет сомнения, что оценка полочанами жизни и подвигов Евфросинии была единодушною. Автор «Жития», сам полочанин, высказал ее во вдохновенном гимне, которым завершил свое произведение: «Каким и словами, братья, восславить мне светлую память блаженнейшей невесты Христовой Евфросинии! Была она помощь обиженным, печальным утешение, раздетым одежда, больным посещение или, проще говоря, — для всех была всем. Евфросиния сердце свое вспаивала Божьей мудростью. Евфросиния — неувядаемый цветок райского сада. Евфросиния — орел небопарный, пролетевший с запада до востока, подобно лучу солнечному, просветив землю Полоцкую. Тем же, братья, похваляется Селунь о святом Димитрии, а Вышгород — мучениками Борисом и Глебом; я же похваляюсь: блажен ты, город Полоцк, взрастив ростокта такой — преподобную Евфросинию».

Признание святости княжны-игуменьи могло произойти уже при полоцком епископе Дионисии (около 1166–1182). Святой почитали Евфросинию и в Иерусалиме. Неслучайно же, спасаясь от сарацинов, православные монахи вынесли с собой из Святой Земли и нетленные останки знаменитой полочанки.

На протяжении нескольких столетий преподобная Евфросиния считалась местной святой. Но Полоцк до середины XVI века был главным духовным центром белорусских земель, и культ княжны-игуменьи распространялся по всей Беларуси. Постепенно святая Евфросиния стала в сознании верующих небесной покровительницей — патронессой не только Полоцка, но и всего Отечества.

Определить время, когда это произошло, вряд ли возможно. Однако необходимо заметить, что на роль патронов Беларуси пре-

тендовали и другие святые — Казимир (сын великого князя литовского Казимира IV), Параскева Полоцкая. Культ св. Казимира сегодня распространен преимущественно среди белорусов-католиков на Виленщине и в сопредельных районах Республики Беларусь. Что касается почитания святой Параскевы Полоцкой, то после упразднения Унии ее культ силиями Русской православной церкви был перенесен на святую Параскеву Пятницу. Польские власти до 1939 года способствовали распространению на западнобелорусских землях культа святого Андрея Боболи — католического миссионера, замученного в 1657 году царскими казаками в Беларуси.

На утверждение полоцкой подвижницы в качестве небесной покровительницы Отечества повлияло национальное возрождение начала XX века. Газета «Крывічанін» в 1918 году писала: «Не всем известно, что патронессой Белоруссии является св. Евфросиния-Предслава княжна Полоцкая, игуменья монастыря св. Спаса...»

Именно национальной принадлежностью преподобной Евфросинии объясняется, почему ее долго не почитали как святую соседние с белорусами народы. Несмотря на то, что в Киево-Печерской лавре почивали ее мощи, культ Евфросинии был почти неизвестен и на Украине. Полоцкую подвижницу упоминали только в общем богослужении 28 августа и на второй неделе великого поста вместе с другими святыми, мощи которых находились в дальней Феодосиевой пещере.

В Московском государстве никакого культа святой Евфросинии до XVI века не существовало, потому что на этих землях она воспринималась как чужая. Святость полоцкой игуменьи признана только на Московском соборе 1547 года, когда ее житие вписали в «Четьи-Минеи» на 23 мая. Это было сделано, наверное, в первую очередь потому, что Московия активизировала свои агрессивные действия на западной границе и создавала им идеологическое обеспечение.

Специальная служба русского уклада в честь святой Евфросинии была утверждена только в 1893 году, а через семь лет иеромо-

* Акафист — особый вид молитвенно-хвалебного песнопения в честь Христа, Богородицы и святых, который все присутствующие исполняют стоя.

нахНикодим написалакафист*. Позднее распространение культа полоцкой святой в Русской православной церкви связано с тем, что, как уже отмечалось, преподобную Евфросинию почитали униаты. Враждебностью царских властей к Унии, сохранявшей национальную самобытность белорусов, объясняется, видимо, и исчезновение созданной в 1839 году белорусским художником Токаревым родом из Бешенкович иконы Евфросинии, предназначавшейся для полоцкого Софийского собора. На иконе, которую описывает в своей изданной в 1949 году в Париже книге «Сьв. Еўфрасіня-Прадслава ігуменя манастыра сьв. Спаса ў Полацку патронка Беларусі» отец Лев Горошка, святая была изображена в полный рост, в левой руке держала крест, а правой указывала на корону и мантию — знаки княжеской власти.

Кстати, сегодня, кроме многочисленных православных икон полоцкой подвижницы, ее изображения можно увидеть на росписях подземной церкви Благовещения в Киево-Печерской лавре, а также на фресках киевского Владимирского собора (автор В. Васнецов). В 1997 году в Новосибирске была освящена написанная в местных традициях икона преподобной Евфросинии, которая теперь считается и патронессой белорусов всей Сибири.

Промелькнувшие в печати в начале нашего века сообщения, что Евфросиния Полоцкая канонизирована папой Григорием X на втором Лионском соборе в 1274 году, документами не подтверждаются. Тем не менее, согласно вековой традиции, Евфросинию признает святой и католическая церковь. В современных литургических изданиях для католиков восточного обряда (униатов) она вписана в календаре на своем месте.

Таким образом, сегодня преподобную Евфросинию вместе с православными белорусами глубоко чтут их братья-католики. Патронесса Беларуси дает духовную поддержку и нашим соотечественникам далеко за пределами Родины.

В 1946 году белорусы, оказавшиеся в лагере для перемещенных лиц в немецком городе Регенсбурге, практически за один месяц построили себе православный храм, посвятив его святой Евфросинии Полоцкой. При церкви был создан хор, которым руково-

дил выдающийся композитор, автор музыки белорусского духовного гимна «Магутны Божа» Микола Равенский.

Первым белорусским православным храмом в Северной Америке стала церковь Евфросинии Полоцкой в канадском городе Торонто. Богослужение в ней впервые состоялось 25 марта 1950 года, в день провозглашения независимости Белорусской Народной Республики. Вблизи Нью-Йорка, в городе Саут-Ривер, штат Нью-Джерси, находится еще одна белорусская церковь в честь Евфросинии. Она стоит на холме возле автомагистрали. Каждое воскресенье и в праздники из близких и дальних окрестностей съезжаются туда пожилые, молодые и совсем маленькие белорусы, чтобы помолиться, услышать родное слово и почувствовать себя частицей Отечества.

Белорусская диаспора достойно отметила 800-летие завершения земного пути полоцкой игуменьи. Художник А. Махнюк написал икону святой, изданную затем литографическим способом, а известный венгерский скульптор П. Винчи создал по заказу наших соотечественников посвященную Евфросинии изысканную металлическую иконку.

Белорусский православный приход св. Евфросинии Полоцкой существует и в Лондоне.

Сегодня, когда между католиками и православными в Беларуси порой возникают недоразумения, общая для верующих этих конфессий святая — Евфросиния Полоцкая как бы призвана объединить их, даровать всем мир, согласие и взаимоуважение. В Молитве за Белорусский Народ говорится: «Тебя, Пречистая Богородица и наша небесная Матерь, просим: заступись за нас, а Ты, святая Евфросиния Полоцкая — патронесса Беларуси, и все святые покровители Белорусского Народа, пасите нас, дабы мы стали народом святым, исполняющим Волю Божью и свое предназначение, дабы служили общему благу здесь, на земле, а в жизни будущей обрели вечное счастье, и Тебе, предвечному Господу, возносили хвалу, честь и благодарение на веки вечные. Аминь».

В 1984 году преподобная Евфросиния причислена к Собору Белорусских Святых.

День памяти святой Евфросинии Полоцкой празднуется 23 мая (5 июня н. стиля).

Влечет образ подвижницы

Необычная судьба Евфросинии, ее духовные подвиги и самоотверженное служение родной земле, вознесшие знаменитую полочанку над своей эпохой, сделав ее святой патронессой Беларуси, уже не одно десятилетие привлекает внимание историков, литераторов, художников, композиторов...

Ольга Ипатова создала запоминающийся образ княжны-игуменьи в исторической повести «Предслава», где жизнь нашей соотечественницы показана на фоне ее драматического времени. С полоцкой просветительницей встречаются и читатели романа Таисии Бондарь «Спакуса». Интересный экскурс в Полоцк XII века совершил в романе «Святые грешники» Алесь Асипенко. Евфросинии и ее современникам, зодчему Иоанну и мастеру-ювелиру Лазарю Богше, посвятили свои стихи, поэмы, рассказы Лариса Гениюш, Наталья Арсеньева, Алесь Рязанов, Рыгор Бородулин, Геннадий Буравкин, Ирина Богданович, Сергей Соколов-Воюш, Олег Минкин, Леонид Дранько-Майсюк, Петро Ламан, Наум Гальперович, Сергей Тарасов...

Светская иконография Евфросинии насчитывает уже несколько десятков произведений. Среди них выделяются полотна известных белорусских живописцев Алексея Марочкина и Нинель Счастной, графические листы Арлена Кашкуревича. В технике гобелена портрет Евфросинии Полоцкой создал Сымон Свистунович. Ее имя возникает в памяти при знакомстве с одухотворенными женскими образами древних полочанок скульптора Алеся Шатерника. В 1997 году в Национальном художественном музее Беларуси состоялась выставка «Путь Евфросинии», которую составили графические листы и скульптура молодой белорусской художницы Натальи Апиок.

Режиссер киностудии «Летапіс» Ольга Морокова сняла в 1989 году фильм «Евфросиния Полоцкая». Тогда же в первом номере нового республиканского журнала «Спадчына» появился белорусский перевод «Жития» святой, сделанный Алексеем Мельниковым, который за свою короткую, трагически оборвавшуюся жизнь успел опубликовать несколько посвященных нашей прославленной соотечественнице исследований.

Чтобы глубже постичь душу выдающегося человека, надо обязательно побывать у него на родине. В величественном Софийском со-

боре, где восемь с половиной столетий назад Евфросиния «нача книгы писати своими руками», теперь концертный зал с органом, а также музейная экспозиция, которая знакомит с археологическими находками, сделанными в столице нашей древней державы. Наряду с храмом святой Софии в охранную зону Полоцкого историко-культурного заповедника включен архитектурный комплекс Спасо-Евфросиниевского монастыря.

Накануне празднования 1000-летия принятия белорусскими землями христианства в Полоцке появилась улица имени святой Евфросинии. Полочане мечтают о памятнике подвижнице, который могбы прекрасно вписаться в архитектурно-ландшафтное пространство Спасо-Евфросиниевского монастыря или Верхнего замка.

Сегодня, когда, сталкиваясь с громадными трудностями и преградами, лучшие силы белорусской интеллигенции ведут борьбу за национальное возрождение, ему служит и патронесса Беларуси. Об этом прекрасно сказано в поэме Дануты Бичель-Загнетовой «Евфросиния Полоцкая»:

Сілай духоўнай узвысіла Полацк высока.
Тым, хто імкнуўся да кнігі,
свяціла, бы зорка...
Мове, адзінай дзяржаве
шчэ толькі злучацца —
свет нас прымаў як народ
па адной палачанцы.

Як маладзік, узышла, засвяцілася шчыра
па-над двайной,
рассявальніцай цемры на шлях.
Унучка змаганца асветніцкі выбрала вырай.
Павандравала...
Як маладзік, узышла...

Сталыя, моладзь!
Да слова пара падключацца
з поўнай напругай!
Даволіў заемных абраз!

Зверым душу па натхняльніцы,
па палачанцы!
Душы ўздымае духоўна
жаночы абраз.

Имя подвижницы носит созданный пять лет назад Всебелорусский женский фонд, возглавляемый писательницей Валентиной Ковтун. Фонд святой Евфросинии Полоцкой — первая в стране международная негосударственная женская организация, чья деятельность направлена на развитие национальной культуры, науки и образования, укрепление христианских традиций, а также на защиту прав женщин, особенно творческих профессий. Кроме научных конференций и Евфросиниевских чтений, художественных выставок, паломничеств и благотворительных акций, Фонд проводит международный конкурс «Женщина года», победительницам которого вручается медаль святой Евфросинии. Среди награжденных такие известные в Беларуси и за ее пределами люди как народная артистка Стефания Станюта, художественный руководитель вокально-хореографического ансамбля «Харошкі» Валентина Гаевая, ректор Государственного университета культуры Ядвига Григорович, главный офтальмолог Беларуси академик Тамара Бирич... Фондом многое делается для того, чтобы придать Дню святой Евфросинии значение общегосударственного праздника.

В дни, когда отмечалась 1125-я годовщина первого летописного упоминания о Полоцке, произошло символическое событие, связанное с именем просветительницы. Под сводами Софийского собора, где когда-то нашла пристанище юная Евфросиния, в исполнении Натальи Серегиной прозвучал певчий цикл, созданный в честь просветительницы в далеком XII веке.

Придете, любомудрении,
песнями богокрасными и воспоимо достохвалнии
и смиреннии Евфросинии всечеснеи...

Придите, любомудрые, в храм преподобной. Поклонитесь ее мощам, поглядите в глаза на фреске. Поднимитесь в келью святой, где так возвышенно думается о вечности Прекрасного, о человеческом предназначении на этой земле.

КРЫЖ МАЙСТРА БОГШЫ

Полацкія ювеліры

Сталіцы нашай першай старажытнай дзяржавы належыць значны ўнёсак у развіццё культуры славянства і ўсёй Еўропы. Дзякуючы найперш намаганням археолагаў, сёння ўжо можна дастаткова поўна ўявіць і карціну сераднявечнага полацкага мастацтва.

Багатыя дадзеныя праведзеныху Полацку даследаванняў дазваляюць прасачыць гісторыю і дасягненні мастацкіх рамёстваў. Знойдзеныя ў культурных слаях XII–XIII стагоддзяў тыглі і каменныя формы для адлівання традыцыйныху крывічоў трохпацеркавых завушніцаў, крыжыкаў-нацельнікаў, кліна- і манетападобных падвесак сведчаць пра высокі ўзровень развіцця ліцейнае справы. Полацкія майстры карысталіся ўсімі пашыранымі на ўсходнеславянскіх землях прыёмамі апрацоўкі высакародных і каляровых металаў. У жыхароў княства ў часы Еўфрасінні мелі вялікі попыт крывіцкія скроневыя кольцы, пластковыя і з дробнымі шклянымі ўстаўкамі пярсцёнкі, пластковыя і вітыя бранзалеты. Цікавую групу мастацкіх вырабаў складаюць манетападобныя падвескі. З пашырэннем хрысціянства на іх побач з ранейшай салярнай сімволікай усё часцей з'яўляюцца выявы крыжа.

Найбольш яскравыя ўзоры таленту і майстэрства полацкіх рамеснікаў — ювелірныя вырабы, большасць якіх выяўленая археолагамі на тэрыторыі сучаснага Верхняга замка — сэрца старажытнай

сталіцы княства. Сярод полацкіх ювеліраў былі майстры ў апрацоўцы бурштыну. Былі чаканшчыкі, якія маглі акаваць турыны рог срэбрам і выбіць на ім мудрагелістыя сюжэтныя выявы. Былі спецыялісты ў скані, чэрні і зерні. На жаночую падвеску-колт памерам з пазногаць майстар мог налітаваць больш за трыста металёвых зёрнаў.

Узлёт у Полацку за часы асветніцкай дзейнасці князёўны-ігуменні перажывала і мастацтва эмалі, чые творы, найвыдатнейшы з якіх — Крыж святой Еўфрасінні, нічым не саступалі візантыйскім вырабам, што мелі сусветную славу.

Каб даць хаця б прыблізнае ўяўленне пра складанасць тэхналогіі эмальернага мастацтва, рызыкнём прапанаваць чытачу перакладапаведнага фрагмента з «Трактату аб розных рамёствах», створанага ў XII стагоддзі прасвітэрам Тэафілам.

«Вазьмі тонкую пластачку і прымацуй яе да верхняга краю пасудзіны і вызначы адлегласць ад аднаго вушка да другога, і гэтая пластка мусіць быць такой шырыні, як тыя камяні, якія ты хочаш у яе ўштукаваць.* Змяшчаючы іх у пэўным парадку, зрабі такім чынам: спачатку няхай будзе пастаўлены адзін камень з чатырма перлінамі па кутках (як кутнія кропкі квадрата), потым — эмаль, каля яе камень з перлінамі і зноў эмаль. Размяшчай усё так, каб каля вушкаў пасудзіны заўсёды былі камяні, іх «дамкі» і «палі», а таксама «дамкі», у якія належыць уштукаваць эмаль. Калі ты хочаш пасадзіць у сярэдзіне тулава каштоўныя камяні і перлы, зрабі гэтаксама. Зрабіўшы гэта, ты злучыш і прылітуеш такім самым чынам вушкі. У кожны «дамок» (гняздо) пад эмаль ты пакладзеш тонкую залатую пластачку; дапусціўшы, ты дастанеш яе і паводле маштабу з дапамогаю лінаркі адрэжаш крыху таўсцейшы кавалачак золата і перагнеш яго па краі кожнага «дамка» два разы так, каб паміж імі заставаўся пусты прамежак, які называецца бардзюрам эмалі. Потым паводле таго маштабу і на той самай лінарцы ты адрэжаш кавалачкі надзвычай тонкай залатой пластачкі; тонкім пінцэтам ты надасі ім такую форму, якую захочаш напоўніць эмаллю. Гэта могуць быць кружкі, вуглы, кветкі, птушкі, жывёлы, карціны; ты размесціш вельмі ўважліва і дбайна гэтыя лісткі на іх месцах, прымацаваўшы мучным клеем, паставіш над вуглямі. Калі запоўніш

* Гаворка ідзе пра выраб залатой чары, упрыгожанай эмалямі, каштоўнымі камянямі і жомчугам.

адну частку, замацуй яе з надзвычайнай асцярожлівасцю, каб уся тонкая праца не расплавілася. Паўтары так два альбо тры разы, пакуль асобныя часткіне замацуюцца. Размеркаваўшы і ўгрунтаваўшы такім чынам усе дэталі, вазьмі шкло ўсіхвідаў, якія ты прыстасаваў для гэтае працы, і адлам і крыху ад кожнага віду, а потым пакладзі ўсё адразу, кожны кавалачак асобна, на адну медную дошку. Пастаў на агонь і пакладзі вуглі вакол і зверху і, раздзьмухваючы агонь, пільна сачы, ціраўнамерна гэтыя кавалачкі растопліваюцца. Калі раўнамерна, дыккарыстайся ўсімі, а калі якое-небудзь шкельца акажацца цвёрдым, адкладзі яго асобна. Вазьмі асобныя кавалачкі выпрабаванага шкла, паасобку засунь кожны ў агонь і, калі яно распаліцца, кінь у медную пасудзіну з вадой. Яно расколецца на дробныя часткі, якія ты растаўчы круглым таўкачыкам на парашок. Прапалашчы яго, пакладзі ў чыстую ракавіну і закрый ільняной анучай. Такім чынам ты размесціш асобныя колеры. Зрабіўшы гэта, вазьмі адну пластачку злітаванага золата, прымацуй яе на роўнай дошцы ў двух месцах воскам, вазьмі тонка зрэзанае гусінае пяро, як на пісанне, але з даўжэйшай і нерасшчэпленай «дзюбкай», набяры ім любое яшчэ мокрае фарбаванае шкло, тонкай макаўкай даўгога меднага дроціка вышкрабі зверху з вастрыя пяра шкляны пясок і запоўні ім любую завітушку ў той меры, у якой ты хочаш. Рэшту пакладзі ў сваю пасудзіну і зачыні; так рабіз кожным колерам, пакуль не запоўніцца

* Святыя Канстанцін і Алена.
Каменны абразок XII стагоддзя, знойдзены археолагамі ў Полацку.

* Святые Константин и Елена.
Каменная иконка XII века, найденная археологами в Полоцке.

адна частка. Зняўшы клейкі воск, пакладзі гэтую частку на тонкую жалезную пластку з кароткай рукавяткай і прыкрый іншай увагнутай жалезнай накрыўкай з дробнымі дзіркамі, прычым трэба, каб гэтыя адтуліны знутранога боку былі гладкія і вялікія, а звонку — меншыя і шурпатыя. Гэта засцерагае ад попелу зверху. У гэтай жалезнай накрыўцы зверху мусіць быць невялікае кольца, з дапамогаю якога ты будзеш яе надзяваць і здымаць. Зрабіўшы гэта, пакладзі буйныя даўгія вуглі і моцна распалі іх. Вызвалі паміж імі месца і параўняй яго драўляным малаткам. На гэтае месца пакладзі жалезную пластку, узяўшы яе абцугамі за рукавятку. Акуратна паставіш яе прыкрытую, пакладзеш вуглі вакол і зверху і, узяўшы аберуч за мех, раздзьмухвай агонь з усіх бакоў, пакуль вуглі раўнамерна не загарацца. Няхай у цябе будзе цэлае крыло гуся альбо якой-небудзь іншай буйной птушкі, выпрастанае і прывязанае да драўлянага дзяржальна. Моцна махай ім з усіх бакоў, пакуль не ўбачыш, што адтуліны ў жалезнай накрыўцы паміж вуглямі распаліліся дарэшты. Тады пакінь махаць. Счакаўшы блізу паўгадзіны, пакрысе прыбяры ўсе вуглі і зноў пачакай, пакуль усе адтуліны ў жалезе не пацямнеюць. Тады вазьмі жалезную пластку за дзяржальна і разам з накрыўкаю пастаў за печкаю ў кут, пакуль усё не астыне. Адчыніўшы, вазьмі эмаль і памый яе, потым зноў напоўніш ізальеш, як раней, і гэтак рабі, пакуль усе гнёзды не запоўняцца эмаллю.

Зрабіўшы гэта, вазьмі кавалак воску даўжынёю на палову вялікага пальца. Уштукуй у яго эмаль так, каб яна з усіх бакоў была ў воску, за які ты будзеш яе трымаць. Тры саму эмаль роўным пясчанікам з вадой, пакуль адусюль не пакажацца золата. Потым раўнамерна і вельмі доўга тры яе аб цвёрды асялок, пакуль яна не зазіхаціць. Потым, папляваўшы на гэты самы асялок, патры бакавую частку чарапка старой пасудзіны. Тры датуль, пакуль сліна не зробіцца густой і чырванаватай. Намажёю поўную валавяную* пластку, аб якую будзеш злёгку церці эмаль, пакуль яе колеры не зробяцца празрыстымі і зіхоткімі. Потым зноў патры кавалачкам чарапка той самы змочаны слінаю асялок. Сліну гэтую намажаш на прымацаваную да роўнай дошкі казіную шкуру; аб яе ты будзеш

* Каб пазбегнуць магчымай блытаніны, трэба памятаць, што беларускім адпаведнікам расейскага слова « свинец» з'яўляецца « волава» .

* Арнаменты на Крыжы Лазара Богшы.

* Орнаменты на Кресте Лазаря Богши.

церці саму эмаль, пакуль яна ўся не заззяе, прычым так, што калі адна палавіна яе будзе мокрая, а другая — сухая, ніхто не здолее заўважыць, якая з іх сухая, а якая мокрая».

Прыкладна так працаваў і стваральнік шэдэўра старажытнабеларускага ювелірнага мастацтва, якому было наканавана зрабіцца нашай нацыянальнай рэліквіяй і ўвайсці ў гісторыю пад назваю Крыжа святой Еўфрасінні Полацкай.

«З мячом Рагнеды, з крыжом Прадславы»

У фондах Беларускай бібліятэкі імя Францішка Скарыны ў Лондане аўтару гэтае кнігі пашчасціла пазнаёміцца з унікальным выданнем — часопісам праваслаўных беларусаў «Зьвіняць званы Сьвятой Сафіі». Яго ў 1946 годзе пачаў выпускаць у заходнянямецкім горадзе Рэгенсбургу адзін з нашых вядомых літаратараў Юрка Віцьбіч, які воляю лёсу разам з сотнямі тысяч суайчыннікаў апынуўся на эміграцыі. На маю думку, якраз Віцьбіч — глыбокі патрыёт і выдатны знаўца беларускай гісторыі — пакінуў найбольш узнёслыя і пранікнёныя словы аб выключнай значнасці Крыжа святой Еўфрасінні ў духоўным бытнаванні нацыі.

«Калі ўспамінаеш мінулае нашай Беларусі, адразу ўстаюць у па-

* «Рагвалодаў камень» з-пад Воршы. Гравюра XIX стагоддзя.

* «Рогволодов камень» из-под Орши. Гравюра XIX века.

мяці з імглы вякоў дзьве славутыя жанчыны — княгіня Рагнеда і князёўна Прадслава. На першы погляд, паміж імі няма нічога супольнага. Сапраўды, як нельга ўявіць гордую Рагнеду без мяча, таксама нельга ўявіць сціплую Прадславу без крыжа. Але ж і меч Рагнеды і крыж Прадславы былі магутнай фізічнай і духовай зброяй, якая злучала нашую радзіму ў адзін суцэльны маналіт. Іхнія патрыятычныя пачуцці знайшлі яскравае ўвасабленьне ў старым рыцарскім клічу: «Мячом і крыжом!» Таму і сёньня кожнаму ваяўнічаму і разам з тым глыбока чалавечаму беларускаму сэрцу шмат што гаворыць — меч Рагнеды і крыж Прадславы».

Гэтыя натхнёныя словы перагукваюцца з гістарычнай паэтыкай Янкі Купалы, што ўдыхнуў у вобразы нашых першых хрысціянак, Рагнеды і Еўфрасінні, ідэю незалежнасці Беларусі. Як нікому, апрача Усявышняга, не належыць Хрыстова нявеста, якую чакае царства нябеснае, так і Бацькаўшчына павінна быць вольнай і незалежнай, бо толькі тады здзяйсняюцца спадзяванні яе народа на светлую прышласць. Невыпадкова, дарэчы, менавіта Крыж святой Еўфрасіннібыў адлюстраваны на першай паштовай марцы суверэннае Беларусі.

«Блізу ў кожнай беларускай хаце, — чытаем далей у Віцьбіча, — можна было бачыць абраз святой, дзе яна трымала ў адной руцэ лілею, а ў другой — свой крыж... Зьнікнуў крыж Прадславы, або каралевы Крывіччыны, як завецца яна ў рымскіх памятках. Але ўсё адно мы носім у сваіх душах меч Рагнеды і крыж Прадславы. Ніякая чорная моц ня здолее выкрэсьліць іх адтуль. І ўсім сэрцам сваім

мы адчуваем, што моліцца за наш шматпакутны беларускі народ сьвятая Еўфрасіньня князёўна полацкая — ягоная нябесная заступніца, ягоная незгасальная лямпада перад Пасадам Найвышэйшага Бога.

Заўсёды і ўсюды, на радзіме і на чужыне, натхняе нас сьвяты лёзунг:

З мячом Рагнеды, з крыжом Прадславы
За веру і Бацькаўшчыну!»

А павядаючы пра Крыж полацкай ігуменні, Юрка Віцьбіч ставіць у сваім часопісе пытанне: «Калі бачыш гэты высокамастацкі твор, міжволі думаецца: ці не зьяўляецца ён падарункам Еўфрасіньні ад ейных блізкіх сваякоў — візантыйскіх імпэратараў і ці ня зроблены ён таму невядомым канстантынопальскім мастаком?» І сам сабе адказвае: «Але дробны надпіс на крыжы сьведчыць пра іншае».

Прыйшоў час і нам прачытаць гэты надпіс і расказаць пра гісторыю стварэння неацэннай рэліквіі беларусаў.

Жыватворны сімвал Сусвету

Полацкі ювелір Богша, які меў і хрысціянскае імя — Лазар, стварыў свой шэдэўр на заказ Еўфрасінні ў 1161 годзе. Такую надзвычай адказную працу майстар мусіў рабіць з багаславення і пад наглядам ігуменні Спасаўскага манастыра. Сама Еўфрасіння, верагодна, была аўтаркаю эскіза святыні і пакінутага на ёй вялікага надпісу.

Крыж выконваў ролю каўчэга для атрыманых з Канстанцінопаля і Ерусаліма адвізантыйскага імператара Мануіла Камніна і патрыярха Лукі Хрысаверга хрысціянскіх святыняў, аб якіх пойдзе гаворка ніжэй.

Трэба падкрэсліць, што ўжо ў старажытнасці нашы продкі глыбока шанавалі крыж як адзін з найгалоўнейшых сімвалаў хрысціянскае веры. У крыжы знаходзілі цудатворную моц, на ім прысягалі, воіны бралі яго з сабою ў паходы. Спецыялісты налічваюць наогул звыш двухсот формаў і відаў крыжа.

Крыж Богшы мае шэсць канцоў-промняў. Шасціканцовая форма крыжа сімвалізавала створаны Богам за шэсць дзён свет. Сучасныя багасловы лічаць, што «якраз у такой форме ўвасоблены самы дасканалы сімвал першабытнага Сусвету. Ён адначасова сімвалізуе як пашырэнне Божае сілы, так і працэс вяртання свету да свайго духоўнага цэнтру».

Зазначым, што такая форма крыжа ніколі не была на ўсходнеславянскіх землях пераважнай і найчасцей сустракалася на абшары, населеным продкамі сучасных беларусаў. Найбольш вядомыя выявы шасціканцовых крыжоў захаваліся да нашых дзён на славутых «Барысавых камянях».

У краінах Заходняй Еўропы крыжы з шасцю промнямі былі пашыраныя значна больш. Іх можна ўбачыць і на манетах візантыйскіх імператараў VIII–X стагоддзяў. За часамі дынастыі Камнінаў, што знаходзілася ў сваяцтве з полацкім княжацкім родам Рагвалодавічаў, шасціканцовыя крыжы зноў з'явіліся ў Візантыі. Такім чынам, форма, якую атрымаў Крыж Еўфрасінні, звязаная і з візантыйскай і з заходнееўрапейскай традыцыямі.

Як мы ўжо ведаем, у пяці квадратных падпісаных гнёздах Полацкага крыжа знаходзіліся хрысціянскія рэліквіі: кавалачкі Крыжа Гасподняга з кроплямі Ісусавай крыві, драбок каменю ад дамавіны Найсвяцейшай Багародзіцы, часцінкі мошчаў святых Стэфана і Панцялеймана, а таксама кроў святога Дзімітрыя. Найкаштоўнейшымі з іхз'яўляліся часцінкі Святога жыватворнага Дрэва — Крыжа, на якім, ратуючы чалавецтва, сустрэў смерць Хрыстос. Паводле задумы Еўфрасінні, святыня павінна была вечна «жыватварыць» душы палачанаў і ўсіх жыхароў роднай зямлі.

Што да выяваў з Крыжа полацкай ігуменні, то яны, згодна са словамі аўтара кнігі «Белоруссия и Литва» (Санкт-Пецярбург, 1890) гісторыка П. Бацюшкава, паказваюць «амаль усю гісторыю Новага Запавета і першабытнай Царквы сярод апанавалых яе сумневаў».

Крыж святой Еўфрасінні ўвасабляў перамогу над злом, сімвалізаваў адзінства сіл дабра. Разам з тым рэліквія спалучала хрысціянскія каштоўнасці з патрыятычнымі ідэаламі. Яна адначасова была сімвалам і святасці старажытнай Беларусі і яе дзяржаўнасці. Крыж быў закліканы служыць яднанню земляў нашых продкаў вакол іх найстаражытнейшай сталіцы — Полацка.

Творчы подзвіг палачаніна

Імя ювеліра Богшы навечна захаваецца ў памяці нашага народа побач з імем патронкі Беларусі.

Уявіць значнасць здзейсненага полацкім майстрам подзвігу чытачу дапаможа падрабязнае апісанне створанай ім рэліквіі.

Аснова крыжа драўляная. У часы Еўфрасінні асабліва важныя культавыя рэчы выраблялісь з кіпарысавага дрэва, якое скарыстаў і полацкі майстар. Вопісы рэліквіі, зробленыя ў XIX стагоддзі, яе дрэва нязменна называюць кіпарысавым, а не дубовым, як у больш позніх дакументах.

Крыж меў вышыню каля 51 сантыметра; даўжыня верхняе папярэчкі — 14, ніжняе — 21, таўшчыня — 2,5 см. Зверху і знізу дрэва закрывалі залатыя пласткі (усяго 22), аздобленыя каштоўнымі камянямі, арнаментальнымі кампазіцыямі і дваццаццю эмалевымі абразкамі з выявамі святых.

На верхніх канцах крыжа майстар размясціў паясныя абразкі Хрыста, Багародзіцы і Іаана Папярэдніка. У цэнтры ніжняга перакрыжавання — чацвёра евангелістаў, на канцах — архангелы Гаўрыіл і Міхаіл. Унізе — патроны (апекуны) заказчыцы і яе бацькоў: св. Еўфрасіння Александрыйская, святыя пакутнікі Георгіі Сафія. На адваротнай паверхні — выявы айцоў царквы Іаана Залатаслова, Васіля Вялікага, Рыгора Багаслова, апосталаў Пятра і Паўла, а таксама святых Стэфана, Дзімітрыя і Панцялеймана. Над кожным абразком часткова грэцкімі, часткова славянскімі літарамі зроблены надпіс. Бакі святыні былі абкладзеныя дваццаццю срэбнымі з пазалотаю пласткамі, а брыжы пярэдняга боку абведзеныя шнурком перлаў.

Цяпер з дапамогаю выдатнага спецыяліста ў галіне старажытных эмаляў доктара гістарычных навук Таццяны Макаравай, а таксама падрабязных фатаграфій рэліквіі, якія датуюцца 1896 г., пяройдзем да больш дэталёвага разгляду Крыжа.

Створаную Богшам выяву Збавіцеля Т. Макарава лічыць найлепшай з усіх вядомых вырабаў перагародкавай эмалі ўсходнеславянскага паходжання. Майстру ўдалося перадаць тонкія рысы твару ў форме выцягнутага авала, вялікія чорныя вочы, выгнутыя бровы і правільны нос. Дзвюма кроплямі на асноведзіваласоў паказаныя вушы, барада раздвоеная, на лобе — маленькая пасма. Німб

* Крыж святой Еўфрасінні, створаны Лазарам Богшам у 1161 годзе.

* Крестсвятой Евфросинии, созданный Лазарем Богшей в 1161 году.

Хрыста часткова, а правая рука цалкам страчаныя. Левая рука падтрымлівае аздобленае чатырохпялёсткавай разеткаю Евангелле. Даследчыца вымушаная карыстацца чорна-белымі фатаграфіямі, але інтэнсіўнасць тонаў дазваляе меркаваць, што ў арсенале майстра была эмаль пяці ці шасці колераў.

Найбліжэйшаю аналогіяй гэтай выявы з'яўляецца медальён бармаў* з добра вядомага археолагам і мастацтвазнаўцам Кіеўскага скарбу 1824 года, і гэта дазваляе выказаць думку, што Богша карыстаўся эмалямі цёмна-пурпуровага, смарагдавага, цёмна-сіняга, светла-блакітнага, чорнага, цялеснага, белага і чырвонага тонаў. Паміж абразкамі з медальёна і Крыжа святой Еўфрасінні існуюць адрозненні, але падабенства значна болей, што дае падставы з высокай доляю верагоднасці казаць пра аўтарства Лазара Богшы і ў дачыненні да кіеўскага медальёна.

Пластка з эмалевым абразком Найсвяцейшае Багародзіцы захавалася даволі добра. Аналогіі з падобнымі вырабамі дазваляюць лічыць, што для мафорыя полацкі ювелір выкарыстоўваў цёмна-сінюю эмаль, для німбу — светла-сінюю, для покрыва пад мафорыем — зялёную, для крыжа, вуснаў і надпісаў — чырвоную.

У добрым стане і выява Іаана Папярэдніка: выразны, з пранікнёнымі вачыма і густымі бровамі твар, хвалістыя валасы, барада. Іаана, Луку, Мацвея і Марка, выявы якіх моцна пашкоджаныя, майстар паказаў з разгорнутымі Евангеллямі ў руках. На прыкладзе евангелістаў Т. Макарава адзначае характэрны для твораў Богшы тып твару: вялікія вочы, правільны нос, крышачку апушчаныя ражкі вуснаў.

Пластка з абразком Еўфрасінні Александрыйскай не захавала твару і рук святой, але аднавіць яе аблічча можна, звярнуўшыся да знаёмай ужо нам фрэскі Спасаўскага храма, якую называюць верагодным партрэтам знакамітай палачанкі.

«Партрэтны» шэраг верхняга боку Крыжа завяршаюць выявы патронаў Еўфрасінніных бацькоў — святых Георгія і Сафіі. Яны багатыя каларытам, адметныя насычанасцю тонаў.

Адварот полацкай рэліквіі «адкрывае» выява Іаана Залатаслова ў аздобленым крыжам і амафоры. Яе гама — пяць колераў, у тым ліку чырвоны і чорны альбо сіні.

---

* Б а р м ы — металёвыя (срэбныя, залатыя) або зробленыя з тканіны наплечнікі з выявамі рэлігійных святыняў, вышытымі золатам і аздобленымі эмалямі, каштоўнымі камянямі і жомчугам.

У абразку святога Васіля Вялікага суладна спалучаюцца белы, жоўты, светла- і цёмна-сіні, зялёны і чырвоны альбо пурпуровы колеры. Не меней за пяць тонаў эмалі майстар выкарыстаў і на асобнай пластцы з арнаментам.

Цалкам страчаны абразок з апосталам Пятром, узнавіць аблічча якога магчыма дзякуючы расейскім і грузінскім аналагам. Ад эмалевага партрэта апостала Паўла ацалела толькі правая рука, што падтрымлівае ўпрыгожанае камянямі Евангелле.

Святыя Стэфан, Дзімітры і Панцялейман выкананыя ў больш стрыманым каляровым дыяпазоне. Страчаныя фрагменты паддаюцца ўзнаўленню паводле іншых выяваў, у прыватнасці — архідыякана Стэфана з каменнага абразка, знойдзенага ў культурным слоі першай паловы XIII стагоддзя на менскім Замчышчы.

Неабходна падкрэсліць, што велізарная каштоўнасць складзенага Т. Макаравай апісання Крыжа Богшы — у яго параўнаўчым характары. Гэта дало магчымасць з вельмі высокай дакладнасцю як нанова стварыць страчаныя ці пашкоджаныя выявы, так і рэканструяваць іх колеравую гаму.

Помнік беларускага пісьменства

Крыж Еўфрасінні Полацкай — адначасова і каштоўны помнік старажытнабеларускага пісьменства. Кароткі дробны надпіс на адваротным баку, каля мошчаў св. Панцялеймана, паведамляе нам імя аўтара гэтага мастацкага шэдэўра і тое, што ён створаны дзеля храма святога Спаса: «Господи, помози рабоу своемоу Лазорю, нареченомоу Богъши, съделавъшемоу крьсть сии црькви святаго Спаса и Офросиньи». Пачатак надпісу супадае з тым, што быў высечаны на «Барысавых камянях».

На пазлачоных пластках выбіты вялікі тэкст з цікавымі гістарычнымі звесткамі: «Въ лето 6669 покладаеть Офросинья чьстьный крестъ въ манастыри своемъ въ црькви святого Спаса. Чьстьное древо бесценьно есть, а кованье его, злото и серебро и каменье и жьнчюгъ въ 100 гривнъ, а да... (пропуск. — *У.А.*) 40 гривнъ. Да не изнесеться из манастыря никогда же, яко ни продати ни отдати. Аще се кто преслоушаеть изнесеть и от манастыря, да не боуди емоу

помощникъ чьстный крестъ ни въ се(й) векъ, ни въ боудоущий и да боудеть проклять святою животворящею троицею и святыми отци 300 и 50 (?) семию съборъ святыхъ отець, и боуди емоу часть съ Июдою, иже преда Христа. Кто же дрьзнеть сътвори се... (пропуск) властелинъ, или князь, или пискоупъ, или игоуменья, или инъ который любо человекъ, а боуди емоу клятва си. Офросинья же, раба Христова, сътяжавъши крестъ сий, приметъ вечную жизнь съ всеми святыми...»

* Надпіс на Крыжы святой Еўфрасінні Полацкай.

* Надпись на Кресте святой Евфросинии Полоцкой.

Перакладзем гэты тэкст на беларускую мову: «У лета 6669 (паводле сучаснага летазлічэння, 1161. — *У. А.*) кладзе Еўфрасіння святы крыж у сваім манастыры, у царкве святога Спаса. Дрэва святое бясцэннае, акова ж яго, золата і срэбра, і камяні, і перлы на 100 грыўняў, а да... (пропуск) 40 грыўняў. І хай не выносяць яго з манастыра ніколі, і не прадаюць, не аддаюць. Калі ж не паслухаецца хто і вынесе з манастыра, хай не дапаможа яму святы крыж ніў жыцці гэтым, ніў будучым, хай праклятьі будзе ён святой жыватворнаю Тройцаю ды святымі айцамі 300 і 50 (?) сямі сабораў святых айцоў і хай напаткае яго доля Юды, які прадаў Хрыста. Хто ж насмеліцца ўчыніць такое... валадар, або князь, або епіскап ці ігумення, або іншы які чалавек, хай будзе на ім гэты праклён. Еўфрасінняж, раба Хрыстова, што справіла гэты крыж, здабудзе вечнае жыццё з усімі святымі...»

У першай частцы тэксту паведамляецца кошт золата і срэбра, а таксама камянёў, што пайшлі на аздабленне крыжа. 40 грыўняў — мабыць, плата, якую атрымаў сам Лазар Богша. Гэта былі вялікія

на той час грошы: прыкладна столькі плацілі за ўвесь комплекс працаў, звязаных з машчэннем 8000 локцяў (4000 метраў) драўлянай мастоўкі або за 160 лісіных шкураў. Адсюль можна зрабіць выснову, што Богша — заможны рамеснік-ювелір, асабіста свабодны чалавек. Богша — ягонае свецкае імя, магчыма, скарочаная форма ад Багуслаў. Мы памятаем, што наяўнасць двух імёнаў была тады традыцыяй: бацька заказчыцы крыжа князь Георгі меў, напрыклад, яшчэ адно імя — Святаслаў.

Другая палова вялікага надпісу — тыповы заклён той эпохі, калі рабункі цэркваў былі нярэдкаю з'яваю нават у мірны час. Здараліся і выпадкі, калі каштоўныя рэчы, ад'язджаючы, забіралі з сабою з храмаў архірэі.

Цікава, што заклёны падобнага зместу былі пашыраныя як у Полацку, так і ў іншых старажытнабеларускіх землях. На вядомым Полацкім Евангеллі XII–XIV стагоддзяў можна прачытаць: «А хто иметь отнимати от св. Троици или вельможа, или попъ, иметь продавати, да будеть проклятъ в сии векъ и в будущии». У Драгічыне археолагамі былі знойдзеныя касцяныя тронкі нажа XII–XIII стагоддзяў з надпісам: «Ежьковъ ножъ, а и украдет — проклят будеть».

Першая, дзелавая частка захаванага на Крыжы тэксту напісаная на гэтак званай старажытнарускай мове, а ў другой аўтар (верагодна, сама Еўфрасіння) звяртаецца да царкоўнаславянскае і выкарыстоўвае ўласцівыя рэлігійнай літаратуры вобразы. Надпіс мае ўплыў жывой беларускае мовы з ейным аканнем — напрыклад, «манастыр»; гэтае ўздзеянне адчуваецца і ў лексіцы — «пискоупъ» (епіскап), «древо», «злото». Сустракаецца ў надпісах на Крыжы таксама дзесятковае «і».

Геніяльны мастак

Ужо адзначалася, што стваральнік Крыжа Еўфрасінні быў чалавекам асабіста свабодным і дастаткова багатым. Гэта даказваюць і высокая плата, атрыманая за выкананне заказа полацкай ігуменні, і сама магчымасць пакінуць нашчадкам сваё імя. Тут мы сутыкаемся з надзвычай рэдкім выключэннем, бо абсалютная большасць твораў мастацтва той эпохі з'яўляецца ананімнай.

Кароткі надпіс на Крыжы — своеасаблівы аўтограф геніяльнага ювеліра — кажа аб тым, што Богша быў добра вядомым майстрам перагародкавай эмалі і само яго нае імя ўжо служыла гарантыяй дасканаласці зробленай працы. Разам з тым спецыялісты пазнаюць руку стваральніка нашай нацыянальнай рэліквіі і ў цэлым шэрагу іншых, не падпісаных твораў эмальернага мастацтва. Існуюць і больш познія рэчы, зробленыя ў рэчышчы Богшавай традыцыі, а значыць — яго вучнямі.

У адрозненне ад майстроў-сучаснікаў, якія звычайна аддавалі перавагу якому-небудзь аднаму тэхнічнаму прыёму мастацтва эмалі, Богша з віртуознай лёгкасцю карыстаўся ўсімі. Адзенне святых на яго ных абразках то вызначаецца строгім геаметрызмам, то свабодна і маляўніча льецца, калі ювелір выкарыстоўвае тэхніку, пры якой перагародкі як быццам «трымцяць».

Каб асобныя перагародкі стваралі складаны гарманічны малюнак, яго трэба было трымаць перадвачыма. Візантыйскія майстры пазначалі контуры выявы іголкай. На эмалевых вырабах з усходнеславянскіх земляў слядоў такой падрыхтоўкі не выяўлена. Майстры, відаць, малявалі эскіз на пергамене або наносілі абрысы на васкаваную дошчачку, пасля чаго на яе накладвалі залатыя перагародкі розных формаў. Потым перагародкі замацоўваліся клеем на залатой пластцы, запаўняліся эмалевай масай, і адбывалася абпальванне. Усімі гэтымі аперацыямі аўтар Крыжа валодаў як майстра найвышэйшага ўзроўню.

У часе працы над сваім шэдэўрам Богша быў ужо, бясспрэчна, чалавекам сталага веку. У межах гістарычнай верагоднасці знаходзіцца і думка аб тым, што Прадслава-Еўфрасіння была знаёмая са слынным ювелірам з дзіцячых гадоў. У яго ной майстэрні юная князёўна мала выбіраць сабе аздобы, захапляцца дзівоснымі эмалевымі абразкамі і неабходнымі для іх нараджэння складанымі інструментамі.

Характарызуючы полацкага майстра, аўтары кнігі «Крест — хранитель всея Вселенныя» (Минск, 1996) Л. Аляксееў, Т. Макарава і М. Кузьміч пішуць: «Сапраўды, ніхто са старажытнарускіх эмальераў не быў настолькі артыстычным! Выява Хрыста Збавіцеля сярод твораў з перагародкавай эмаллю рускай работы не мае сабе роўных... Яго (Богшы. — *У. А.*) майстэрства — безумоўная вяршыня старажытнарускай эмальернай справы». Там сама робіцца высно-

ва пра тое, што аўтарства яшчэ аднаго выдатнага твора з вобразам Хрыста — медальёна з Кіеўскага скарбу 1824 года — несумнеўна належыць Богшу. А прачаўсяго іншага, гэта можа сведчыць, што ў сярэдзіне XII стагоддзя полацкі ювелір выконваў заказы вялікага кіеўскага князя і, магчыма, нейкі час працаваў у Кіеве. У такім разе зразумела, чаму асаблівасці яго творчага падыходу былі перанятыя разанскімі эмальерамі, якія праходзілі навучанне ў кіеўскіх майстэрнях. Відавочныя сляды ўплыву старажытнабеларускага майстра сустракаюцца і ў вырабах ювеліраў з іншых рускіх земляў.

* Святы Дзімітры на медальёне з кіеўскага скарбу 1824 года.

* Святой Димитрий на медальоне из киевского клада 1824 года.

Інакш кажучы, у эмальерным мастацтве Богша стварыў на Усходзе славянства цэлы самастойны кірунак.

Заканамерна ўзнікае пытанне, дзе вучыўся свайму майстэрству сам Лазар Богша. Ён, безумоўна, добра ведаў традыцыі грэцкіх майстроў. Але мастацтвазнаўчы аналіз яго твораў дазваляе даследчыкам сцвярджаць, што палачанін быў знаёмы таксама з грузінскімі ювелірамі і іх эмалямі. Уплыў грузінскай школы адчуваецца, у прыватнасці, у перадачы вобразаў Збавіцеля і Багародзіцы, у амаль поўным супадзенні некаторых арнаментаў. На ніжнім краі Крыжа Еўфрасінні, на пластцы з выявай святой Сафіі, змешчаны прастакутнік з кароткімі і ўвагнутымі бакамі. Тут на белай эмалевай асновадзі чаргуюцца рады сініх і чырвоных разетак з крыжамі. Такі матыў у рускіх эмаляхадзначаны толькі адной ічы, затое ён да драбніцаў паўтарае арнамент эмалевай аздобы вядомага грузінскага абраза з Курчэлі. Некаторыя даследчыкі лічаць, што полацкі майстар мог пэўны час вучыцца ў Візанты і.

Што да паходжання майстра Богшы, дык сёння ўжо адкінутыя мер-

каванні аб яго быццам бы заходнеславянскіх караняхальбо аб тым, што полацкі ювелір быў выхадцам з «Паўднёва-Заходняй Русі». Імя Богшы ў XII–XIII стагоддзяхбыло пашыранае на ўсходнеславянскіхі асабліва на старажытнабеларускіхземлях. Яно часта сустракаецца іў больш позніхдакументахэпохі Вялікага княства Літоўскага. Утворанае адгэтага імя прозвішча існуе ў Беларусідагэтуль.

Асаблівасці імяннога надпісу на Крыжы таксама сведчаць пра мясцовае паходжанне майстра.

Такім чынам, мы маем вельмі важкія падставы называць геніяльнага мастака нашым суайчыннікам.

Адысея рэліквіі

Змешчаны на Крыжы заклён, што абяцаў страшную кару таму, хто ўкрадзе або аддасць ці прадасць святыню, безумоўна, дзейнічаў на сучаснікаў Еўфрасінніі на іхніх нашчадкаў. І ўсё ж страх перад праклёнам не быў неадольным. Пасля смерціасветніцы Крыж Лазара Богшы заставаўся ў Спасаўскім манастыры нядоўга. Відаць, ужо на мяжы XII–XIII стагоддзяў яго вывезлі з Полацка смаленскія князі. Крыж захоўваўся ў іх, пакуль вялікі князь Васіль III, захапіўшы ў 1514 годзе Смаленск, не забраў рэліквію ў Маскву. Згадаем, што жыхары старажытнага беларускага горада Смаленска глыбока шанавалізвязаную з імем святой Еўфрасінні рэліквію. Яна знаходзілася, відаць, ва Успенскім саборы або ў адным з манастыроў. Каб у час абрадаў асвячэння вады не пашкодзіць каштоўныя хрысціянскія святыні, у 1495 годзе была зробленая досыць блізкая копія крыжа, якую выкарыстоўвалі ў падобныхвыпадках.

Пад 1563 годам Ніканаўскі летапіс паведамляе: «Когда же боголюбезный царь и великий князь (Іван Жахлівы. — *У. А.*) мысля итти на отступников крестьянския веры на безбожную Литву, бе же тогда в его царской казне крест Полоцкий украшен златом и камением драгим, написано же на кресте: «Зделан сий крест в Полотцску повелением княжны Евфросинии и поставлен во церкви всемилостиваго Спаса, да не изнесит его ис тое церкви никтоже; егда же кто его из церкви изнесет, да приимет с тем суд в день судный». Нацыи же поведают: в прежнии некогда Смолняне и Полочане дер-

* Вялікі князь маскоўскі Васіль III, пры якім Крыж святой Еўфрасінні быў перавезены са Смаленска ў Маскву.

* Великий князь московский Василий III, при котором Крестсвятой Евфросинии был перевезен из Смоленска в Москву.

жаше у себя государей князей по своим волям и межь себя смолняне съ полочаны воевахуться и тот крест честный Смолняне въ Полотцку взяша в войне и привезоша въ Смоленеск; егда же благочестивый государь князь великий Василий Ивановичь всеа Русии вотчину свою Смоленеск взял, тогда же и тот честный крест во царствующий град Москву привезен. Царь же и великий князь тот крест обновити велел и украсити. И тот крест взя с собою и имея надежду на милосердаго Бога и на крестьную силу, победити врага своя, еже и бысть».

Падчас аблогі Полацка зімою 1563 года Іван Жахлівы спыняўся паблізу Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра. Магчыма, тады, просячы ў неба перамогі і знаходзячыся пад уздзеяннем змешчанага на Крыжы страшнага заклёну, цар і загадаў вярнуць полацкую святыню на яе спрадвечнае месца. Мог ён зрабіць гэта ікрыху пазней — калі замольваў грахі пасля ўчыненых на ягоны загад ў Полацку крывавых злачынстваў. Як сведчаць гістарычныя крыніцы, пасля захопу Полацка маскоўскім войскам там было знішчана ўсё іншавернае насельніцтва. 11 060 сялян, якія схаваліся ад захопнікаў у Ніжнім замку, цар раздаў падначаленым. 50 000 мяшчан і шляхты таксама былі ўзятыя ў палон. Тысячы галодных, абы-як апранутых людзей пагналі па зімовых дарогах на ўсход, у Масковію. Тыя, хто адмовіўся ад царскай службы, разам з жонкамі і дзецьмі доўга сядзелі па турмах у кайданах, а 665 палонных па волі Івана Жахлівага былі забітыя.

У 1579 годзе горад узялі войскі караля і вялікага князя літоўскага Стэфана Баторыя. Неўзабаве царква Спаса, дзе знаходзіўся Крыж Еўфрасінні, перайшла да езуітаў. З гэтага часу палачане захоўвалі рэліквію ў Сафійскім саборы, які з канца XVI стагоддзя да 1839 года

быў уніяцкім храмам. Згодна з падлікамі беларускага гісторыка Анатоля Грыцкевіча, у канцы XVIII стагоддзя ўніяты, або грэка-каталікі, складалі на беларускіх землях не меней за тры чвэрткі насельніцтва. Уніяцтва зрабілася, па сутнасці, нацыянальнай рэлігіяй.

Добра разумеючы ўплыў рэліквіі на вернікаў-беларусаў, езуіты распачалі судовы працэс, каб вярнуць Крыж у Спасаўскую царкву. Цікава, што галоўным іхаргументам быў старажытны надпіс. Прайграўшы суд, новыя гаспадары Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра паспрабавалі атрымаць святыню хітрасцю. Паданне кажа, што аднойчы, калі на свята Узвіжання рэліквію вынеслі на сярэдзіну храма, пасланец езуітаў падмяніў яе, паклаўшы на аналой падрыхтаваную загадзя падробку. Але вернікі-ўніяты хутка заўважылі падмену і здагналі выкрадальніка на вуліцы, вярнуўшы святыню ў сабор.

* Іван Жахлівы.

* Иван Грозный.

Вядомы ўніяцкі дзеяч першай паловы XVIII стагоддзя Ігнат Кульчыцкі пакінуў наступны запіс: «Будучы доктарам філасофіі ў нашым манастыры, я часта назіраў, як шануюць памяць гэтае святыні манашкі нашага кляштара іжыхары полацкія, а таксама ўсяго вялікага ваяводства. У кафедральнай царкве полацкай сёння захоўваецца цудоўны залаты крыж з рознымі мошчамі».

8 ліпеня 1812 года ў Полацку спынялася на днёўку 1-я расейская армія, што адыходзіла з Дрысы на Віцебск. Услед за ёю ў горад уступілі войскі маршала Нэя. У свой час уніяцкія святары адмовіліся чытаць у храмах пасланне царскага Сінода, дзе Напалеона абвяшчалі папярэднікам Антыхрыста. Тым не менш, манахі-базыльяне палічылі за лепшае замураваць Крыж святой Еўфрасінніі ў сцяне Сафійскага сабора. Яны не памыліліся: сярод Нэевых жаўнераў знайшлося шмат аматараў

* УзяццеПолацка вялікім князем літоўскім Стэфанам Баторыем у 1579 годзе. Тагачасная гравюра.

* Взятие Полоцка великим князем литовским Стефаном Баторием в 1579 году. Гравюра того времени.

лёгкай здабычы. Рашуча спыніў рабункі толькі маршал Удзіно, чые войскі перайшлі Дзвіну і занялі Полацк 14 ліпеня.

У замураванай нішы сабора рэліквія знаходзілася да пачатку кастрычніка, калі французы былі выбітыя з горада.

Пасля аднаўлення праваслаўнага Спасаўскага сабора з'явіліся ўмовы для вяртання рэліквіі на месца, вызначанае ёй некалі самой полацкай князёўнай-ігуменняй. Былы ўніяцкі архіепіскап Васіль Лужынскі, які перайшоў у праваслаўе, зрабіў з Крыжам святой Еўфрасінні падарожжа ў Маскву і Пецярбург.

У старажытнай расейскай сталіцы Крыж змясцілі на адмысло-

вым «прекрасном налое» ва Успенскім саборы Крамля, які быў адчынены багамольцам з пяці гадзін раніцы да дзесяці вечара. «З дазволу мітрапаліта Філарэта, — успамінаў архіепіскап Васіль, — саборнае духавенства ўначы з асаблівай багавейлівасцю вазіла святыню па дамах вышэйшых чыноўнікаў, вяльможаў, князёў і графаў і багатых купцоў дзеля малебнаў з асвячэннем вады... Крыж гэты штораніцы мусіў аглядаць прысутны пры мне рэктар Полацкай семінарыі і пісьмова сведчыць мне аб ягонай непашкоджанасці». Трэба сказаць, што Маскву Васіль Лужынскі пакідаў, далікатна кажучы, не ў гуморы: усе сабраныя ва Успенскім саборы ахвяраванніў полацкага ўладыкі адабралі на карысць крамлёўскіх цэркваў.

* Вялікі князь літоўскі і кароль польскі Стэфан Баторы.

* Великий князь литовский и король польский Стефан Баторий.

У Санкт-Пецярбургу Крыж святой Еўфрасінні спачатку паклалі ў Сінадальнай царкве, а потым, паводле загаду Мікалая I, перанеслі ў Казанскі сабор. Імператар пажадаў асабіста агледзець полацкую рэліквію. Існавала рэальная небяспека, што святыня можа назаўсёды застацца ў Пецярбургу, але на цара і прыдворных, відаць, паўплываў старажытны заклён.

23 траўня (ст. стылю) 1841 года хросны ход урачыста перанёс рэліквію з Сафійскага сабора ў храм Спаса. Крыж паклалі ў келлі, дзе найпадобнейшая Еўфрасіння пражыла свае апошнія гады.

Увосень таго ж 1841 года сінадальнай друкарняй Пецярбургскай епархіі была выдадзеная кніжка «Исторические сведения о

жизни преподобной Евфросинии, княжны полоцкой с описанием и изображением креста, принесенного ею в дар полоцкой Спасской обители». Малюнак святыні зрабіў у часе знаходжання ў сталіцы архіепіскапа Лужынскага мастак Мянцоў, што, як паведамляюць дакументы, меў магчымасць працаваць толькі ўначы і надта спяшаўся. У выніку гэтая выява Крыжа атрымалася вельмі прыблізнаю і ў часе працы над яго ўзнаўленнем ніякім чынам не магла замяніць больш позніх фатаграфіі рэліквіі.

Як вынікае з пададзенага ў кнізе апісання Крыжа, на той момант ён знаходзіўся яшчэ ў даволі добрым стане. З эмаляў адсутнічала толькі выява Рыгора Багаслова, быў сцёрты абразок апостала Пятра і пашкоджаная выява Еўфрасінні Александрыйскай. У вопісу 1841 года нідзе не згадваюцца вядомае з пазнейшых дакументальных сведчанняў фарбаванае шкло, прыбіты цвікамі аметыст.

Дадамо, што ў адным з беларускіх летапісаў — «Хроніцы Быхаўца» — ёсць згадка пра дачку полацкага князя Васіля Параскеву, што была абвешчаная ў Рыме святою пад імем Праксэды. Гэтая князёўна пастрыглася ў манастыр Спаса над Палатой, дзе сем гадоў перапісвала кнігі. Потым яна прыехала ў Рым і жыла, аддана служачы Богу. Там памерла і была пахаваная, прычым у яе гонар пабудавалі бажніцу. Некаторыя аўтары лічаць гэтае летапіснае апавяданне каталіцкай рэдакцыяй жыццяпісу Еўфрасінні. Захаваліся звесткі пра крыж з надпісам, што ў ім ёсць частка святога дрэва, падараванага Праксэдзе рымскім папам Аляксандрам IV. Гэты крыж быў копіяй Крыжа Еўфрасінні. Цяпер ён знаходзіцца ў Яраслаўска-Растоўскім музеі-запаведніку.

Пра існаванне яшчэ адной малавядомай копіі рэліквіі можна даведацца з кнігі беларускага фалькларыста, этнографа і педагога Сяргея Сахарава, які даследаваў жыццё, звычаі і традыцыі беларусаў і праваслаўнага насельніцтва Латвіі. У кнізе «Православные церкви в Латгалии» (Рыга, 1939) ён згадвае, што ў Абрэнскай царкве «знаходзіцца копія каштоўнага Крыжа найпадобнейшай Еўфрасінні, князёўны Полацкай». (У жніўні 1944 года горад Абрэнэ быў перададзены ў склад Пскоўскай вобласці Расейскай Федэрацыі і атрымаў назву Пыталава.)

Экспедыцыя Вацлава Ластоўскага

Лёс Крыжа Еўфрасінні Полацкай у савецкі час варты асобнага нарыса, які будзе моцна нагадваць дэтэктыў.

У 1921 годзе Крыж сярод іншых царкоўных каштоўнасцяў рэквізавалі бальшавікі. Так з-пад апекі духавенства ён трапіў пад чорнае крыло ОГПУ, установы, што займалася ў краіне ўсім, у тым ліку і нацыянальнымі святынямі.

З канца дваццатых гадоў не забяспечаная дэмакратызацыяй грамадства палітыка адраджэння нацыянальнай культуры, вядомая пад назваю «беларусізацыя», пачала па камандзе з Масквы хутка згортвацца. Пасля публікацыі ў 1928 годзе пагромнага артыкула сакратара ЦККП(б) Беларусі Вільгельма Кнорына «Аб рашаючых «дробязях» у вялікім пытанні» распачынаецца падрыхтоўка да расправы з нацыянальнай інтэлігенцыяй. Наперадзе незлічоныя арышты, этапы, лагеры і расстрэлы...

У той трывожны час былы прэм'ер БНР* дырэктар Беларускага дзяржаўнага музея Вацлаў Ластоўскі выязджае з адмысловаю экспедыцыяй у Полацк. Мэта — пошукі неацэннага твора Лазара Богшы.

Крыж Еўфрасінні «знайшоўся» ў мясцовым фінаддзеле і быў перавезены ў Менск**. Але надрэліквіяй ужо навісла пагроза. Наступ на беларускую культуру працягваўся. «Чыстка» ішла не толькі сярод людзей, але і паміж музейнымі экспанатамі. Грунтоўна ператрасалі фонды і найперш, вядома, у музеі, на чале якога стаяў такі нядобранадзейны чалавек, як Ластоўскі. Частку экспанатаў на загад пільных апекуноў нацыянальнае культуры вывозілі за межы Беларусі або проста знішчалі. Найбольш дарагія рэчы забіралі ў сталіцу сталінскае імперыі. Паводле звестак беларускага даследчыка з ЗША Вітаўта Тумаша, зроблены ў часе другой сусветнай вайны перагляд інвентарных кніг паказаў, што ў 20–30-х гадах з Беларускага дзяржаўнага музея ў Маскву вывезлі ўсе самыя каштоўныя абразы, увесь залаты і срэбны посуд, збор слуцкіх паясоў і народных строяў, калекцыю старажытных манет з беларускіх скарбаў, унікальныя архіўныя матэрыялы. Пад кіраўніцтвам ОГПУ ад-

* Беларуская Народная Рэспубліка, абвешчаная 25 сакавіка 1918 года.
** Так сталіца БССР афіцыйна называлася да 1939 г. уключна.

* Сілуэты старажытнага Полацка.

* Силуэты древнего Полоцка.

бываўся рабунак культурнае спадчыны народа з мэтаю разбурэння яго нацыянальнае свядомасці.

Гэтае злачынства напачатку праходзіла падвыглядам эвакуацыі каштоўнасцяў далей ад дзяржаўнае мяжы. Страх перад «інтэрвенцыяй міжнароднай буржуазіі» разам з іншымі, унутранымі і прычынамі нарадзіў ідэю перанесці сталіцу БССР у Магілёў. Горад рыхтаваўся да новай ролі. Ішло метадычнае знішчэнне храмаў, у адначас на новае месца пераводзіліся рэспубліканскія ўстановы, будаваўся Дом урада. У 1929 годзе ў Магілёў трапіў і Крыж Еўфрасінні Полацкай.

Апублікаваныя доктарам Тумашам у «Запісах Беларускага інстытута навукі й мастацтва» ў Нью-Ёрку дакументы дазваляюць прасачыць ход гэтых падзей.

21 лістапада супрацоўнік аддзела фельд'егерскай сувязі паўнамоцнага прадстаўніцтва ОГПУ па Беларускай вайсковай акрузе став. Лугаўцоў атрымаў ад начальства даверанасць «на право получения ценностей из Государственного Музея, для отправки таковых в гор. Могилев». Даверанасць падпісалі начальнік фельдаддзела А. Іваноў і інструктар А. Пішчык.

Тым самым днём датаваны і акт аб перадачы Крыжа Еўфрасінніў рукі Лугаўцова. У гэты час В. Ластоўскіў жо не працаваў дырэктарам, аднак нацыянальную рэліквію ён перадаваў «чэкісту» яшчэ за сваім подпісам, бо, відаць, быў за яе асабіста адказны. Зрэшты, дамо слова самому дакументу, захаваўшы яго арфаграфію і пунктуацыю.

АКТ

1929 г. 21-га лістапада складзены гэты акт аб перадачы Беларускім Дзяржаўным Музэям у Менску Беларускаму Музэю ў Магілеве крыжа Эфросініі Полацкай.

1) Футляр медны пасярэбраны, пазалочаны з пабітым шклом, у сярэдзіне крыжу футляр падобны.

б) на футляры ёсьць славянскія надпісы.

2) Крыж зроблены з дубовага* дрэва і абложаны золатам і славянскімі буквамі.

3) Пад верхняй папярэчкай крыжа не дастае 2-х кавалкаў золата і дрэва.

4) На верхняй папярэчцы крыж, якібыў вылажаны каменьнямі, каменьняў няма.

5) Унізе крыжа зроблена надстаўка.

6) На верхнім канцы крыжа ёсьць уноў-дароблена выабражэньне Багародзіцы (жоўтага мэталю).

7) Правае крыло верхняга боку крыжа заложана такой самай устаўкай новага мэталю.

8) З ліцавога боку крыж кругом абведзены шнурком на нітцы жэмчуга.

9) З ліцавога боку выламана тры эмалі прэабражэньня сьвятых.

10. 10-ць выабражэньняў сьвятых папсаваны.

11) У верхняй папярэчцы ў пазах 4-хкантовага крыжу 4 гнязды, у якіх няма каменьняў.

12) У ніжняй папярэчцы ў пазах 4-хкантовага крыжу 4 гнязды, у якіх няма каменьняў.

13) З ліцавога боку 8 гнёзд, запоўненых каменямі, з якіх 3 на дзержаньніавальнай формы, 2 сініхі 1 цёмна-чырвон.

* Насамрэч, як ужо згадвалася, — з кіпарысавага.

14) На правым баку ніжняй папярэчцы круглы амэціст прыбіты 2-мя цьвікамі і на левым баку ніжняй папярэчцы белы камень.

15) Паміж верхняй і ніжняй папярэчкай белы камень авальнай формы.

16) На верхняй папярэчцы 2 камені белага шкла.

17) На адвароце крыж гладкі пакрыты эмалью з выабражэньнем 3-хсьвятых папсаван. З трох гнёзд рэліквіі адно пустое.

18) З верхняга боку крыжа паложана рубчатая якоўка, у якой трымаецца жамчуг, часьці яе з правага боку пад палу круглым пазухам аблямана. (А пісаньне зроблена паводле акту, складзенаму у Полацку пры перадачы крыжа Ластоўскаму і акту прыёмачнаму складзенаму ў Менску.)

Далей падаецца апісаньне паводле акту камісіі з удзелам ювэліра-экспэрта:

1. На рукаятцы 1 ніжні блакітны авальны камень — ёсьць афарбаванае шкло.

2. Другі знізу на рукаятцы цёмна-чырвонага колеру, авальны камень — ёсьць гранат, каштоўнасьць якога прыблізна 3–5 рублёў.

3. Трэйці на рукаятцы авальны блакітны камень — ёсьць афарбаванае шкло.

II. На ніжняй папярэчцы злева авальны белы камень сэрдалікавага пераліву — ёсьць афарбаванае шкло; з правага боку гэтай папярэчцы гранёны круглы камень — ёсьць амэтыст, пастаўлены значна пазьней, каштоўнасьць яго каля 1-го рубля.

III. Паміж ніжняй і верхняй папярэчкай авальна-гладкі камень сэрдалікавага пераліву — ёсьць афарбаванае шкло.

IV. На верхняй папярэчцы 2 круглыя, плоскія, гладкія камяні лунна-га колёру — шкло.

Усяго на крыжу 8 каменьняў, з якіх 6 — шкло, 1 амэтыст і 1 гранат.

V. Шнурок жэмчугу, якім абведзены весь крыж, важыць 32 і 5 грама разам з ніткай. Жэмчуг увесь праўдзівы, рода дзкі *(? — У.А.)* перамяшаны з так званым яўрэйскім, прыблізная каштоўнасць іх усіх — каля 200 рубл.

(Далейшы тэкст акту дапісаны чарнілам, рукою Вацлава Ластоўскага):

Крыж гэты запісаны ў кнігу экспанатаў Беларускага Дзяржаўнага Музэю ў Менску пад № 7591.

Крыж здадзены, згодна распараджэньню Наркомасьветы, былым дырэктарам БДМ тав. Ластоўскім В.Ю., прадстаўніку Фэльдаддзела ПП ОГПУ по БВО тав. Лугаўцову, згодна даверанасьці

Фэльдаддзела ПП ад 21/XI.29 г. за № 68813 для дастаўкі ў Магілеўскі Дзяржаўны Музэй і перадачы яго асабіста дырэктару Музэю тав. Вінікаву У. Л.

Перадача адбылася ў прысутнасьці: дырэктара БДМ у Менску тав. М. І. Шапавалава, дырэктара БДМ у Магілеве тав. У. Л. Вінікава, нам. дыр. БДМ у Менску тав. А. В. Бурдзейкі.

Здаў В. Ластоўскі (подпіс).

Для перадачы дырэктару Магілеўскага Музэю т. Вінікаву прыняў Лугаўцоў (подпіс).

Прысутнічалі: М. Шапавалаў (подпіс).
В. Виников (подпіс).
А. Бурдзейка (подпіс).

(Далейшая дапіска зробленая 22 лістапада 1929 г. ужо ў Магілеве.)

Вызначаны ў гэтым акце крыж у стане згодна акту 1929 году, лістапада 22 дня а дзевятай гадзіне ў вечары на месцы атрымаў ад т. Лугаўцова, прыставіўшага гэты крыж па даручэньню БДМ у Магілеўскі Дзярж. Музэй.

Дырэктар Магілеўскага Дзярж. Музэю —
В. Виников (подпіс).
Крыж здаў Лугаўцоў (подпіс).
Прысутнічалі: Навуковы супрац. Магілеўскага Дзярж. Музэю
(подпіс нечытэльны)
(другі подпіс нечытэльны)
Круглая пячатка з надпісам у сярэдзіне:
Археографический Научный Музэй.
Надпіс навокала: Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

Дакументы сведчаць, што ў той самы дзень В. Ластоўскі здаў Лугаўцову за сваім подпісам і перапісанае ў 1582 годзе слуцкім князем Юрыем Алелькавічам Евангелле, якое паходзіла з бібліятэкі Свята-Траецкага манастыра ў Слуцку. Дзе гэтая ўнікальная кніга сёння — таксама загадка.

Але наша гаворка — пра таямніцу Крыжа Еўфрасінні.

Напрыканцы XIX стагоддзя сябра рады Полацкага царкоўнага брацтва святар М. Дуброўскі зрабіў вопіс рэліквіі, які цікава па-

раўнаць са звесткамі пададзенага вышэй акта. Паводле першага вопіса, з 20 эмалевых абразкоў на Крыжы няма аднаго, а пяць іншых — пашкоджаныя. У 1929 годзе тры выявы святых ужо выламаныя, а 13 — папсаваныя. З усіх каштоўных камянёў ацалелі два — аметыст і гранат. На месцы астатніх засталіся пустыя гнёзды або з'явіліся кавалачкі рознакаляровага шкла. На верхняй папярэчыне не хапала двух кавалкаў золата і дрэва. Як бачым, «ваяўнічыя атэісты», а дакладней — варвары-бязбожнікі, за лічаныя гады ўчынілі святыні шкоду шматкроць большую за ўсе страты папярэдніх сямі з паловаю стагоддзяў.

Хто выкраў святыню?

Па ўспамінах краязнаўцы і былога супрацоўніка Магілёўскага дзяржаўнага музея Ераніма Філіповіча, на новым месцы Крыж Еўфрасінні змясцілі ў музейную экспазіцыю, але шмат хто з наведнікаў, асабліва жанчыны, пачалі перад святыняю маліцца і адбіваць ёй паклоны. Напэўна, гэта таксама адыграла ролю ў перавозе Крыжа з музея ў будынак былога зямельнага банка, дзе ў 30-я гады мясціліся абкам і гаркам партыі. Будынак меў адмысловы пакой з масіўнымі кратамі на вокнах і браняванымі дзвярыма таўшчынёю 15 сантыметраў, за якімі былі яшчэ адны — кратаваныя. Менавіта ў гэтым пакоі-сейфе колішняга банка на пачатку вайны разам з іншымі найкаштоўнейшымі музейнымі экспанатамі захоўваўся Крыж Еўфрасінні Полацкай. Згодна з афіцыйнай версіяй, адтуль у 1941 годзе яго выкралі фашыстоўскія захопнікі.

Але ці так было ў сапраўднасці? Магілёў жа знаходзіўся за паўтысячы кіламетраў ад дзяржаўнае мяжы, і час дазваляў правесці эвакуацыю скарбаў. Гэта і нарадзіла чуткі, што рэліквія паехала ў гады ваеннага ліхалецця на ўсход. Такім размовам спрыяла і тое, што і афіцыйныя ўлады, і гэтак званыя кампетэнтныя органы чамусьці пазбягалі расследавання або праводзілі яго таемна, не паведамляючы вынікаў.

У 60-я гады Магілёўскі абласны музей звярнуўся з запытам на контрлёсу Крыжа ў Эрмітаж. Адтуль прыйшоў не падмацаваны ніякімі дакументамі адказ, што Крыж Еўфрасінні Полацкай трапіў у зборы мільянераў Морганаў і знаходзіцца ў Нью-Ёрку.

* Полацк пачатку XX стагоддзя.

* Полоцк начала XX века.

Праз нейкі час гэтая заблытаная гісторыя прыцягнула ўвагу вядомых вучоных, супрацоўнікаў Акадэміі навук Беларусі літаратуразнаўца Адама Мальдзіса і археолага Георгія Штыхава. Вынікам іхняе паездкі ў Магілёў стаўся зварот да вышэйшых рэспубліканскіх інстанцый, пасля чаго названых вучоных, а таксама дырэктара абласнога музея І. Скварцова і былога дырэктара І. Мігуліна выклікаў да сябе тагачасны намеснік старшыні Прэзідыума Вярхоўнага Савета Беларусі І. Клімаў, які ўзначальваў Рэспубліканскае таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры. Як прыгадвае Скварцоў, размова адбывалася прыкладна ў такім тоне:

«Клімаў: Что вам нужно?

Скварцоў: Мне лично ничего не нужно. Пропали ценнейшие белорусские реликвии, но ими никто не интересуется.

Клімаў: Какие у вас есть документы?»

Дырэктар музея працягнуў чыноўніку адказ з Эрмітажа пра знаходжанне Крыжа ў калекцыі Морганаў. Прачытаўшы паперыну, Клімаў павярнуўся да І. Мігуліна, які ўзначальваў Магілёўскі музей напярэдадні вайны: «Ну, расскажи, старик...»

* Будынак былога Магілёўскага зямельнага банка, дзе знаходзіўся пакой-сейф, адкуль у ліпені 1941 года знік Крыж Еўфрасінні Полацкай.

* Здание бывшего Могилевского земельного банка, где находилась комната-сейф, откуда в июле 1941 года исчез Крест Евфросинии Полоцкой.

І той падзяліўся ўспамінамі, яку першыя дні вайны яго ўзялі ў апалчэнне, а 29 чэрвеня 1941 года ён з двума такімі самымі апалчэнцамі апынуўся каля горада Бялынічы, дзе яны рэквізавалі коней і вярнуліся ў Магілёў. Там ён прыйшоў у абласны ваенкамат і запатрабаваў транспарт для эвакуацыі свайго музея, але нічога не дасягнуў і заняўся эвакуацыяй жонкі і дзяцей. На станцыях з вагонаў нікога не выпускалі, і пра ўзяцце Магілёва немцамі Мігулін даведаўся толькі на пятнаццатыя суткі.

І. Клімаў паспачуваў, зазначыўшы, што і сам ведае, як цяжка было праводзіць эвакуацыю. Гутарка скончылася перадачаю яму копіі акта аб стратах абласнога музея ў выніку нямецкае акупацыі.

Пра гэта ў артыкуле «Таямніца крыжа» ў 1990 годзе распавёў на старонках газеты «Советская Белоруссия» супрацоўнік Магілёўскага абласнога аддзялення Беларускага фонда культуры В. Юшкевіч. Ён падае і вышэй названы акт, які з прычыны яго важнасці для пошукаў страчаных нацыянальных каштоўнасцяў падаем цалкам.

АКТ

22.XII.1944 года. гор. Могилев.

Мы, нижеподписавшиеся, комиссия в составе 3-х человек: директора музея тов. Мигулина Ивана Сергеевича, учителя Мог. педучилища тов. Авсеенкова Вячеслава Дмитриевича и инженера Мог. обл. к-ры промбанка тов. Кроера Сергея Митрофановича с участием эксперта-свидетеля художника г. Могилева тов. Пономарева Владимира Александровича составили настоящий акт об ущербе, причиненном немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками Могилевскому областному государственному историческому музею, находящемуся в г. Могилеве по ул. Ленинской.

Сожжено и разграблено немецкими оккупантами в 1941 году. Перечень отдельных видов разрушенного, уничтоженного, расхищенного и поврежденного имущества:

№№ пп	Виды имущества (по номенклатуре)	Един. изм.	Кол-во полностью разрушенного, уничтоженного, расхищенного	Стоимость причиненного ущерба (в руб.)
1.	Археологическая коллекция каменных орудий и предметов материальной культуры	Предм.	500	2.000.000
2.	Собрание белорусских рукописных и старопечатных книг и грамот	Экз.	175	3.000.000
3.	Нумизматическая коллекция	Монет	18000	1.500.000
4.	Коллекция холодного и огнестрельного оружия X–XIV вв. и др. доспехов и вооружения	Предм.	280	1.000.000
5.	Коллекция образцов художественной работы по дереву белорусских мастеров XVI–XVIII вв.	Предм.	120	3.000.000
6.	Коллекция художеств. фарфоровых изделий XVIII–XIX вв.	–	170	500.000

7.	Историческая библиотека	Томов	1200	500.000
8.	Ризы, оклады и др. церковная и бытовая утварь XIV–XVIII вв. Художеств. работы местных мастеров	Предм.	1900	10.000.000
9.	Коллекция икон письма XIII–XVIII вв. Работы белорусских мастеров	Экз.	150	5.000.000
10.	Крест Ефросиньи Полоцкой работы византийских мастеров	Шт.	1	6.000.000
11.	Золотой, серебряный ключ гор. Могилева ювелирной работы XVIII века	Шт.	1	1.000.000
12.	«Екатерина Святая» работы Боровиковского	Масло	1	5.000.000
13.	«Иосиф Обручник» работы его же	-”-	1	4.000.000
14.	«Мария» работы его же	-”-	1	2.000.000
15.	«Христос» работы его же	-”-	1	2.000.000
16.	«Портрет неизвестной дамы»	-”-	1	1.000.000
17.	Портрет Зубова работы Левицкого	-”-	1	2.000.000
18.	Этнографическая коллекция белорусской одежды XVII–XIX вв.			1.500.000

Всего по настоящему акту: 60.256.876

Паколькі спіс 1944 года быў няпоўны, разам з копіяй акта І. Клімаву ўручылі таксама запіску з пералікам іншых украдзеных з музеяў рэчаў, сярод якіх былі: срэбная булава караля і вялікага князя літоўскага Жыгімонта Вазы; дзве срэбныя пячаткі, атрыманыя Магілёвам разам з магдэбургскім правам; срэбная мітра магілёўскага праваслаўнага архіепіскапа Георгія Каніскага; вялікі кантовы срэбны спод з ціснёнымі выявамі сімвалічных сцэнаў, прысвечаных расейскаму цару Аляксею Міхайлавічу; вялікі срэбны кубак з партрэтам Пятра І; ужо згаданае раней слуцкае Евангелле 1582 года; колькі антычных залатых рэчаў (каралі, пярсцёнкі з каштоўнымі

камянямі) з раскопкаў Пампеі ды іншыя ўнікальныя каштоўнасці. У гады вайны з музея зніклі таксама славутыя магілёўскі брацкі абраз з надзвычай багатым акладам ібялыніцкі абраз Божай Маці. Пра гэтыя святыні ўжо не адно дзесяцігоддзе ходзяць упартыя чуткі, што яны закапаныя дзесьці ў Магілёве.

Пасля сустрэчы з І. Клімавым рэспубліканскія ўлады на ўсе запыты вучоных адказвалі маўчаннем. Лёс нацыянальных скарбаў іх не цікавіў. Тады дырэктар музея І. Скварцоў запісаўся на прыём да начальніка абласнога ўпраўлення КДБ тав. Дзямідава. Той выявіў зацікаўленасць і паабяцаў заняцца справаю пры ўмове, што атрымае каманду з абкама. Але хто і якую каманду даў Дзямідаву, засталося загадкаю, бо яго ў хуткім часе перавялі ў іншае месца.

Цяпер вернемся да падзей пачатку вайны. Усе, хто гаварыў з былым дырэктарам, персанальным пенсіянерам саюзнага значэння І. Мігуліным, звяртаюць увагу на блытаніну ў яго ных словах. Часам ён сцвярджае наогул малаверагодныя рэчы. Як мы ўжо ведаем, у першыя дні вайны Мігуліна ўзялі ў апалчэнне. Але ж ён быў інвалід — меў толькі адну руку, прычым левую.

Калі верыць аднаруканму апалчэнцу, у будынку абкама ў гады акупацыі стаяла вайсковая частка. Доўгі час на пакой-сейф за браніраванымі дзвярыма ніхто не звяртаў увагі, але аднаго разу цікаўны жаўнер знадворку дапяў па драбінах да закратаванага акна і ўбачыў, што за ім нешта блішчыць. Пасля гэтага немцы нібыта зрэзалі цяжкія дзверы аўтагенам, ашалелі ад ззяння золата, срэбра і каштоўных камянёў і вывезлі ўсё нема ведама куды. Такую гісторыю малюе Мігулін са словаў нейкіх магілёўцаў, што перажылі акупацыю.

Але ж сотні людзей могуць засведчыць, што старыя жалезныя дзверы (апрача таго, абсалютна цэлыя) у былым будынку зямельнага банка па вуліцы Міронава, 33 знялі толькі гадоў пяць-шэсць таму, а другія, кратаваныя, па-ранейшаму на месцы. Значыцца, версія закупантамі, узброенымі аўтагенам, здымаецца.

На нашую думку, бліжэйшымі да праўды выглядаюць паведамленні старых магілёўскіх жыхароў, што ў чэрвені 1941 года ў будынак банка зайшла група людзей у форме НКВД, якія адчынілі пакой-сейф ключом, склалі каштоўнасці ў падрыхтаваныя загадзя мяхі і ад'ехалі ў невядомым кірунку.

Калі ўсё здарылася менавіта так, тыя НКВДэшнікі былі б яўна

* Нашы суайчыннікі з ЗША (злева направа): Антон Шукялайць, Антон Адамовіч і Вітаўт Кіпель, якія ў розны час займаліся пошукамі Крыжа святой Еўфрасінні.

* Наши соотечественники из США (слева направо): Антон Шукелайть, Антон Адамович и Витовт Кипель, в разное время занимавшиеся поисками Креста святой Евфросинии.

задаволеныя, прачытаўшы ў 1981 годзе ў газеце «Голас Радзімы» (якая, заўважым, выдаецца для замежных беларусаў) навелу Г. Ланеўскага «Украдзены крыж». Дзеянне ў гэтым творы адбываецца ў чэрвені 41-га. Крыж, вядома, крадуць акупанты, прычым не з асабняка, у якім некалі мясціўся зямельны банк, а з музея, дзе рэліквіі, як сведчаць факты, ужо даўно не было.

Дваццаць пяць гадоў таму Адам Мальдзіс надрукаваў у штотыднёвіку «Літаратура і мастацтва» артыкул «Сляды продкаў», выклаўшы там некаторыя з пададзеных раней звестак. Ішла гаворка і пра тое, што след рэліквіі можа знайсціся за акіянам. Пасля гэтага двое вядомых беларусаў-эмігрантаў Вітаўт Тумаш і Вітаўт Кіпель а дімя Беларускага інстытута навукі й мастацтва ў ЗША звярнуліся да супрацоўнікаў размешчаных у Нью-Ёрку Морганаўскіх установаў — бібліятэкі і калекцыі твораў мастацтва.

Спроба даведацца пра лёс Крыжа нешта новае не дала ніякіх

вынікаў. Паведамляючы пра гэта ў друку, доктар Тумаш вельмі слушна зазначыў: дапамагчы ў пошуку магло б абнародаванне назваў савецкіх устаноў і асобаў, на адказнасці якіх Крыж быў напярэдадні вайны. Канчаткова не абвяргаючы іверсію захопу рэліквіі немцамі, замежны навуковец лічыў, што ў тых умовах Крыж маглі лёгка прыбраць да рук «давераныя» асобы партыі і НКВД. У такім разе ён сапраўды паехаў з Магілёва не на захад, а на ўсход. Аднак жа і такі шлях не выключае магчымасці продажу нашай святыні на аўкцыёне (або таемна) за мяжу. Пагатоў, аўтар выдадзенай ў 1949 годзе ў Парыжы кнігі «Сьв. Еўфрасіня-Прадслава» Леў Гарошка пісаў: «Каля 1930 г. былі паявіліся весткі ў газэтах, што бальшавікі мелі яго (Крыж. — *У. А.*) прадаць у Швэцыю».

Магілёвец Е. Філіповіч прапанаваў А. Мальдзісу яшчэ адну нітачку пошукаў, пра якую вучоны расказаў у сваёй кнізе «Таямніцы старажытных сховішчаў»: «Настаяцель царквы ў імя Еўфрасінні ў Полацку Міхаіл Кузьменка называў прозвішча другога мільянера — Ракфелера. Нібыта ў архіве Ракфелера працаваў у 1962 годзе прафесар-гісторык з эмігрантаў Уладзімір Скаралеці, які і бачыў там Крыж».

За акіянам

А маль на два дзесяцігоддзі росшукі прыпыніліся. Іх працягнуў у 1990 годзе, апынуўшыся ў ЗША, вядомы беларускі журналіст Алесь Лукашук.

Варта зазначыць, што перад ад'ездам за акіян адзін дасведчаны ў такіх справах чалавек параіў яму ніякімі пошукамі не займацца, бо гэта можа кепска скончыцца. Тым не менш, Алесь выявіў зайздросную энергію.

Яму ўдалося пагутарыць з мастацкім экспертам Ракфелераўскага цэнтраў Нью-Ёрку Оліў Брагозі. Выслухаўшы апісанне нашай нацыянальнай рэліквіі, яна запэўніла, што падобнага крыжа ў мастацкай калекцыі Ракфелераў няма і ніколі не было.

З рэкамендацыі спадарыні Брагозі А. Лукашук звярнуўся ў прыватнае нью-ёркскае агенцтва, якое выдае сусветны каталог украдзеных твораў мастацтва. Аднак, як высветлілася, гэты каталог фіксуе толькі рэчы, што знаходзяцца ў вышуку пасля 1945 года, і

не ўлічвае твораў, якія зніклі ў гады Другой сусветнай вайны. Не абнадзеіла і тэлефонная размова з начальнікам агенцтва. Той сказаў, што, калі Крыж у Злучаных Штатах у прыватным зборы, знайсці яго практычна немагчыма. Такая інфармацыя можа выплысці на свет толькі выпадкова (напрыклад, пасля смерці калекцыянера будуць шукаць спадкаемцаў), дый гэта вельмі малаверагодна. Тое самае меркаванне выклаў А. Лукашуку і адзін з нашых суайчыннікаў-эмігрантаў, які шмат гадоў сочыць за каталогамі найбуйнейшых у свеце аўкцыёнаў па продажы мастацкіх твораў — «Сотбі» і «Крысці».

Наведаў беларускі журналіст і фундацыю Моргана. (Так называецца калекцыя, збіраць якую пачаў у другой палове XIX стагоддзя Перпонт Морган і якая цяпер з прычыны вялікае культурнае значнасці мае грамадскі статус.) Супрацоўнікі фундацыі і бібліятэкі Перпонта Моргана на ўсе роспыты ветліва адказвалі, што нічога не ведаюць і не могуць даць ніякай інфармацыі. Вядома, наіўна было б адразу бачыць у гэтым нейкую змову. Прыкладна такія адказы, пэўна ж, чуе большасць наведнікаў, што можна растлумачыць прафесійнай асцярожнасцю. Узгадайма, колькі сусветна вядомых твораў мастацтва было ўкрадзена за апошнія гады ў розных краінах.

Трапіўшы на экскурсію ў ФБР, Алесь Лукашук выкарыстаў і гэтую магчымасць. Супрацоўніца аддзела экспертызы ласкава згадзілася пашукаць якія-небудзь звесткі пра рэліквію ў электроннай памяці сваіх кампутараў. Адказ зноў быў несуцяшальны: тыя пра Крыж Еўфрасінні нічога не ведалі.

Загадка Крыжа не давала спакою і Адаму Мальдзісу. У часе ўрачыстасцяў, прысвечаных 500-годдзю ўсходнеславянскага першадрукара Францішка Скарыны, выпадак звёў беларускага вучонага з доктарам гістарычных навук супрацоўнікам Эрмітажа Барысам Сапуновым. Пасля літургіі ў Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры з размовы нечакана высветлілася, што пецярбургскі госць якраз і пісаў некалі адказу магілёўскі музей. Ён з гатоўнасцю пацвердзіў: Крыж Еўфрасіннізакуплены ў калекцыю Морганаў на аўкцыёне ў Заходняй Еўропе адразу па вайне...

А прача таго, А. Мальдзісу ўдалося даведацца, што пошукамі Крыжа ў 60-я гады займаўся супрацоўнік Эрмітажа Бебут Шаўкоўнікаў. Гэты, відаць, прадпрымальны чалавек прыватна ездзіў у ЗША, імкнуўся пранікнуць у зборы Морганаў, але выявіў праз-

мерны імпэті атрымаў ад нейкіх маладзёнаў атлетычнага выгляду ветлівую прапанову ўгамавацца. У адваротным выпадку яны не гарантавалі госцю з СССР вяртання дадому.

У 1966 годзе Шаўкоўнікаў апублікаваў артыкул пра Крыж Еўфрасінніў амерыканскім мастацкім часопісе «Journal of glass studies», аднак абзац са згадкаю пра тое, дзе знаходзіцца рэліквія цяпер, у рэдакцыі выкраслілі без згоды аўтара. На жаль, новая нітачка расследаванню нічога не дала, таму што Б. Шаўкоўнікаў ужо пакінуў гэты свет.

Праз колькі тыдняў пасля размовы ў Полацку А. Мальдзіс у складзе афіцыйнай беларускае дэлегацыі прыехаў у Нью-Ёрк на чарговую сесію ААН. Абавязак вучонага і грамадзяніна Беларусі, натуральна, прывёў яго ў фундацыю Моргана, дзе адбылася сустрэча з пані Яўгеніяй Зазоўскай, рускай з паходжання, якая займаецца ў бібліятэцы Перпонта Моргана славянскімі рукапісамі і рэдкімі выданнямі.

«На маё пытанне, ці можна набыць або паглядзець каталог музейных фондаў, доктар Зазоўская адказала, што пра яго існаванне ёй невядома. Што знаходзіцца ў сутарэннях будынка — а там асноўнае багацце — цалкам, бадай, невядома нікому», — пісаў А. Мальдзіс у сваім «Нью-ёркскім дзённіку» ў 1990 годзе.

Зазначым адну дзіўную супярэчнасць. У 1974 годзе доктар В. Тумаш паведамляў у «Запісах Беларускага інстытута навукі й мастацтва» аб сваёй спробе высветліць месца знаходжанне Крыжа «і па каталогу калекцыі, і беспасярэднімі роспытамі». Атрымліваецца, што гэты каталог быў, як кажуць, у наяўнасці. Доктару Зазоўскай пра ягонае існаванне ўжо невядома. Яшчэ адна таямніца?

Там сама, у Нью-Ёрку, А. Мальдзіс сустрэўся са спадаром Антонам Шукялайцем, які ў гады нямецкае акупацыі ўзначальваў Менскі гістарычна-мастацкі музей, што ў 1941-м не паспелі эвакуяваць. Ці не апынуўся Крыж, як ходзяць чуткі, у Аўстраліі? Ці не разабралі яго, каб паасобку прадаць золата, срэбра і каштоўныя камяні з эмалямі? У гаворках з Адамам Мальдзісам і, пазней, з аўтарам гэтае кнігі спадар Шукялайць выказаў меркаванне, што шэдэўр полацкага ювеліра Лазара Богшы, найверагодней, вывезлі ўсё ж на ўсход. Ён абвяргае іверсію пра разбор рэліквіі на часткі, із ім цяжка не пагадзіцца, бо кошт золата і камянёў на Крыжы параўнаўча невялікі.

Нью-ёркскія пошукі завяршыліся ў кастрычніку 1990 года

візітам у Морганаўскую фундацыю міністра замежных спраў БССР П. Краўчанкі, якога суправаджалі А. Мальдзіс і супрацоўнік беларускага прадстаўніцтва пры ААНУ. Шчасны. Дырэктару фундацыі быў перададзены афіцыйны зварот наконт Крыжа Еўфрасінні Полацкай. Міністр растлумачыў, што гаворка ідзе пра нацыянальную святыню. «Калі б яе ўдалося вярнуць на Радзіму, — сказаў пры гэтым П. Краўчанка, — няхай за выкуп, у аэрапорце рэліквію сустракалі б дзесяткі тысяч людзей».

Калі прыйдзе дзень такой сустрэчы і ці прыйдзе ён наогул? На запыт свайго тагачаснага кіраўніка Міністэрства замежных спраў Беларусі атрымала афіцыйны адказ, што ў самой фундацыі Моргана Крыжа няма. Але ж у сям'і Морганаў ёсць і прыватныя зборы, а за іх, як вынікае з прысланага дакумента, адміністрацыя фундацыі не адказвае...

Сляды вядуць у Расею

У расследаванні загадкавай гісторыі знікнення Крыжа Еўфрасіннінямала зрабіў у апошнія гады супрацоўнік упраўлення Камітэта дзяржаўнай бяспекі па Магілёўскай вобласці Сяргей Багдановіч. Яго пяру належаць некалькі грунтоўных публікацыяў у перыёдыцы, сярод якіх і артыкул пад красамоўнаю назвай «І ўсё ж след вядзе на ўсход», надрукаваны ў 1997 годзе ў двух нумарах газеты «Рэспубліка».

Напачатку С. Багдановіч аднаўляе храналогію звязаных з Магілёвам падзей першых дзён вайны. 30 чэрвеня Сталін патэлефанаваў тагачаснаму першаму сакратару ЦК Кампартыі Беларусі Панцеляймону Панамарэнку, што знаходзіўся ў Магілёве, і даў санкцыю на эвакуацыю насельніцтва і матэрыяльных скарбаў. 3 ліпеня радыё перадало загад крамлёўскага ўладара аб знішчэнні архіваў і каштоўнасцяў, якія не паспелі вывезці ў тыл. 8 ліпеня горад пакінулі работнікі ЦК, а 15–16-га немцы замкнулі акружэнне.

Прааналізаваўшы дакументы і ўспаміны відавочцаў, аўтар артыкула робіць выснову, што, нягледзячы на шэраг нявысветленых да канца акалічнасцяў, падазраваць былога дырэктара музея І. Мігуліна ў якіх-небудзь махінацыях падстаў няма.

Звяртаючыся да версіі аб дачыненні да знікнення рэліквіі суп-

рацоўнікаў НКВД, С. Багдановіч згадвае, што на пачатку ліпеня 1941 года ў Магілёў прыбыла з Масквы з нейкім «асобым даручэннем» група на чале з капітанам Віктарам Пудзіным. Зваблівa думаць, быццам яна якраз і мела заданне вывезці з пакоя-сейфа ў абкаме партыі каштоўнасці, якія лічыліся рэчамі антыкварнага фонду СССР. Аднак у такім разе гаворка ішла б пра асаблівы ўлік і кантроль і пра запіс у адмысловы рэестр створанага тады фонду пад назваю «Золата партыі». Інакш кажучы, Крыж і астатнія скарбы былі б, на думку Багдановіча, абавязкова выратаваныя. У выніку ён схіляецца да таго, што «асобым даручэннем» Пудзіна было ўсё-такі наладжванне на гэтым участку Заходняга фронта аператыўнай сувязі і разведвальнай работы. Праўда, у артыкуле канчаткова не выключаецца і сітуацыя, пры якой, суправаджаючы каштоўны груз у аўтакалоне і трапіўшы ў акружэнне, група Пудзіна магла схаваць рэліквіі недзе па дарозе ў Расею.

Дапусціўшы верагоднасць (хай сабе, на нашу думку, і вельмі нязначную) такога павароту справы, нельга не згадаць артыкула кандыдата геаграфічных навук А. Чарткова «Таямніцы глухога возера», змешчанага ў 1993 годзе ў газеце «Советская Белоруссия». У публікацыі ідзе гаворка пра зусім маленькую — дыяметрам блізу 30 метраў, але надзвычай глыбокую азярыну Акнішча, што хаваецца ў лясной глухамані на Краснапольшчыне. Аўтар артыкула мяркуе, што возера ўтварылася пасля падзення метэарыту. А прача навуковых дадзеных, на карысць гэтага сведчаць і тамтэйшыя паданні пра звязаныя з бяздонным лясным «вокам» нябесныя сілы.

Аднак да загадкавай гісторыі Акнішча мелі дачыненне і сілы зусім зямныя. Прыкладна ў тых мясцінах на пачатку апошняй вайны прарываліся з нямецкага акружэння часткі 13-й арміі. «Калі лінія фронту адсунулася на ўсход, — піша А. Чарткоў, — на возеры Акнішча, на паўночна-усходнім яго беразе, былі спіленыя дзве хваіны, што расліпобач. Па іх спускаліў возера нейкія буйныя рэчы. Гэта магла быць цяжкая зброя альбо іншыя рэчы, запакаваныя ў скрынкі...» Далей ставіцца слушнае пытанне: навошта ж так надзейна хаваць вайсковы рыштунак, тым больш, ужо ў глыбокім варожым тыле? У навакольных лясах і без таго было пакінута шмат зброі, тэхнікі і боепрыпасаў. З другога боку, каб армейская маёмасць не дасталася фашыстам, яе прасцей было б знішчыць ці сапсаваць. А.

Чарткоў лічыць больш праўдападобным іншы варыянт: «У возеры затопленыя рэчы, якія немагчыма было пакінуць ці знішчыць і рызыкоўна перавозіць далей на ўсход па занятай ворагам тэрыторыі. Гэта маглі быць каштоўнасці, эвакуяваныя з музеяў і сховішчаў Брэста, Беластока, Магілёва... А што, калі там захаваныя скарбы Магілёўскага браняванага пакоя, пошукі якіх дагэтуль безвыніковыя?.. Пасля разгрому гітлераўскай Нямеччыны шмат якія каштоўнасці вернутыя на Бацькаўшчыну. Але сярод іх не аказалася ніводнай рэчы з неацэнных скарбаў Магілёва, куды зусёй Беларусі звозіліся археалагічныя і культавыя рэліквіі народа».

Раскрыць таямніцы Акнішча зможа, безумоўна, толькі добра падрыхтаваная комплексная экспедыцыя.

Але вернемся да росшукаў, праведзеных С. Багдановічам. Значна верагоднейшаю яму здаецца версія, якая ўзнікла пасля атрымання ім надзвычай цікавага водгука на адну з уласных публікацыяў. 75-гадовы жыхар Магілёва Пётр Паддубскі непахісна ўпэўнены, што менавіта ён вывозіў на сваёй машыне музейныя каштоўнасці разам з Крыжам святой Еўфрасінні на ўсход.

Каліпрагрымелі першыя залпы вайны, выпускнік сельскагаспадарчага тэхнікума Паддубскі служыў у войску кіроўцам. У разгар баёў за Магілёў яго выклікалі да начальніка гарадскога гарнізо-

* Памятны крыж Тысячагоддзя Хрысціянства ў Беларусі, асвечаны ў 1988 годзе ў Мідлэндзе (Канада).

* Памятный крест Тысячелетия Христианства в Беларуси, освященный в 1988 году в Мидленде (Канада).

на І. Ваяводзіна, які загадаў забраць з абкама партыі важны груз. Раніцою 13 ліпеня Пётр пад'ехаў да патрэбнага будынку. Некалькі людзей у цывільным адзенні ўзяліся грузіць мяшкі і пакункі. Найдаражэйшыя рэчы запакоўвалі ў акутую жалезам скрынку. Паддубскі пачуў, як хтосьці з «грузчыкаў» усклікнуў: «Які крыж прыгожы!» Потым шасцёра супрацоўнікаў НКВД на чале з маёрам узялі машыну пад ахову і загадалі ехаць у бок банка, дзе загружаліся мяхамі з грашыма яшчэ два аўтамабілі.

Наступнае раніцы невялікая аўтакалона спынілася на магілёўскай украіне, дзе ў кабіну да Паддубскага сеў першы сакратар ЦК КПБ П. Панамарэнка. Далей машыны рухаліся па маршруце Магілёў–Горкі–Смаленск–Мажайск–Масква. Нямецкія самалёты не раз бамбілі іх, але катастрофы ўдалося пазбегнуць. Паводле слоў Паддубскага, у дарозе Панамарэнка часта паўтараў: «Каштоўнасці трэба давезці, што б ні здарылася». Праз два дні і дзве ночы машыны спыніліся на Ленінскіх гораху Маскве каля ўпраўлення кадраў Чырвонай Арміі...

Аповед былога вайсковага кіроўцы ўскосна пацвярджаецца апублікаванымі ўспамінамі як самога П. Панамарэнкі, так і тагачаснага каменданта Магілёва І. Ваяводзіна.

Аднак дагэтуль ніводная з магілёўскіх рэліквіяў не знойдзеная. «Нельга выключыць, — піша С. Багдановіч, — што іх лёс можа быць звязаны з Эрмітажам альбо музейнымі сховішчамі Уфы і Самары, дзе знайшлі ў час вайны прытулак вывезеныя архівы абкама партыі. Словам, неабходнасць пошуку каштоўнасцяў з магілёўскага збору на тэрыторыі Расіі відавочная».

Даючы інтэрв'ю газеце «Звязда» (19 чэрвеня 1997 г.), з думкаю магілёўскага калегі збольшага пагадзіўся і кіраўнік цэнтра інфармацыі і грамадскіх сувязяў КДБ Рэспублікі Беларусь Генадзь Сенюкоў: «... можна меркаваць, што ўсе рэчы (з Магілёва. — *У. А.*) аселі дзе-небудзь у правінцыйным расійскім музеі ці архіве».

Далей прадстаўнік Камітэта дзяржбяспекі выказвае аптымістычны прагноз: маўляў, калі Крыж святой Еўфрасінні сапраўды знойдзецца ў Расеі, добрыя ўзаемаадносіны паміж дзвюма нашымі дзяржавамі дапамогуць вярнуць святыню.

Нам, вядома, хочацца падзяліць такія спадзяванні, але падстаў для гэтага, на жаль, няма.

Не кожны чытач, магчыма, памятае, што ў 1992 годзе ў Менску кіраўнікі краінаў СНД падпісалі пагадненне аб вяртанні гістарычных каштоўнасцяў дзяржавам іх паходжання. У адпаведнасці з гэтым дакументам, паводле закону спадчыннага валодання і без тэрміну даўнасці Беларусі павінны былі быць вернутыя шматлікія творы культуры і мастацтва. Адзін зартыкулаў пагаднення прадугледжваў утварэнне міжурадавай камісіі, а таксама нацыянальных камісіяў дзеля складання спісаў і апісанняў вывезеных каштоўнасцяў.

Аднак высакароднае пачынанне было спляжанае пад корань. Маскоўскае тэлебачанне агучыла заяву, што расейскі ўрад не прызнае гэтага пагаднення, якое нібыта супярэчыць міжнародным інтарэсам. Пасля выступілі вядомыя расейскія вучоныя, у тым ліку і акадэмік Д. Ліхачоў. Яны рашуча абвясцілі, што не дапусцяць «расцягвання» культурных і гістарычных каштоўнасцяў па «нацыянальных кватэрах». Тэкст пагаднення нават не быў апублікаваны ў газетах, а трохі пазней расейскі парламент і наогул скасаваў яго.

Каментарыі, мабыць, не патрэбныя.

Гісторыя чуллівага клопату пра «міжнародныя інтарэсы» мела працяг. У 1997 годзе Дзяржаўная дума Расеі падрыхтавала Закон аб рэстытуцыях, паводле якога ўсе культурныя каштоўнасці, якія цяпер знаходзяцца на тэрыторыі нашай усходняй суседкі, з'яўляюцца яе ўласнасцю і вяртанню іншым краінам не падлягаюць.

У чэрвені таго самага года Менск стаў месцам правядзення пад эгідаю ЮНЕСКО міжнароднай канферэнцыі у праблемах рэстытуцыі. Форум быў досыць прадстаўнічы — разам з беларусамі ў ім удзельнічалі навукоўцы з Украіны, Літвы, Славакіі, Расеі, Нямеччыны і Польшчы, а таксама супрацоўнікі структур, якія ў сваіх краінах на дзяржаўным узроўні займаюцца пытаннямі вывучэння і вяртання на радзіму нацыянальнай спадчыны.

У святле згаданых вышэй крокаў расейскіх заканадаўцаў гаспадары канферэнцыі знаходзіліся ў мінорным настроі. З аднаго боку, беларускія вучоныя паведамілі, што наша краіна сёння валодае прыблізна адным (!) працэнтам сваіх культурных і гістарычных каштоўнасцяў, большая частка якіх у розны час была вывезеная на ўсход. З другога — прадстаўнік Расейскай Федэрацыі Аляксандр Севасцьянаў, прэзідэнт Лігі абароны нацыянальнай маёмасці і сябра праўлення Асацыяцыі бібліятэк, музеяў і архіваў Расеі, недвухсэнсоўна даў зразумець, што

Беларусі няварта «будзіраваць» праблему вяртання каштоўнасцяў, бо «хвалі разыдуцца і створаць навальніцу».

Чуць такое асабліва прыкра і горка, калі ведаеш, што далёка не ўсе нашы нацыянальныя скарбы зберагаюцца ў замежных фондах з належным клопатам. Забягаючы наперад, узгадаем пачутую з вуснаў Міколы Кузьміча — аўтара ўзноўленай рэліквіі — сумную гісторыю пра паездку ў Санкт-Пецярбург, дзе ўдалося адшукаць негатывы дакладных фатаграфій Крыжа святой Еўфрасінні, зробленыя на шкле ў 1896 годзе. Заўважым, што менавіта яны далі сучаснаму майстру аснову для працы, бо, па сутнасці, з'яўляюцца сёння адзіным мастком, які непасрэдна звязвае нас з арыгіналам жыватворнага Крыжа полацкай асветніцы. Калі негатывы нядбайна кінулі на стол, мастак спалохана ўскрыкнуў: «А сцярожна! Яны ж могуць разбіцца!» — «Разаб'юцца дык разаб'юцца», — з алімпійскім спакоем адказаў супрацоўнік Музея гістарычных каштоўнасцяў.

Дык хіба не наіўна чакаць у будучыні перадачы Крыжа святой Еўфрасінні (калі ён сапраўды ў Расеі), у той час як, напрыклад, Дзяржаўная бібліятэка ў Маскве, маючы некалькі дзесяткаў Скарынавых выданняў, не перадала братняй Беларусі ніводнага? Тым больш, калі ў нашай краіне за сем гадоў незалежнасці такі не выпрацавана дзяржаўная палітыка адносінаў да ўласнай спадчыны, калі рэальны клопат пра яе ўлады падмяняюць дэмагагічнымі лозунгамі «славянскага адзінства» і пампезнымі, надзвычай дарагімі і сумнеўнымі ў эстэтычным і духоўным сэнсе імпрэзамі кшталту разрэкламаванага «Славянскага базару».

Такім чынам, праблема пошукаў нацыянальнай рэліквіі застаецца па-ранейшаму актуальнай. Не выключана, што тут змогуць дапамагчы і чытачы, якія валодаюць невядомымі дагэтуль фактамі. Іх можна паведаміць у камісію па вяртанні нацыянальных каштоўнасцяў пры Беларускім фондзе культуры або ў Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Францішка Скарыны. У выпадку неабходнасці ёсць магчымасць звярнуцца і непасрэдна ў Інтэрпол, што таксама падключыўся да пошукаў нашае святыні, зарэгістраваўшы яе пад нумарам 34-1130.

КРЕСТ МАСТЕРА БОГШИ

Полоцкие ювелиры

Столице нашего первого древнего государства принадлежит значительный вклад в развитие культуры славянства и Европы в целом. Благодаря прежде всего усилиям археологов, сегодня уже возможно достаточно полно представить и картину средневекового полоцкого искусства.

Богатые данные проведенных в Полоцке исследований позволяют проследить историю и достижения художественных ремесел. Найденные в культурных слоях XII–XIII веков типли и каменные формы для отливки традиционных у кривичей серег из трех бусин, крестиков-нательников, клино- и монетовидных подвесок свидетельствуют о высоком уровне развития литейного дела. Полоцкие мастера пользовались всеми распространенными на восточнославянских землях приемами обработки благородных и цветных металлов. У жителей княжества времен Евфросинии большой спрос имели кривичские височные кольца, пластинчатые и с мелкими стеклянными вставками перстни, пластинчатые и витые браслеты. Интересную группу художественных изделий составляют монетовидные подвески. С распространением христианства на них наряду с прежней солярной символикой все чаще появляются изображения креста.

Наиболее яркие образцы таланта и мастерства полоцких ремес-

ленников — ювелирные изделия, большинство из которых обнаружено археологами на территории современного Верхнего замка — древнего сердца столицы княжества. Среди полоцких ювелиров были мастера по обработке янтаря. Были чеканщики, которые могли оковать турий рог серебром, изобразив на нем причудливые сюжетные композиции. Были специалисты по скани, черни и зерни. На женскую подвеску-колт размеров в ноготь мастер мог напаять более трехсот металлических зерен.

Взлет в Полоцке времен просветительской деятельности княжны-игуменьи переживало и искусство эмали, чьи произведения, самое выдающееся из которых — Крест святой Евфросинии, ничем не уступали имевшим всемирную славу византийским изделиям.

Чтобы дать хотя бы приблизительное представление о сложности технологии эмальерного искусства, рискнем предложить читателю перевод соответствующего фрагмента из созданного в XII веке пресвитером Теофилом «Трактата о разных ремеслах».

«Возьми тонкую пластинку, прикрепи ее к верхнему краю сосуда и измерь от одного ушка до другого, и эта пластина должна быть такой ширины, как те камни, которые ты хочешь в нее вставить*. Помещая их в определенном порядке, ставь таким образом: сначала пусть будет поставлен один камень с четырьмя жемчужинами по углам (как угловые точки квадрата), затем — эмаль, возле нее камень с жемчужинами, опять эмаль. Располагай все так, чтобы около ушек сосуда всегда были камни, их «домики» и «поля», а также «домики», в которые надлежит вставить эмаль. Если ты хочешь посадить в середине тулова драгоценные камни и жемчуг, сделай таким же образом. Сделав это, ты соединишь и припаяешь также ушки. В каждый «домик» (гнездо), куда нужно поместить эмаль, ты вложишь тонкую золотую пластинку; пригнав, ты ее вынешь и по масштабу и линейке отрежешь кусочек золота, несколько более толстый, и изогнешь его по краю каждого «домика» в два ряда так, чтобы между ними оставался пустой промежуток, который называется бордюром эмали. Затем по тому масштабу и той же линейке ты отрежешь кусочки чрезвычайно тонкой золотой пластинки; тонким пинцетом ты придашь им такую форму, которую ты захочешь заполнить эмалью. Это могут быть кружки, углы,

* Речь идет об изготовлении золотой чаши, украшенной эмалями, драгоценными камнями и жемчугом.

цветочки, птицы, животные, картины; ты расположишь очень внимательно и тщательно эти листочки по своим местам и, прикрепив их с помощью мучного клея, поставишь над углями. Когда заполнишь одну часть, укрепи ее с чрезмерной осторожностью, чтобы вся тонкая работа не расплавилась. Повтори так дважды или трижды, пока отдельные частицы не закрепятся. Распределив и укрепив таким образом все детали, возьми стекло всех видов, какие ты приспособил для этой работы, и от каждого вида стекла немного отломай, положи их все сразу на одну медную доску, каждую штуку отдельно. Поставь на огонь и положи угли вокруг и сверху и, раздувая огонь, тщательно смотри, равномерно ли они расплавляются. Если да, то пользуйся всем и, если же какое-нибудь стекло окажется твердым, то отложи его особо. Возьми отдельные кусочки испробованного стекла, особо сунь каждый в огонь и, когда оно раскалится, брось в медный сосуд с водой. Оно растрескается на мелкие части, которые ты размельчи круглым пестиком, пока они не превратятся в порошок. Прополощи его, положи в чистую раковину и покрой льняной тряпкой. Таким образом ты расположишь отдельные краски (цвета). Сделав это, возьми одну пластинку спаянного золота, прикрепи ее на ровной доске в двух местах воском, возьми гусиное перо, тонко срезанное, как для письма, но с более длинным и нерасщепленным носиком, втяни им любое крашеное стекло, которое еще мокро, и тонкой верхушкой длинной медной проволочки выскреби сверху из острия пера стеклянный песок и наполни им любой завиток в той мере, в какой ты хочешь. То, что останется, положи в свою посудину и закрой и так делай с каждым цветом, пока не заполнится одна часть. Убрав склеивающий воск, положи эту часть на тонкую железную пластину с короткой рукояткой и прикрой другой вогнутой железной крышкой с мелкими отверстиями и всюду, причем нужно, чтобы отверстия с внутренней стороны были гладкие и большие, снаружи — меньшие и шероховатые. Это предохраняет от пепла сверху. В этой железной крышке должно быть сверху небольшое кольцо, с помощью которого ты будешь ее надевать и снимать. Сделав это, уложи крупные длинные угли и сильно разожги их. Освободи между ними место и уровняй его деревянным молотком. На это место помести железную пластину, взяв ее щипцами за рукоятку. Аккуратно поставишь ее прикрытую, положишь угли вокруг и сверху и, взявшись обеими руками за меха, раздувай огонь со всех сторон, пока угли равномерно

не загорятся. Пусть у тебя будет цельное крыло гуся или какой-нибудь другой крупной птицы, растянутое и привязанное к деревянной ручке. Сильно маши им со всех сторон, пока не увидишь, как между углями и отверстия железной крышки совершенно раскалились. Тогда перестань махать. Подожди около получаса, постепенно убирай все угли и опять подожди, пока все отверстия в железе не потемнеют. Тогда возьми железную пластину за ручку и вместе с крышкой поставь за печкой в уголок, пока все не остынет. Открыв, возьми эмаль и помой ее, затем опять наполнишь и вольешь, как раньше, и так делай, пока все гнезда не заполнятся эмалью.

Сделав это, возьми кусок воска длиной в половину большого пальца. Вставь в него эмаль так, чтобы она со всех сторон была в воске, за который ты ее будешь держать. И три самую эмаль ровным песчаником с водой, пока отовсюду не покажется золото. Затем равномерно и очень долго три ее о твердый оселок, пока она не засверкает. Затем, поплевав на этот же самый оселок, потри боковую часть черепка старой посуды. Три до тех пор, пока слюна не станет густой и красноватой. Намажь ею ровную свинцовую пластину, о которую будешь слегка тереть эмаль, пока ее цвета не станут прозрачными и сверкающими. Затем снова потри кусочком черепка о тот же оселок, который ты смочил слюной; слюну эту намажешь на козью шкуру, прикрепленную к ровной деревянной доске, о нее ты будешь тереть самую эмаль, пока она вся не засверкает, причем так, что если одна половина ее будет мокрой, а другая — сухой, то никто не сможет заметить, какая половина мокрая, какая сухая».

Примерно так работали создатель шедевра древнебелорусского ювелирного искусства, которому было предначертано стать нашей национальной реликвией и войти в историю под названием Креста святой Евфросинии Полоцкой.

«С мечом Рогнеды, с крестом Предславы»

В фондах Белорусской библиотеки имени Францишка Скорины в Лондоне автору этой книги посчастливилось познакомиться с уникальным изданием — журналом православных белорусов «Зьвіняцьзваны Сьвятой Сафіі». Его в 1946 году начал выпускать в западногерман-

ском городе Регенсбурге один из наших известных литераторов Юрка Витьбич, вместе с сотнями и тысячами соотечественников оказавшийся волею судьбы в эмиграции. По моему мнению, как раз Витьбич — глубокий патриот и прекрасный знаток белорусской истории — оставил наиболее возвышенные и проникновенные слова об исключительном значении Креста святой Евфросинии в духовном бытии нации.

«Когда обращаешься к прошлому нашей Беларуси, сразу же возникают в памяти из мглы веков две знаменитые женщины — княгиня Рогнеда и княжна Предслава. На первый взгляд, между ними нет ничего общего. Действительно, как невозможно представить без меча гордую Рогнеду, так нельзя представить себе скромную Предславу без креста. Но ведь и меч Рогнеды и крест Предславы были могучим физическим и духовным оружием; сплачивавшим нашу родину в единый монолит. Их патриотические чувства нашли яркое воплощение в старинном рыцарском кличе: «Мечом и крестом!» Поэтому и сегодня каждому воинственному и вместе с тем глубоко человечному белорусскому сердцу многое говорят — меч Рогнеды и крест Предславы».

Эти вдохновенные слова созвучны исторической поэтике Янки Купалы, вдохнувшего в образы наших первых христианок, Рогнеды и Евфросинии, идею независимости Беларуси. Как никому, кроме Всевышнего, не принадлежит Христова невеста, которую ждет царство небесное, так и Отечество должно быть свободным и независимым, ибо только тогда исполняются надежды народа на светлое будущее. Неслучайно, кстати, именно Крест святой Евфросинии был изображен на первой почтовой марке суверенной Беларуси.

«Почти в каждом белорусском доме, — читаем далее у Витьбича, — можно было видеть икону святой, где она держала в одной руке лилию, а в другой — свой крест... Исчез крест Предславы, или королевы Кривитчины, как зовется она в римских памятниках. Но все равно мы носим в своих душах меч Рогнеды и крест Предславы. Никакая черная сила не способна вычеркнуть их оттуда. И всем сердцем своим мы чувствуем, что молится за наш многострадальный белорусский народ святая Евфросиния княжна полоцкая — его небесная покровительница, его неугасимая лампада перед Престолом Господа нашего.

Всегда и везде, на родине и на чужбине, вдохновляет нас святой лозунг:

С мечом Рогнеды, с крестом Предславы
За веру и Отечество!»

Повествуя о Кресте полоцкой игуменьи, Юрка Витьбич задается в своем журнале вопросом: «Когда видишь это высокохудожественное произведение, невольно думается: не является ли он подарком Евфросинии от ее близких родственников — византийских императоров и не изготовлен ли он поэтому неизвестным константинопольским художником?» И сам же отвечает: «Но мелкая надпись на кресте свидетельствует о другом».

Пришло время и нам прочесть эту надпись и рассказать об истории создания бесценной национальной реликвии белорусов.

Животворный символ Вселенной

Полоцкий ювелир Богша, у которого было и христианское имя — Лазарь, создал свой шедевр по заказу Евфросинии в 1161 году. Такую чрезвычайно ответственную работу мастер должен был выполнять с благословения и под наблюдением игуменьи Спасского монастыря. Сама Евфросиния, вероятно, была автором эскиза святыни и сделанной на ней большой надписи.

Крест служил ковчегом для полученных из Константинополя и Иерусалима от византийского императора Мануила Комнина и патриарха Луки Хрисоверга христианских реликвий, о которых пойдет речь ниже.

Следует подчеркнуть, что уже в глубокой древности наши предки глубоко чтили крест как один из основных символов христианской веры. В кресте находили чудодейственную силу, на нем приносили клятвы, воины брали его с собой в походы. Специалисты насчитывают в общей сложности свыше двухсот форм и видов креста.

Крест Богши имеет шесть окончаний-лучей. Шестиконечная форма креста символизировала созданный Богом за шесть дней мир. Современные богословы считают, что «именно в такой форме во-

площен наиболее совершенный символ первобытной Вселенной. Он равно символизирует как распространение Божьей силы, так и процессы возвращения мира к своему духовному центру».

Заметим, что подобная форма креста никогда не была на восточнославянских землях преобладающей и чаще всего встречалась на территории, населенной предками современных белорусов. Наиболее известные изображения шестиконечных крестов сохранились до наших дней на знаменитых «Борисовых камнях».

В странах Западной Европы кресты с шестью лучами были распространены значительно шире. Их можно увидеть и на монетах византийских императоров VIII–X веков. Во времена правления династии Комнинов, находившихся в родстве с полоцким княжеским домом Рогволодовичей, шестиконечные кресты вновь появились в Византии. Таким образом, форма, которую получил Крест Евфросинии, связана и с византийской и с западноевропейской традициями.

Как мы уже знаем, в пяти квадратных подписанных гнездах Полоцкого креста находились христианские реликвии: частицы Креста Господнего с каплями крови Иисуса, кусочек камня от гроба Пресвятой Богородицы, части мощей святых Стефана и Пантелеймона, а также кровь святого Димитрия. Наиболее ценными из них являлись частицы Святого животворящего Древа — Креста, на котором, спасая человечество, принял смерть Христос. Согласно замыслу Евфросинии, святыня призвана была вечно «животворить» души полочан и всех жителей родной земли.

Что касается изображений на Кресте полоцкой игуменьи, то они, по мнению автора книги «Белоруссия и Литва» (Санкт-Петербург, 1890) историка П. Батюшкова, отражают «почти всю историю Нового Завета и первобытной Церкви среди обуревавшихее сомнений».

Крест святой Евфросинии олицетворял победу над злом, символизировал единство сил добра. Вместе с тем реликвия сочетала христианские ценности с патриотическими идеалами. Она одновременно являлась символом и святости древней Беларуси и ее государственности. Крест был призван служить единению земель наших предков вокруг их древнейшей столицы — Полоцка.

Творческий подвиг полочанина

Имя ювелира Богши навеки сохранится в памяти нашего народа вместе с именем патронессы Беларуси.

Представить значимость совершенного полоцким мастером подвига читателю поможет подробное описание созданной им реликвии.

Основа креста деревянная. Во времена Евфросинии важнейшие культовые вещи изготовляли из кипарисового дерева, которое использовали полоцкий мастер. Описи реликвии, сделанные в XIX веке, ее дерево неизменно называют кипарисовым, а не дубовым, как в более поздних документах.

Крестимел высоту около 51 сантиметра; длина верхней поперечины — 14, нижней — 21, толщина — 2,5 см. Сверху и снизу дерево закрывали золотые пластинки (всего 22), украшенные драгоценными камнями, орнаментальными композициями и двадцатью эмалевыми миниатюрами с изображениями святых.

На верхних концах креста мастер поместил поясные изображения Христа, Богородицы и Иоанна Предтечи. В центре нижнего перекрестья — четверо евангелистов, на концах— архангелы Гавриил и Михаил. Внизу — патроны (покровители) заказчицы и ее родителей: св. Евфросиния Александрийская, святые мученики Георгий и София. На обороте — изображения отцов церкви Иоанна Златоуста, Василия Великого, Григория Богослова, апостолов Петра и Павла, а также святых Стефана, Димитрия и Пантелеймона. Над каждой миниатюрой частично греческими, частично славянскими буквами сделана надпись. По сторонам святыня была обложена двадцатью серебряными с позолотой пластинками, а края лицевой стороны обрамлены ниткой жемчуга.

Теперь с помощью выдающегося знатока древних эмалей, доктора исторических наук Татьяны Макаровой, а также подробных фотографий, которые датированы 1896 годом, перейдем к более детальному рассмотрению Креста.

Созданное Богшей изображение Спасителя Т. Макарова считает наилучшим изо всех известных изделий перегородчатой эмали восточнославянского происхождения. Мастеру удалось передать тонкие черты лица в форме удлиненного овала, большие черные глаза, изогнутые брови и правильный нос. Двумя каплями на фоне волос обозначены

уши, борода раздвоена, на лбу — маленькая прядь. Нимб Христа частично, а правая рука полностью утрачены. Левая рука поддерживает украшенное четырехлепестковой розеткой Евангелие. Исследовательница вынуждена пользоваться черно-белыми фотографиями, но интенсивность тонов позволяет предположить, что в арсенале мастера была эмаль пяти или шести цветов.

Ближайшей аналогией этого изображения является медальон барм* из хорошо известного археологам и искусствоведам Киевского клада 1824 года, и это позволяет высказать предположение, что Богша пользовался эмалями темно-пурпурного, изумрудного, темно-синего, светло-голубого, черного, телесного, белого и красного тонов. Между иконками медальона и Креста святой Евфросинии существуют отличия, но сходства значительно больше, что дает основания с высокой степенью вероятности вести речь об авторстве Лазаря Богши и в отношении киевского медальона.

Пластинка с эмальной иконкой Пресвятой Богородицы сохранилась достаточно хорошо. Аналогии с подобными изображениями позволяют считать, что для мафория полоцкий ювелир использовал темно-синюю эмаль, для нимба — светло-синюю, для покрывала под мафорием — зеленую, для креста, губ и надписей — красную.

В хорошем состоянии и изображение Иоанна Предтечи: выразительное, с проникновенными глазами и густыми бровями лицо, волнистые волосы, борода. Иоанна, Луку, Матфея и Марка, изображения которых сильно повреждены, мастер представил с открытыми Евангелиями в руках. На примере евангелистов Т. Макарова отмечает характерный для произведений Богши тип лица: большие глаза, правильный нос, слегка опущенные уголки губ.

Пластинка с иконкой Евфросинии Александрийской не сохранила лица и рук святой, но восстановить ее облик можно, обратившись к знакомой уже нам фреске Спасского храма, которую называют вероятным портретом знаменитой полочанки.

«Портретный» ряд лицевой стороны Креста завершают изображения патронов родителей Евфросинии — святых Георгия и Софии. Они богаты колоритом, отличаются насыщенностью тонов.

---

* Б а р м ы — металлические (серебряные, золотые) либо сделанные из ткани наплечники с изображениями религиозных святынь, вышитыми золотом и украшенными эмалями, самоцветами и жемчугом.

Обратную сторону полоцкой реликвии «открывает» изображение Иоанна Златоуста в украшенном крестами омофоре. Гамма — пять цветов, в том числе красный и черный либо синий.

В иконке святого Василия Великого гармонически сочетаются белый, желтый, светло- и темно-синий, зеленый и красный или пурпурный цвета. Не менее пяти тонов эмали мастер использовал и на особой пластинке с орнаментом.

Полностью утрачена икона с апостолом Петром, воссоздать облик которого возможно благодаря русским и грузинским аналогам. От эмального портрета апостола Павла уцелела лишь правая рука, поддерживающая украшенное камнями Евангелие.

Святые Стефан, Димитрий и Пантелеймон исполнены в более сдержанном цветовом диапазоне. Утраченные фрагменты поддаются восстановлению по другим изображениям, в частности — архидиакона Стефана с каменной иконки, найденной в культурном слое первой половины XIII века на менском Замчище.

Необходимо подчеркнуть, что громадная ценность составленного Т. Макаровой описания Креста Богши — в его сравнительном характере. Это дало возможность с весьма высокой точностью как воссоздать утраченные или поврежденные изображения, так и реконструировать их цветовую гамму.

Памятник белорусской письменности

Крест Евфросинии Полоцкой — одновременно и ценный памятник древнебелорусской письменности. Короткая мелкая надпись на обратной стороне, возле мощей св. Пантелеймона, сообщает нам имя автора этого художественного шедевра и то, что он создан для храма святого Спаса: «Господи, помози рабоу своемоу Лазорю, нареченомоу Богъши, съделавъшемоу крьсть сии црькви святаго Спаса и Офросиньи». Начало этой надписи совпадает с высеченной на «Борисовых камнях».

На позолоченных пластинках — большой текст с интересными историческими сведениями: «Въ лето 6669 покладаеть Офросинья чьстьный крестъ въ манастыри своемъ въ црькви святого Спаса. Чьстьное древо бесценьно есть, а кованье его, злото и серебро и

каменье и жьнчюгъ въ 100 гривнъ, а да... (пропуск. — *В. О.*) 40 гривнъ. Да не изнесеться из манастыря никогда же, яко ни продати ни отдати. А ще се кто преслоушаеть изнесеть и от манастыря, да не боуди емоу помощникъ чьстьный крестъ ни въ се(й) векъ, ни въ боудоущий и да боудеть проклять святою животворящею троицею и святыми отци 300 и 50(?) семию съборъ святыхъ отець, и боуди емоу часть съ Июдою, иже преда Христа. Кто же дрьзнеть сътвори се... (пропуск) властелинъ, или князь, или пискоупъ, или игоуменья, или инъ который любо человекъ а боуди емоу клятва си. Офросинья же, раба Христова, сътяжавъши крестъ сий, прииметь вечную жизнь съ всеми святыми...»

Переведем этот текст на русский язык: «В лето 6669 (по современному летосчислению, 1161. — *В. О.*) кладет Евфросиния честной крест в монастыре своём, в церкви святого Спаса. Святое дерево бесценно, окова же его, золото и серебро, и камни и жемчуг на 100 гривен, а до... (пропуск) 40 гривен. Да не выносят его из монастыря никогда, и не продают, не отдают. Если же не послушает кто и вынесет из монастыря, да не поможет ему честный крест ни в жизни этой, ни в будущей, да проклят он будет святой животворящею Троицей и святыми отцами 300 и 50(?) семи соборов святых отцов и да постигнет его судьба Иуды, предавшего Христа. Кто же осмелится совершить такое... властелин, либо князь, либо епископ или игуменья, либо другой какой человек, да будет на нем это проклятие. Евфросинию же, рабу Христову, заказавшую этот крест, ждет жизнь вечная со всеми святыми...»

В первой части текста сообщается стоимость золота и серебра, а также драгоценных камней, пошедших на украшение креста. 40 гривен — видимо, плата, полученная самим Лазарем Богшей. Это была большая по тем временам сумма: примерно столько же платили за весь комплекс работ, связанных с мощением 8000 локтей (4000 метров) деревянной мостовой или за 160 лисьих шкур. Отсюда можно сделать вывод, что Богша — зажиточный ремесленник-ювелир, лично свободный человек. Богша — его светское имя, возможно, сокращенная форма от Богуслав. Мы помним, что наличие двухимен было тогда традицией: отец заказчицы креста князь Георгий носил, например, еще одно имя — Святослав.

Вторая половина большой надписи — типичное заклятие той

эпохи, когда грабежи церквей были нередкими явлениями даже в мирное время. Бывали и случаи, когда, отъезжая, ценные предметы забирали с собою из храмов архиереи.

Любопытно, что заклятия подобного содержания были распространены как в Полоцке, так и в других древнебелорусских землях. На известном Полоцком Евангелии XII–XIV веков можно прочесть: «А хто иметь отнимати отсв. Троици или вельможа, или попъ, иметь продавати, да будеть проклять в сии векъ и в будущии». В Дрогичине археологами был найден костяной черенок ножа XII–XIII веков с надписью: «Ежьковъ ножъ, а и украдет — проклят будеть».

Первая, деловая часть сохранившегося на Кресте текста написана на так называемом древнерусском языке, а во второй автор (вероятно, сама Евфросиния) обращается к церковнославянскому и использует присущие религиозной литературе образы. В надписи чувствуется влияние живого белорусского языка с его аканьем — например, «манастырь»; это воздействие заметно и в лексике — «пискоупъ» (епископ), «древо», «злото». Встречается в надписях на Кресте также десятеричное «і».

Гениальный художник

Уже отмечалось, что создатель Креста Евфросинии был человеком лично свободным и достаточно богатым. Это доказывают и высокая плата, полученная за исполнение заказа полоцкой игуменьи, и сама возможность оставить потомкам свое имя. Здесь, кстати, мы имеем дело с чрезвычайно редким исключением, ибо абсолютное большинство произведений искусства той эпохи является анонимным.

Краткая надпись на Кресте — своеобразный автограф гениального ювелира — говорит о том, что Богша был хорошо известным мастером перегородчатой эмали и само его имя уже служило гарантией совершенства выполненной работы. Вместе с тем специалисты узнают руку создателя нашей национальной реликвии и в целом ряде других, не подписанных произведений эмальерного искусства. Существуют и более поздние вещи, сделанные в русле традиции Богши, а значит — его учениками.

В отличие от мастеров-современников, которые обычно отдавали преимущество какому-либо одному техническому приему искусства эмали, Богша с виртуозной легкостью пользовался всеми. Одеяния святых на его иконках то отличаются строгим геометризмом, то свободно и живописно льются, когда ювелир использует технику, при которой перегородки как будто «дрожат».

Чтобы отдельные перегородки создавали сложный гармонический рисунок, его необходимо было держать перед глазами. Византийские мастера обозначали контуры изображения иголкой. На эмалевых изделиях из восточнославянских земель следов такой подготовки не обнаружено. Мастера, видимо, рисовали эскиз на пергаменте или же наносили контуры на вощеную дощечку, после чего на нее накладывали золотые перегородки разных форм. Затем перегородки закреплялись клеем на золотой пластинке, заполнялись эмалевой массой, и происходил обжиг. Всеми этими операциями автор Креста владел как мастер высочайшего уровня.

Во время работы над своим шедевром Богша был уже, бесспорно, человеком зрелого возраста. В пределах исторической вероятности находится и мнение о том, что Предслава-Евфросиния была знакома с прославленным ювелиром с детских лет. В его мастерской юная княжна могла выбирать себе украшения, восхищаться дивными эмалевыми иконками и необходимыми для их рождения сложными инструментами.

Характеризуя полоцкого мастера, авторы книги «Крест — хранитель всея Вселенныя» (Минск, 1996) Л. Алексеев, Т. Макарова и М. Кузьмич пишут: «Действительно, никто из древнерусских эмальеров не был столь артистичен! Изображение Христа Спасителя не имеет себе равных среди произведений с перегородчатой эмалью русской работы... Его (Богши. — *В. О.*) искусство — безусловная вершина древнерусского эмальерного дела». Там же делается вывод о том, что авторство еще одного выдающегося произведения с образом Христа — медальона из Киевского клада 1824 года — несомненно принадлежит Богше. Кроме всего прочего, это может свидетельствовать, что в середине XII века полоцкий ювелир выполнял заказы великого князя киевского и, возможно, некоторое время работал в Киеве. В таком случае понятно, почему особенности его творческого подхода были заимствованы рязанскими эмальерами, проходившими обучение вки-

евскихмастерских. Явные следы влияния древнебелорусского мастера встречаются и в изделияхювелиров другихрусскихземель.

Иначе говоря, в эмальерном искусстве Богша создал на Востоке славянства целое самостоятельное направление.

Закономерно встаетвопрос, гдеучилсясвоему мастерству сам Лазарь Богша. Он, безусловно, хорошо знал традиции греческихмастеров. Но искусствоведческий анализ его произведений позволяет исследователям утверждать, что полочанин былзнаком также с грузинскими ювелирами и ихэмалями. Влияние грузинской школы ощущается, в частности, в передаче образов Спасителя и Богородицы, в почти полном совпадении некоторыхорнаментов. На нижнем краю Креста Евфросинии, на пластинке с изображением святой Софии, помещен прямоугольникс короткими вогнутыми сторонами. Тутна белом эмальном фоне чередуются ряды синихи красныхрозетокс крестами. Подобный мотив в русскихэмаляхотмечен только однажды, зато он до мелочейповторяет орнаментэмальныхукрашений известнойгрузинской иконы из Курчели. Некоторые исследователи полагают, что полоцкий мастер могкакое-то время учиться в Византии.

Что касается происхождения мастера Богши, то сегодня уже отброшены предположения об его будто бы западнославянскихкорняхлибо о том, что полоцкий ювелир был выходцем из «Юго-Западной Руси». Имя Богши в XII–XIII веках было распространено в восточнославянскихи особенно древнебелорусскихземлях. Оно часто встречается и в более позднихдокументах эпохи Великого княжества Литовского. Образованная отэтого имени фамилия существует в Беларуси и поныне.

Особенности именной надписи на Кресте также свидетельствуютоместном происхождении мастера.

Таким образом, мы имеем весьма веские основания называть гениального художника нашим соотечественником.

Одиссея реликвии

Помещенное на Кресте заклятие, обещавшее страшную кару тому, кто украдет либо отдаст или продаст святыню, конечно, действовало на современниковЕвфросинии и ихпотомков. И все же

страх перед проклятием не был непреодолимым. После смерти просветительницы Крест Лазаря Богши находился в Спасском монастыре недолго. Видимо, уже на рубеже XII–XIII веков его вывезли из Полоцка смоленские князья. Крест хранился у них, пока великий князь Василий III, захватив в 1514 году Смоленск, не забрал реликвию в Москву. Упомянем, что жители древнего белорусского города Смоленска глубоко почитали связанную с именем святой Евфросинии реликвию. Она находилась, видимо, в Успенском соборе или в одном из монастырей. Чтобы во время обрядов водосвятия не повредить ценные христианские святыни, в 1495 году была изготовлена довольно близкая копия креста, которую использовали в подобных случаях.

Под 1563 годом Никоновская летопись сообщает: «Когда же боголюбезный царь и великий князь (Иван Грозный. — *В. О.*) мысля итти на отступников крестьянския веры на безбожную Литву, бе же тогда в его царской казне крест Полоцкий украшен златом и камением драгим, написано же на кресте: «зделан сий крест в Полотцку повелением княжны Евфросинии и поставлен во церкви всемилостиваго Спаса, да не изнеситего ис тое церкви никтоже; егда же кто его из церкви изнесет, да приимет с тем суд в день судный». Нацыи же поведают: в прежний некогда Смолняне и Полочане держаше у себя государей князей по своим волям и межь себя смолняне съ полочаны воевахуться и тот крест честный Смолняне въ Полотцку взяша в войне и привезоша въ Смоленеск; егда же благочестивый государь князь великий Василий Ивановичь всеа Русии вотчину свою Смоленеск взял, тогда же и тот честный крест во царствующий град Москву привезен. Царь же и великий князь тот крест обновити велел и украсити. И тот крест взя с собою и имея надежду на милосердаго Бога и на крестьную силу, победити врага своя, еже и бысть».

Во время осады Полоцка зимой 1563 года царь Иван Грозный останавливался вблизи Спасо-Евфросиниевского монастыря. Возможно, тогда, обращаясь к небу с просьбой о победе и находясь под воздействием помещенного на Кресте страшного заклятия, царь и повелел вернуть полоцкую святыню на ее извечное место. Мог он сделать это и несколько позже — когда замаливал грехи после совершенных по его приказу в Полоцке кровавых преступлений. Как свидетельствуют

исторические источники, после захвата Полоцка московским войском там было уничтожено все иноверное население. 11 060 крестьян, укрывшихся от захватчиков в Нижнем замке, царь роздал подчиненным. 50 000 мещан и шляхты также были взяты в плен. Тысячи голодных, кое-как одетых людей погнали по зимним дорогам на восток, в Московию. Те, кто отказался от царской службы, вместе с женами и детьми долго сидели в кандалах по тюрьмам, а 665 пленных по приказу Ивана Грозного были убиты.

В 1579 году город взяли войска короля и великого князя литовского Стефана Батория. Вскоре церковь Спаса, где находился Крест Евфросинии, перешла к иезуитам. С этого времени полочане хранили реликвию в Софийском соборе, который с конца XVI века до 1839 года был униатским храмом. Согласно подсчетам белорусского историка Анатолия Грицкевича, в конце XVIII века униаты, или греко-католики, составляли на белорусских землях не менее трех четвертей населения. Униатство стало, по сути, национальной религией.

Прекрасно понимая влияние реликвии на верующих белорусов, иезуиты начали судебный процесс с целью возвращения Креста в Спасскую церковь. Примечательно, что главным их аргументом была древняя надпись. Проиграв суд, новые хозяева Спасо-Евфросиниевского монастыря попробовали заполучить святыню хитростью. Предание сообщает, что однажды, когда на праздник Воздвижения реликвию вынесли на середину храма, посланец иезуитов подменилее, положив на аналой подготовленную заранее подделку. Однако верующие-униаты быстро заметили подлог и догнали похитителя на улице, возвратив святыню в собор.

Известный униатский деятель первой половины XVIII века Игнатий Кульчицкий оставил следующую запись: «Будучи доктором философии в нашем монастыре, я часто наблюдал, как чтут память этой святыни монахини нашего монастыря и жители полоцкие, а также всего большого воеводства. В кафедральной церкви полоцкой поныне хранится чудесный золотой крест с разными мощами».

8 июля 1812 года в Полоцке останавливалась на дневку отступавшая из Дриссы на Витебск 1-я российская армия. Вслед за ней в город вступили войска маршала Нея. В свое время униатские священники отказались читать в храмах послание царского Синода, где

Наполеона объявляли предшественником Антихриста. Тем не менее, монахи-базилиане посчитали необходимым замуровать Крест святой Евфросинии в стене Софийского собора. Они не ошиблись: среди солдат Нея нашлось много любителей легкой наживы. Решительно пресек грабежи только маршал Удино, чьи войска перешли Двину и заняли Полоцк 14 июля.

В замурованной нише собора реликвия находилась до начала октября, когда французы были выбиты из города.

После восстановления православного Спасского собора появились условия для возвращения реликвии на место, определенное ей некогда самой полоцкой княжной-игуменьей. Перешедший в православие бывший униатский архиепископ Василий Лужинский совершил с Крестом святой Евфросинии путешествие в Москву и Петербург.

В древней российской столице Крест поместили на специальном «прекрасном налое» в Успенском соборе Кремля, который был открыт для богомольцев с пяти часов утра до десяти вечера. «С разрешения митрополита Филарета, — вспоминал архиепископ Василий, — соборное духовенство развозило ночью упомянутую святыню с особым благословением по домам чиноначалий, вельмож, князей и графов и богатых купцов для совершения в их помещениях молебствий с водоосвящением... Крест сей каждое утро должен был осматривать бывший при мне ректор Полоцкой семинарии и письменно доносить об освидетельствовании его невредимости». Надо сказать, что Москву Василий Лужинский оставлял, мягко говоря, не в настроении: все собранные в Успенском соборе пожертвования у полоцкого владыки отобрали в пользу кремлевских церквей.

В Санкт-Петербурге Крест святой Евфросинии вначале положили в Синодальной церкви, а потом, по повелению Николая I, перенесли в Казанский собор. Император пожелал лично осмотреть полоцкую реликвию. Существовала реальная опасность, что святыня может навсегда остаться в Петербурге, но на царя и придворных, видимо, повлияло древнее заклятие.

23 мая (ст. стиля) 1841 года крестный ход торжественно перенес реликвию из Софийского собора в храм Спаса. Крест положили в келье, где преподобная Евфросиния провела свои последние годы.

Осенью того же 1841 года синодальной типографией Петербургской епархии была издана книга «Исторические сведения о жиз-

ни преподобной Евфросинии, княжны полоцкой с описанием и изображением креста, принесенного ею в дар полоцкой Спасской обители». Рисунок святыни сделал во время нахождения в столице архиепископа Лужинского художник Менцов, который, как сообщают документы, имел возможность работать только ночью и очень спешил. В результате это изображение Креста получилось весьма приблизительным и в ходе работы над его воссозданием никоим образом не могло заменить более поздние фотографии реликвии.

Как следует из приведенного в книге описания Креста, в тот момент он находился еще в достаточно хорошем состоянии. Из эмалей отсутствовало только изображение Григория Богослова, была стерта иконка апостола Петра и повреждено изображение Евфросинии Александрийской. В описи 1841 года нигде не упоминаются известное по более поздним документальным свидетельствам окрашенное стекло, прибитый гвоздями и аметист.

Добавим, что в одной из белорусских летописей — «Хронике Быховца» — есть упоминание о дочери полоцкого князя Василия Параскеве, которая была объявлена в Риме святой под именем Прокседы. Эта княжна постриглась в монастырь Спаса над Полотой, где семь лет переписывала книги. Потом она приехала в Рим и жила в преданном служении Богу. Там умерла и была похоронена, причем в ее честь построили церковь. Некоторые авторы считают этот летописный рассказ католической редакцией биографии Евфросинии. Сохранились сведения о кресте с надписью, что в нем есть часть святого дерева, подаренного Прокседе римским папой Александром IV. Этот крест был копией Креста Евфросинии. Теперь он находится в Ярославско-Ростовском музее-заповеднике.

О существовании еще одной малоизвестной копии реликвии можно узнать из книги белорусского фольклориста, этнографа и педагога Сергея Сахарова, исследовавшего жизнь, обычаи и традиции белорусов и православного населения Латвии. В книге «Православные церкви в Латгалии» (Рига, 1939) он упоминает, что в Абренской церкви «находится копия ценного Креста преподобной Евфросинии, княжны Полоцкой». (В августе 1944 года город Абрене был передан в состав Псковской области Российской Федерации и переименован в Пыталово.)

Экспедиция Вацлава Ластовского

Судьба Креста Евфросинии Полоцкой в советское время достойна отдельного очерка, который будет весьма напоминать детектив.

В 1921 году Крест среди других церковных ценностей реквизировали большевики. Так из-под опеки духовенства он попал под черное крыло ОГПУ, учреждения, которое занималось в стране всем, в том числе и национальными сокровищами.

С конца двадцатых годов не обеспеченная демократизацией общества политика возрождения национальной культуры, известная под названием «белорусизация», начала по команде из Москвы быстро свертываться. После публикации в 1928 году погромной статьи секретаря ЦК КП(б) Беларуси Вильгельма Кнорина «О решающих «мелочах» в большом вопросе» разворачивается подготовка к расправе с национальной интеллигенцией. Впереди бесчисленные аресты, этапы, лагеря и расстрелы...

В то тревожное время бывший премьер БНР* директор Белорусского государственного музея Вацлав Ластовский выезжает со специальной экспедицией в Полоцк. Цель — поиски бесценного творения Лазаря Богши.

Крест Евфросинии «нашелся» в местном финотделе и был перевезен в Менск.** Но над реликвией уже нависла угроза. Наступление на белорусскую культуру продолжалось. «Чистка» шла не только среди людей, но и среди музейных экспонатов. Основательно перетрясали фонды и, конечно, в первую очередь в музее, во главе которого стоял такой неблагонадежный человек, как Ластовский. Часть экспонатов по приказу бдительных опекунов национальной культуры вывозили за пределы Беларуси или же просто уничтожали. Наиболее ценные вещи забирали в столицу сталинской империи. По сведениям белорусского исследователя из США Витовта Тумаша, произведенная в годы второй мировой войны ревизия инвентарных книг показала, что в 20-х–30-х годах из Белорусского государственного музея в Москву вывезли все ценнейшие иконы, всю золотую и серебряную посуду, коллекцию слуцких поясов и народных костюмов, собрание древних монет

* Белорусская Народная Республика, провозглашенная 25 марта 1918 года.
** Так столица БССР официально именовалась до 1939 г. включительно.

из белорусских кладов, уникальные архивные материалы. Под руководством ОГПУ происходил грабеж культурного наследия народа с целью разрушения его национального сознания.

Это преступление вначале шло под видом эвакуации ценностей подальше от государственной границы. Страх перед «интервенцией международной буржуазии» вместе с другими, внутренними причинами породили идею переноса столицы БССР в Могилев. Город готовился к новой роли. Шло методичное уничтожение храмов, одновременно на новое место переводились республиканские учреждения, строился Дом правительства. В 1929 году в Могилев попал и Крест Евфросинии Полоцкой.

Опубликованный доктором Тумашем в «Запісах Беларускага інстытута навукі й мастацтва» в Нью-Йорке документы позволяют проследить ход этих событий.

21 ноября сотрудник отдела фельдегерской связи Полномочного Представительства ОГПУ по Белорусскому военному округу тов. Луговцов получил от начальства доверенность «на право получения ценностей из Государственного Музея, для отправки таковых в гор. Могилев». Доверенность подписали начальник фельдотдела А. Иванов и инструктор А. Пищик.

Тем же числом датирован и акт о передаче Креста Евфросинии в руки Луговцова. В это время В. Ластовский уже не был директором музея, однако национальную реликвию он передавал «чекисту» еще за своей подписью, поскольку, видимо, был за Крест лично ответствен. Впрочем, дадим слово самому документу, который приводится в переводе с белорусского с сохранением стиля и пунктуации оригинала.

АКТ

1929 г. 21-го ноября составлен этот акт о передаче
Белорусским Государственным Музеем в Минске
Белорусскому Музею в Могилеве
креста Евфросинии Полоцкой.

1) Футляр медный посеребренный, позолоченный с разбитым стеклом, в середине подобен кресту.

б) на футляре имеются славянские надписи.

2) Крест изготовлен из дубового* дерева и покрыт золотом и славянскими буквами.

3) Под верхней поперечиной креста не достает 2-х кусков золота и дерева.

4) На верхней поперечине крест, который был выложен камнями, камней нет.

5) Внизу креста сделана надставка.

6) На верхнем конце креста есть вновь изготовленное изображение Богородицы (желтого металла).

7) Правое крыло верхней стороны креста заложено такой же вставкой нового металла.

8) С лицевой стороны крест обведен вокруг ниткой жемчуга.

9) С лицевой стороны выломаны три эмали преображения святых.

10) 10-ть изображений святых испорчены.

11) В верхней поперечине в пазах 4-гранного креста 4 гнезда, в которых нет камней.

12) В нижней поперечине в пазах 4-гранного креста 4 гнезда, в которых нет камней.

13) С лицевой стороны 8 гнезд, заполненных камнями, из которых 3 на ручке овальной формы, 2 синих и 1 тёмно-красн.

14) На правой стороне нижней поперечины круглый аметист прибит 2-мя гвоздями и на левой стороне нижней поперечины белый камень.

15) Между верхней и нижней поперечиной белый камень овальной формы.

16) На верхней поперечине 2 камня белого стекла.

17) На обороте крест гладкий покрытый эмалью с изображением 3-х святых испорчен. Из трех гнезд реликвии одно пустое.

18) С верхней стороны креста положена рубчатая оковка, в которой держится жемчуг, часть ее с правой стороны подполукруглым пазухом обломана. (Описание сделано согласно акту, составленному в Полоцке при передаче креста Ластовскому и акту приемки, составленному в Минске.)

Далее дается описание согласно акту комиссии с участием эксперта-ювелира:

1. На рукоятке 1 нижний голубой овальный камень — окрашенное стекло.

* В действительности, как уже упоминалось, — из кипарисового.

2. Второй снизу на рукоятке темно-красного цвета, овальный камень — гранат, ценность которого приблизительно 3–5 рублей.

3. Третий на рукоятке овальный голубой камень — окрашенное стекло.

II. На нижней поперечине слева овальный белый камень сердоликового перелива — окрашенное стекло; с правой стороны этой поперечины граненый круглый камень — аметист, поставленный значительно позже, ценность его около 1-го рубля.

III. Между нижней и верхней поперечиной овально-гладкий камень сердоликового перелива — окрашенное стекло.

IV. На верхней поперечине 2 круглых, плоских, гладких камня лунного цвета — стекло.

Всего на кресте 8 камней, из которых 6 — стекло, 1 аметисти 1 гранат.

V. Шнурок жемчуга, которым обведен весь крест, весит 32 и 5 грамма вместе с ниткой. Жемчуг весь подлинный, рододский (? — *В. О.*), смешанный с так называемым еврейским, приблизительная ценность их всех около 200 рубл.

(Дальнейший текст акта дописан чернилом, рукою Вацлава Ластовского.)

Крест этот записан в книгу экспонатов Белорусского Государственного Музея в Минске под № 7591.

Крест сдан, согласно распоряжению Наркомпросвещения, бывшим директором БГМ тов. Ластовским В. Ю. представителю Фельдотдела ПП ОГПУ по БВО тов. Луговцову, согласно доверенности Фельдотдела ПП от 21/XI.29 г. за № 68813 для доставки в Могилевский Государственный Музей и передачи его лично директору Музея тов. Виникову В. Л.

Передача состоялась в присутствии: директора БГМ в Минске тов. М. И. Шаповалова, директора БГМ в Могилеве тов. В. Л. Виникова, зам. дир. БГМ в Минске тов. А. В. Бурдейко.

Сдал В. Ластовский (подпись).

Для передачи директору Могилевского Музея т. Виникову принял Луговцов (подпись).

Присутствовали: М. Шаповалов (подпись).
В. Виников (подпись)
А. Бурдейко (подпись)

(Следующая дописка сделана 22 ноября 1929 г. уже в Могилее.)

Определенный в этом акте крест в состоянии согласно акту

1929 года, ноября 22 дня в девять часов вечера на месте получил от т. Луговцова, представившего этот крест по поручению БГМ в Могилевский Гос. Музей.

Директор Могилевского Гос. Музея — В. Виников
(подпись).
Крест сдал Луговцов (подпись).
Присутствовали: научный сотрудн. Могилевского
Гос. Музея
(подпись неразборчивая)
(вторая подпись неразборчивая)

Круглая печать с надписью в середине:
Археографический Научный Музей.
Надпись вокруг: Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

Документы свидетельствуют, что в тот же день В. Ластовский сдал Луговцову за своей подписью и переписанное в 1582 году слуцким князем Юрием Олельковичем Евангелие из библиотеки Свято-Троицкого монастыря в Слуцке. Где эта уникальная книга сегодня — тоже загадка.

Однако мы ведем речь о тайне Креста Евфросинии.

В конце XIX века член совета Полоцкого церковного братства священник М. Дубровский сделал опись Креста, которую любопытно сравнить со сведениям и представленного выше акта. Согласно первой описи, из 20 эмальных иконок отсутствуе то дна, а пять других — повреждены. В 1929 году три изображения святых уже выломаны, а 13 — испорчены. Из всех драгоценных камней уцелели два — аметисти гранат. На месте других остались пусты е гнезда либо появились кусочки разноцветного стекла. На верхней поперечине не хватало двух кусков золота и дерева. Как видим, «воинствующие атеисты», а точнее — варвары-безбожники, за считанные годы нанесли святыне вред несравним о больший за все потери предыдущих семи с половиной столетий.

Кто похитил реликвию?

По воспоминаниям краеведа и бывшего сотрудника Могилевского государственного музея Иеронима Филипповича, на новом месте

Крест Евфросинии поместили в музейную экспозицию, но многие посетители, особенно женщины, начали перед реликвией молиться и отбивать ей поклоны. Наверное, это тоже сыграло роль в перевозке Креста из музея в здание бывшего земельного банка, где в 30-е годы размещались обком и горком партии. В здании была специальная комната с массивными решетками на окнах и бронированной дверью толщиною 15 сантиметров, за которой имелась еще одна — решетчатая. Именно в этой комнате-сейфе прежнего банка в начале войны вместе с другими ценнейшими музейными экспонатами хранился Крест Евфросинии Полоцкой. По официальной версии, оттуда в 1941 году его похитили фашистские захватчики.

Но так ли было в действительности? Могилев ведь находился за полтысячи километров от государственной границы, и время позволяло провести эвакуацию сокровищ. Это и породило слухи, что реликвия отправилась в годы военного лихолетья на восток. Подобным разговорам способствовало и то, что и официальные власти, и так называемые компетентные органы почему-то избегали расследования либо проводили его тайно, не сообщая о результатах.

В 60-е годы Могилевский областной музей обратился с запросом о судьбе Креста в Эрмитаж. Оттуда поступил не подтвержденный никакими документами ответ, что Крест Евфросинии Полоцкой попал в коллекцию миллионеров Морганов и находится в Нью-Йорке.

Некоторое время спустя эта запутанная история привлекла внимание известных ученых, сотрудников Академии наук Беларуси литературоведа Адама Мальдиса и археолога Георгия Штыхова. Результатом их поездки в Могилев стало обращение к высшим республиканским инстанциям, после чего вышеназванных ученых, а также директора областного музея И. Скворцова и бывшего директора И. Мигулина вызвал к себе тогдашний заместитель председателя Президиума Верховного Совета Беларуси И. Климов, который в то время возглавлял Республиканское общество охраны памятников истории и культуры. Как вспоминает Скворцов, разговор шел примерно в таком тоне:

«Климов: Что вам нужно?

Скворцов: Мне лично ничего не нужно. Пропали ценнейшие белорусские реликвии, но ими никто не интересуется.

Климов: Какие у вас есть документы?»

Директор музея протянул чиновнику ответ из Эрмитажа о нахождении Креста в коллекции Морганов. Прочитав бумагу, Климов повернулся к И. Мигулину, возглавлявшему Могилевский музей накануне войны: «Ну, расскажи, старик...»

И тот поделился воспоминаниями, как в первые дни войны его взяли в ополчение, а 29 июня 1941 года он с двумя такими же ополченцами оказался около города Белыничи, где они реквизировали лошадей и вернулись в Могилев. Там он явился в областной военкомат и потребовал транспорт для эвакуации своего музея, но ничего не достиг и занялся эвакуацией жены и детей. На станциях из вагонов никого не выпускали, и о взятии Могилева немцами Мигулин узнал только на пятнадцатые сутки.

И. Климов посочувствовал, заметив, что и сам знает, как тяжело было проводить эвакуацию. Беседа завершилась передачей ему копии акта об ущербе, нанесенном областному музею немецкими оккупантами.

Об этом в статье «Тайна креста» рассказал в 1990 году на страницах газеты «Советская Белоруссия» сотрудник Могилевского областного отделения Белорусского фонда культуры В. Юшкевич. Он опубликовал вышеназванный акт, который в силу его важности для поисков утраченных национальных ценностей приводим полностью.

АКТ

22.XII.1944 года. гор. Могилев.

Мы, нижеподписавшиеся, комиссия в составе 3-х человек: директора музея тов. Мигулина Ивана Сергеевича, учителя Мог. педучилища тов. Авсеенкова Вячеслава Дмитриевича и инженера Мог. обл. к-ры промбанка тов. Кроера Сергея Митрофановича с участием эксперта-свидетеля художника г. Могилева тов. Пономарева Владимира Александровича составили настоящий акт об ущербе, причиненном немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками Могилевскому областному государственному историческому музею, находящемуся в г. Могилеве по ул. Ленинской.

Сожжено и разграблено немецкими оккупантами в 1941 году. Перечень отдельных видов разрушенного, уничтоженного, расхищенного и поврежденного имущества:

№№ пп	Виды имущества (по номенклатуре)	Един. изм.	Кол-во полностью разрушенного, уничтоженного, расхищенного	Стоимость причиненного ущерба (в руб.)
1.	Археологическая коллекция каменных орудий и предметов материальной культуры	Предм.	500	2.000.000
2.	Собрание белорусских рукописных и старопечатных книг и грамот	Экз.	175	3.000.000
3.	Нумизматическая коллекция	Монет	18000	1.500.000
4.	Коллекция холодного и огнестрельного оружия X–XIV вв. и др. доспехов и вооружения	Предм.	280	1.000.000
5.	Коллекция образцов художественной работы по дереву белорусских мастеров XVI–XVIII вв.	Предм.	120	3.000.000
6.	Коллекция художеств. фарфоровых изделий XVIII–XIX вв.	–	170	500.000
7.	Историческая библиотека	Томов	1200	500.000
8.	Ризы, оклады и др. церковная и бытовая утварь XIV–XVIII вв. Художеств. работы местных мастеров	Предм.	1900	10.000.000
9.	Коллекция икон письма XIII–XVIII вв. Работы белорусских мастеров	Экз.	150	5.000.000
10.	Крест Евфросиньи Полоцкой работы византийских мастеров	Шт.	1	6.000.000
11.	Золотой, серебряный ключ гор. Могилева ювелирной работы XVIII века	Шт.	1	1.000.000
12.	«Екатерина Святая» работы Боровиковского	Масло	1	5.000.000
13.	«Иосиф Обручник» работы его же	-”-	1	4.000.000
14.	«Мария» работы его же	-”-	1	2.000.000

15. «Христос» работы его же	-"-	1	2.000.000
16. «Портрет неизвестной дамы»	-"-	1	1.000.000
17. Портрет Зубова работы Левицкого	-"-	1	2.000.000
18. Этнографическая коллекция белорусской одежды XVII–XIX вв.			1500.000
Всего по настоящему акту:			60.256.876

Поскольку список 1944 года был неполным, вместе с копией акта И. Климову вручили также записку с перечнем других похищенных из музея вещей, среди которых были: серебряная булава короля и великого князя литовского Жигимонта Вазы; две серебряные печати, полученные Могилевом вместе с магдебургским правом; серебряная митра могилевского православного архиепископа Георгия Канисского; большое граненое серебряное блюдо с чеканными изображениями символических сцен, посвященных российскому царю Алексею Михайловичу; большая серебряная чаша с портретом Петра I; уже упомянутое ранее слуцкое Евангелие 1582 года; несколько античных золотых вещей (ожерелье, кольца с драгоценными камнями) из раскопок Помпеи и другие уникальные ценности. В годы войны из музея пропали также знаменитые могилевская братская икона с богатейшим окладом и белыницкая икона Богородицы. Об этих святынях уже не одно десятилетие ходят упорные слухи, что они закопаны где-то в Могилеве.

После встречи с И. Климовым республиканские власти на все запросы ученых отвечали молчанием. Судьба национальных сокровищ их не интересовала. Тогда директор музея И. Скворцов записался на прием к начальнику областного управления КГБ тов. Демидову. Тот проявил заинтересованность и пообещал заняться делом при условии, что получит команду из обкома. Но кто и какую команду дал Демидову, осталось загадкой, так как его в скором времени перевели в другое место.

Теперь вернемся к событиям начала войны. Все, кто беседовал с бывшим директором, персональным пенсионером союзного зна-

чения И. Мигулиным, обращают внимание на путаницу в его словах. Порой он вообще утверждает маловероятные вещи. Как нам уже известно, в первые дни войны Мигулина взяли в ополчение. Но ведь он был инвалидом — имел только одну руку, причем левую.

Если верить однорукому ополченцу, в здании обкома в годы оккупации стояла военная часть. Долгое время на комнату-сейф за бронированной дверью никто не обращал внимания, но однажды любопытный солдат со стороны улицы добрался по лестнице до забранного решеткой окна и увидел, что за ним нечто блестит. После этого немцы будто бы срезали тяжелые двери автогеном, обалдели от сияния серебра, золота и драгоценных камней и вывезли все неизвестно куда. Такую историю живописует Мигулин со слов неких переживших оккупацию могилевчан.

Однако сотни людей могут свидетельствовать, что старые железные двери (к тому же абсолютно целые) в бывшем здании земельного банка по улице Миронова, 33 сняли только лет пять-шесть назад, а вторые, решетчатые, по-прежнему на месте. Значит, версия с вооруженными автогеном оккупантами отпадает.

По нашему мнению, более близки к истине сообщения могилевских старожилов, что в июне 1941 года в здание банка вошла группа людей в форме НКВД, которые открыли комнату-сейф ключом, сложили ценности в подготовленные заранее мешки и отбыли в неизвестном направлении.

Если все произошло именно так, те НКВДешники были бы явно удовлетворены, прочитав в 1981 году в издающейся для зарубежных белорусов газете «Голас Радзімы» новеллу Г. Ланевского «Украденный крест». Действие в этом произведении происходит в июне 1941. Крест, конечно же, украден оккупантами, причем не из особняка, в котором некогда размещался земельный банк, а из музея, где реликвии, как свидетельствуют факты, уже давно не было.

Двадцать пять лет назад Адам Мальдис напечатал в еженедельнике «Літаратура і мастацтва» статью «Следы предков», изложив там некоторые из приведенных ранее сведений. Шла речь и о том, что след реликвии может обнаружиться за океаном. После этого двое известных белорусов-эмигрантов Витовт Тумаш и Витовт Кипель от имени Белорусского института науки и искусства в США обратились к сотрудникам расположенных в Нью-Йорке

Моргановских учреждений — библиотеки и коллекции произведений искусства.

Попытка узнать о судьбе Креста что-либо новое не увенчалась успехом. Сообщая об этом в печати, доктор Тумаш весьма резонно заметил: помочь в поисках могло бы обнародование названий советских учреждений и лиц, которые несли ответственность за Крест накануне войны. Окончательно не опровергая и версию захвата реликвии немцами, зарубежный ученый полагал, что в тех условиях Крест могли легко прибрать крукам «доверенные» лица партии и НКВД. В таком случае он действительно поехал из Могилева не на запад, а на восток. Однако и такой путь не исключает возможности продажи нашей святыни на аукционе (или тайно) за границу. Тем более, автор вышедшей в 1949 году в Париже книги «Сьв. Еўфрасіня-Прадслава» Лев Горошка писал, что «около 1930 г. появились было в газетах известия, что большевики намеревались его (Крест. — *В. О.*) продать в Швецию».

Могилевчанин И. Филиппович предложил А. Мальдису еще одну ниточку поисков, о которой ученый рассказал в своей книге «Таямніцы старажытных сховішчаў»: «Настоятель церкви во имя Евфросинии в Полоцке Михаил Кузьменко называл фамилию другого миллионера — Рокфеллера. Как будто в архиве Рокфеллера работал в 1962 году профессор-историк из эмигрантов Владимир Скоролетти, который и видел там Крест».

За океаном

Почти на два десятилетия поиски приостановились. Их продолжил в 1990 году, оказавшись в США, известный белорусский журналист Алесь Лукашук.

Стоит заметить, что перед отъездом за океан один опытный в таких делах человек посоветовал ему никакими розысками не заниматься, ибо это, дескать, может плохо кончиться. Тем не менее, Алесь проявил завидную энергию.

Ему удалось побеседовать с художественным экспертом Рокфеллеровского центра в Нью-Йорке Оли в Брагози. Выслушав описание нашей национальной реликвии, она заверила, что подо-

бного креста в художественной коллекции Рокфеллеров нет и никогда не было.

По рекомендации госпожи Брагози А. Лукашук обратился в частное нью-йоркское агентство, издающее всемирный каталог похищенных произведений искусства. Однако, как выяснилось, этот каталог фиксирует только вещи, которые находятся в розыске после 1945 года, и не учитывает произведений, пропавших в годы Второй мировой войны. Не обнадежил и телефонный разговор с начальником агентства. Тот сказал, что, если Крест в Соединенных Штатах в частном собрании, найти его практически невозможно. Такая информация может выплыть на свет только случайно (например, когда после смерти коллекционера будут разыскивать наследников), да и это весьма маловероятно. То же мнение высказал А. Лукашуку и один из наших соотечественников-эмигрантов, который много лет следит за каталогами крупнейших в мире аукционов по продаже художественных произведений — «Сотби» и «Кристи».

Посетил белорусский журналист и фонд Моргана. (Так называется коллекция, начало которой положил во второй половине XIX века Перпонт Морган и которая теперь из-за большой культурной значимости имеет общественный статус.) Сотрудники фонда и библиотеки Перпонта Моргана на все расспросы вежливо отвечали, что ничего не знают и никакой информации предоставить не могут. Конечно, наивно было бы сразу усматривать в этом некий сговор. Примерно такие же ответы, наверное, слышит большинство посетителей, что можно объяснить профессиональной осторожностью. Вспомним, сколько всемирно известных произведений искусства было похищено в последние годы в разных странах.

Попав на экскурсию в ФБР, Алесь Лукашук использовали эту возможность. Сотрудница отдела экспертизы любезно согласилась поискать какие-либо сведения о реликвии в электронной памяти своих компьютеров. Ответ вновь был неутешительный: те о Кресте Евфросинии ничего не знали.

Загадка Креста не давала покоя и Адаму Мальдису. Во время торжеств, посвященных 500-летию восточнославянского первопечатника Францишка Скорины, случай свел белорусского ученого с доктором исторических наук сотрудником Эрмитажа Борисом Сапуновым. После литургии в Спасо-Евфросиниевском монасты-

ре из разговора неожиданно выяснилось, что петербургский гость как раз и писал когда-то ответ в могилевский музей. Он с готовностью подтвердил: Крест Евфросинии закуплен в коллекцию Морганов на аукционе в Западной Европе сразу же после войны...

Кроме того, А. Мальдису удалось узнать, что поисками Креста в 60-е годы занимался работник Эрмитажа Бебут Шелковников. Этот, судя по всему, предприимчивый человек частным образом ездил в США, стремился проникнуть в коллекцию Морганов, но проявил чрезмерное усердие и получил от неких молодых людей атлетической внешности вежливое предложение угомониться. В противном случае, они не гарантировали гостю из СССР возвращения домой.

В 1966 году Шелковников опубликовал статью о Кресте Евфросинии в американском художественном журнале «Jornal of glass studies», однако абзац с догадкой о том, где находится реликвия теперь, в редакции вычеркнули без согласия автора. К сожалению, новая нить расследованию ничего не дала, потому что Б. Шелковников уже покинул этот мир.

Через несколько недель после разговора в Полоцке А. Мальдис в составе официальной белорусской делегации прибыл в Нью-Йорк на очередную сессию ООН. Долг ученого и гражданина Беларуси, естественно, привел его в фонд Моргана, где состоялась встреча с госпожой Евгенией Зазовской, русской по происхождению, которая занимается в библиотеке Перпонта Моргана славянскими рукописями и редкими изданиями.

«На мой вопрос, можно ли приобрести или посмотреть каталог музейных фондов, доктор Зазовская ответила, что о его существовании ей неизвестно. Что находится в подвалах здания — а там основное богатство — полностью, пожалуй, неизвестно никому», — писал А. Мальдис в своем «Нью-йоркском дневнике» в 1990 году.

Отметим одно странное противоречие. В 1974 году доктор В. Тумаш сообщал в «Запісах Беларускага інстытута навукі й мастацтва» о своей попытке выяснить местонахождение Креста «и по каталогу коллекции, и непосредственными расспросами». Выходит, этот каталог был, как говорят, в наличии. Доктору Зазовской о его существовании уже неизвестно. Еще одна тайна?

Там же, в Нью-Йорке, А. Мальдис встретился с господином Антоном Шукелайтем, возглавлявшим в годы немецкой оккупации Минский

историко-художественный музей, который в 1941-м не успели эвакуировать. Не оказался ли Крест, как ходят слухи, в Австралии? Возможно ли, что его разобрали на части, чтобы отдельно продать золото, серебро и драгоценные камни с эмалями? В разговорах с Адамом Мальдисом и, позже, с автором этой книги господин Шукелайть высказывал мнение, что шедевр полоцкого ювелира Лазаря Богши, вероятнее всего, вывезли все же на восток. Он опровергает и версию о расчленении реликвии, и с ним трудно не согласиться, ибо стоимость золота и камней на Кресте сравнительно невелика.

Нью-йоркские поиски завершились в октябре 1990 года визитом в Моргановский фонд министра иностранных дел БССР П. Кравченко, которого сопровождали А. Мальдис и сотрудник белорусского представительства при ООН В. Счастный. Директору фонда был передан официальный запрос о Кресте Евфросинии Полоцкой. Министр объяснил, что речь идет о национальной святыне. «Если бы ее удалось вернуть на Родину, — сказал при этом П. Кравченко, — пускай за выкуп, в аэропорту реликвию встречали бы десятки тысяч людей».

Когда наступит день такой встречи и наступит ли он вообще? На вопрос своего тогдашнего руководителя Министерство иностранных дел Беларуси получило официальный ответ, что в самом фонде Моргана Креста нет. Однако фамилия Морганов имеет и частные коллекции, за которые, как явствует из присланного документа, администрация фонда ответственности не несет...

Следы ведут в Россию

Заметный вклад в расследование загадочной истории исчезновения Креста Евфросинии в последние годы внес сотрудник управления Комитета государственной безопасности по Могилевской области Сергей Богданович. Его перу принадлежит несколько основательных публикаций в периодике и статья под красноречивым названием «И все же след ведет на восток», напечатанная в 1997 году в двух номерах газеты «Рэспубліка».

Вначале С. Богданович восстанавливает хронологию связанных с Могилевом событий первых дней войны. 30 июня Сталин позвонил находившемуся в Могилеве тогдашнему первому секретарю

ЦК Компартии Беларуси Пантелеймону Пономаренко и дал ему санкцию на эвакуацию населения и материальных ценностей. 3 июля по радио был передан приказ кремлевского властителя об уничтожении архивов и сокровищ, которые не успели вывезти в тыл. 8 июля город оставили работники ЦК, а 15–16-го немцы замкнули кольцо окружения.

Проанализировав документы и воспоминания очевидцев, автор статьи делает вывод, что, несмотря на ряд невыясненных до конца обстоятельств, подозревать бывшего директора музея И. Мигулина в каких-либо махинациях оснований нет.

Обращаясь к версии об отношении к исчезновению реликвии сотрудников НКВД, С. Богданович упоминает, что в начале июля 1941 года в Могилев прибыла из Москвы с неким «особым поручением» группа во главе с капитаном Виктором Пудиным. Заманчиво думать, будто они как раз и имели задание вывезти из комнаты-сейфа в обкоме партии ценности, считавшиеся вещами антикварного фонда СССР. Однако в таком случае речь шла бы об особо строгом учете и контроле и о записи в специальный реестр созданного тогда фонда под названием «Золото партии». Иначе говоря, Крест и остальные сокровища были бы, по мнению Богдановича, обязательно спасены. В итоге он склоняется к мысли, что «особым заданием» Пудина было все же налаживание на данном участке Западного фронта оперативной связи и разведывательной работы. Правда, в статье окончательно не исключается и ситуация, при которой, сопровождая ценный груз в автоколонне и попав в окружение, группа Пудина могла спрятать реликвии где-то по дороге в Россию.

Допустив вероятность (пускай себе, по нашему мнению, и весьма незначительную) такого оборота дела, нельзя не упомянуть статью кандидата географических наук А. Черткова «Тайны глухого озера», помещенную в 1993 году в газете «Советская Белоруссия». В публикации идет речь о совсем крохотном — диаметром около 30 метров, но необычайно глубоком озерце Окнище, затерянном в лесной глуши на Красно польщине. Автор статьи полагает, что озеро возникло в результате падения метеорита. Кроме научных данных в пользу этого свидетельствуют и местные предания о связанных с бездонным лесным «оком» небесных силах.

Однако к загадочной истории Окнища имели отношение и силы

совершенно земные. Примерно в тех местах в начале последней войны прорывались из немецкого окружения части 13-й армии. «Когда линия фронта отодвинулась на восток,— пишет А. Чертков, — на озере Окнище, на северо-восточном его берегу, были спилены две рядом стоявшие сосны. По ним спускали в озеро какие-то крупные предметы. Предположительно, это было тяжелое оружие или другие предметы, упакованные в ящики...» Далее ставится резонный вопрос: зачем же так надежно прятать военное снаряжение, тем более, уже в глубоком вражеском тылу? В окрестных лесах и без того было оставлено много оружия, техники и боеприпасов. С другой стороны, чтобы армейское имущество не досталось фашистам, его проще было бы уничтожить или привести в негодность. А. Чертков считает более правдоподобным иной вариант: «В озере затоплены предметы, которые невозможно было бросить или уничтожить и рискованно перевозить дальше на восток по занятой врагом территории. Это могли быть ценные вещи, эвакуированные из музеев и хранилищ Бреста, Белостока, Могилева... А что, если там захоронены сокровища Могилевской бронированной комнаты, поиски которой до сих пор безрезультатны?.. После разгрома гитлеровской Германии многие ценности возвращены на Родину. Но среди них не оказалось ни одного предмета из бесценных сокровищ Могилева, куда свозились со всей Беларуси археологические и культовые реликвии народа».

Раскрыть тайны Окнища сможет, безусловно, только хорошо подготовленная комплексная экспедиция.

Но вернемся к розыскам, проведенным С. Богдановичем. Значительно более вероятной ему кажется версия, возникшая после получения им чрезвычайно интересного отклика на одну из собственных публикаций. 75-летний житель Могилева Петр Поддубский непоколебимо уверен, что именно он вывозил на своей машине музейные ценности вместе с Крестом святой Евфросинии на восток.

Когда прогремели первые залпы войны, выпускник сельскохозяйственного техникума Поддубский служил в армии водителем. В разгар боев за Могилев его вызвали к начальнику городского гарнизона И. Воеводину, который поручил забрать из обкома партии важный груз. Утром 13 июля Петр подъехал к названному зданию. Несколько человек в штатском взялись грузить мешки и па-

кеты. Самые дорогие вещи упаковывали в окованный железом ящик. Поддубский услышал, как один из людей в штатском воскликнул: «Какой крест красивый!» После окончания погрузки шестеро сотрудников НКВД во главе с майором взяли машину под охрану и приказали ехать в сторону банка, где загружались мешками с деньгами и еще два автомобиля.

На следующее утро небольшая автоколонна остановилась на могилевской окраине, где в кабину к Поддубскому подсел первый секретарь ЦК КПБ П. Пономаренко. Дальше машины двигались по маршруту Могилев–Горки–Смоленск–Можайск–Москва. Немецкие самолеты не раз бомбили их, но катастрофы удалось избежать. По словам Поддубского, в дороге Пономаренко неоднократно повторял: «Ценности надо довезти во что бы то ни стало». Двое суток спустя машины остановились на Ленинских горах в Москве возле управления кадров Красной Армии...

Рассказ бывшего военного водителя косвенно подтверждается опубликованными воспоминаниями и как самого П. Пономаренко, так и тогдашнего коменданта Могилева И. Воеводина.

Однако до сих пор ни одна из могилевских реликвий не найдена. «Нельзя исключить, — пишет С. Богданович, — что их судьба может быть связана с Эрмитажем или музейными хранилищами Уфы и Самары, где нашли во время войны пристанище вывезенные архивы обкома партии. Словом, необходимость поиска ценностей из могилевского собрания на территории России очевидна».

В интервью газете «Звязда» (19 июня 1997 г.) с мнением могилевского коллеги в основном согласился и руководитель центра информации и общественных связей КГБ Республики Беларусь Геннадий Сенюков: «...можно предполагать, что все вещи (из Могилева. — *В. О.*) осели где-нибудь в провинциальном российском музее или архиве».

Далее представитель Комитета госбезопасности высказывает оптимистический прогноз: мол, если Крест святой Евфросинии действительно найдется в России, хорошие взаимоотношения между двумя нашими государствами помогут вернуть святыню.

Нам, конечно же, хочется разделить подобные надежды, но оснований для этого, к сожалению, нет.

Не каждый читатель, возможно, помнит, что в 1992 году в Мин-

ске руководители стран СНГ подписали соглашение о возвращении исторических ценностей государствам их происхождения. В соответствии с этим документом по закону наследственного владения и без срока давности Беларуси должны были быть возвращены многочисленные произведения культуры и искусства. Одна из статей соглашения предусматривала создание межправительственной комиссии, а также национальных комиссий для составления списков и описаний вывезенных ценностей.

Однако благородное начинание было загублено на корню. Московское телевидение озвучило заявление, что российское правительство не признаёт этого соглашения, которое будто бы противоречит международным интересам. Затем выступили известные ученые, в том числе и академик Д. Лихачев. Они решительно объявили, что не допустят «растаскивания» культурных и исторических ценностей по «национальным квартирам». Текст соглашения даже не был опубликован в газетах, а несколько позже российский парламент и вообще отменил его

Комментарии, видимо, излишни.

История трогательной заботы о «международных интересах» имела продолжение. В 1997 году Государственная дума России подготовила Закон о реституциях, согласно которому все находящиеся теперь на территории нашей восточной соседки культурные ценности являются ее собственностью и возвращению другим странам не подлежат.

В июне того же года Минск стал местом проведенной под эгидой ЮНЕСКО международной конференции по проблемам реституции. Форум был достаточно представителен — наряду с белорусами в нем участвовали ученые из Украины, Литвы, Словакии, России, Германии и Польши, а также сотрудники структур, которые в своих странах на государственном уровне занимаются вопросами изучения и возвращения на родину национального наследия.

В свете упомянутых выше шагов российских законодателей хозяева конференции пребывали в минорном настроении. С одной стороны, белорусские ученые сообщили, что наша страна сегодня владеет приблизительно одним (!) процентом своих культурных и исторических ценностей, большая часть которых в разное время была вывезена на восток. С другой — представитель Российской Фе-

дерации Александр Севостьянов, президент Лиги защиты национального имущества и член правления Ассоциации библиотек, музеев и архивов России, недвусмысленно дал понять, что Беларуси не стоит «будировать» проблему возвращения ценностей, ибо «волны разойдутся и создадут грозу».

Слышать такое особенно неприятно и горько, когда знаешь, что далеко не все наши национальные сокровища хранятся в зарубежных фондах с надлежащей заботой. Забегая вперед, вспомним услышанную из уст Миколы Кузьмича — автора воссозданной реликвии — грустную историю о поездке в Санкт-Петербург, где удалось отыскать негативы точных фотографий Креста святой Евфросинии, сделанные на стекле в 1896 году. Заметим, что именно они послужили современному мастеру основой для работы, так как, по сути, являются сегодня единственным мостиком, непосредственно связывающим нас с оригиналом животворного Креста полоцкой просветительницы. Когда негативы небрежно бросили на стол, художник испуганно вскрикнул: «Осторожно! Они же могут разбиться!» — «Разобьются так разобьются», — с олимпийским спокойствием ответил сотрудник Музея исторических ценностей.

Так разве не наивно ожидать в будущем передачи Креста святой Евфросинии (если он действительно в России), в то время как, например, Государственная библиотека в Москве, располагая несколькими десятками изданий Скорины, не передала братской Беларуси ни единого. Тем более, если в нашей стране за семь лет независимости так и не выработана государственная политика отношения к собственному наследию, если реальную заботу о нем власти подменяют демагогическими лозунгами «славянского единства» и помпезными, дорогостоящими и сомнительными в эстетическом и духовном смысле действами типа пресловутого «Славянского базара».

Таким образом, проблема поиска национальной реликвии остается по-прежнему актуальной. Не исключено, что здесь смогут помочь и читатели, владеющие неизвестными доселе фактами. Их можно сообщать в комиссию по возвращению национальных ценностей при Белорусском фонде культуры либо в Национальный научно-просветительский центр имени Францишка Скорины. В случае необходимости существует возможность обратиться и непосредственно в Интерпол, который также подключился к поискам нашей святыни, зарегистрировав ее под номером 34-1130.

АДРАДЖЭННЕ СВЯТЫНІ

Першыя крокі

Думка пра аднаўленне святыні нашага народа, сімвала яго старажытнай дзяржаўнасці, не маглане хваляваць розум і пачуцці самых розных людзей, паяднаных клопатам пра адраджэнне духоўнасці і гістарычнай свядомасці беларускага грамадства як зарукі пабудовы суверэннай дзяржавы. Невыпадкова гэтая глыбока патрыятычная ідэя ўзнікла якраз на пачатку вяртання Беларусі да сваёй незалежнасці.

Тады, у першай палове 90-х гадоў, у нашай краіне была шырока разгорнутая праца ў справе пошуку, вяртання і аднаўлення страчаных у розныя часы культурных скарбаў. Гэта і стала адным з галоўных напрамкаў дзейнасці Згуртавання беларусаў свету (ЗБС) «Бацькаўшчына» — грамадскай арганізацыі, заснаванай у сакавіку 1990 года прадстаўнікамі творчай і тэхнічнай інтэлігенцыі. На ўстаноўчай канферэнцыі Згуртавання, якая адбылася ў Менску 10–11 верасня таго ж года, прысутнічалі пасланцы практычна ўсіх беларускіх зямляцтваў і суполак з рэспублік СССР, дэлегаты ад беларускіх арганізацый Польшчы і шматлікія замежныя госці. Ідэю стварэння «Бацькаўшчыны» падтрымалі ўдзельнікі 19-й традыцыйнай сустрэчы беларусаў Паўночнай Амерыкі, якая ў той самы час праходзіла ў Кліўлендзе. Асноўнымі задачамі Згуртавання былі абвешчаныя: адраджэнне культуры і мовы, нацыянальнай свядомасці і традыцый, кансалідацыя і аб'яднанне беларусаў свету незалежна ад іхпалітыч-

ных поглядаў, сацыяльнага і маёмаснага стану і веравызнання, усталяванне патрэбных для Беларусі сувязяў з замежжам.

У 1992 годзе на адным з паседжанняў Рады «Бацькаўшчыны» яе тагачасны старшыня, пісьменнік Яўген Лецка, прапанаваў Згуртаванню актыўна далучыцца да пошукаў Крыжа святой Еўфрасінні Полацкай, а таксама разгледзець магчымасць яго рэканструкцыі. Гэтае пытанне было вынесенае з ініцыятывы ЗБС у снежні 1992 года ў Менску на Першы сход беларусаў блізкага замежжа. Сход прыняў аднагалоснае рашэнне: працягваць пошукі старажытнай рэліквіі, але разам з тым і аднавіць яе матэрыяльны вобраз — «каб людзі маглі бачыць, што яны страцілі, і каб самім прайсці цяжкі шлях стварэння рэліквіі». Адноўленую святыню прапаноўвалася перадаць Беларускай праваслаўнай царкве з тым, каб Крыж захоўваўся ў Полацкім Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры.

Неўзабаве пасля сходу была створаная Рада прадпрымальнікаў беларускай дыяспары, якую ўзначаліў эканамічны дырэктар «Бацькаўшчыны» Барыс Стук. Паколькі з яго імем у той або іншай ступені будуць звязаныя ўсе этапы ўзнаўлення вобраза Крыжа, мы пазнаёмімся з гэтым чалавекам крыху бліжэй.

Барыс Стук нарадзіўся ў гарадскім пасёлку Арэхаўск, што пад Воршай, і прыйшоў у бізнес, маючы за плячыма закончаныя задзнакай Віцебскі станкабудаўнічы тэхнікум і Мінскі радыётэхнічны інстытут, працу ў навукова-вытворчым аб'яднанні «Гранат». З 1991 года ён пачаў супрацоўнічаць са ЗБС «Бацькаўшчына», шматзрабіўшы для стварэння юрыдычна-прававога падмурку Згуртавання.

На адным з першых паседжанняў Рады прадпрымальнікаў беларускай дыяспары старшыня «Бацькаўшчыны» Яўген Лецка звярнуўся да прысутных з прапановаю фінансаваць праект аднаўлення Крыжа святой Еўфрасінні Полацкай. Зваротсустрэў падтрымку. Рада прадпрымальнікаў прыняла рашэнне адначасова з фінансаваннем адраджэння Крыжа дапамагчы і ў аднаўленні Полацкага Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра.

Пасля кансультацый з гісторыкамі, мастакамі і мастацтвазнаўцамі кіраўніцтва ЗБС вырашыла, што заказ на аднаўленне рэліквіі можна даверыць берасцейскаму майстру-ювеліру Міколу Кузьмічу, аднаму з вельмі нешматлікіх у Беларусі мастакоў, якія прафесійна займаліся эмаллю.

* У берасцейскую майстэрню майстра Міколы Кузьміча (справа) зноў завітаў Анатоль Сілівончык.

* Брестскую мастерскую мастера Миколы Кузьмича (справа) в очередной раз посетил Анатолий Силивончик.

Ужо праз месяц, 29 студзеня 1993 года, старшыня Рады «Бацькаўшчыны» Яўген Лецка і эканамічны дырэктар ЗБС Барыс Стук падрыхтавалі і заключылі з майстрам дамову аб выкананні працы, аб'ём і значнасць якой ніхто, у тым ліку і сам мастак, яшчэ не ўяўляў. На той час Крыж меркавалася зрабіць да Першага з'езду беларусаў свету, запланаванага на пачатак ліпеня 1993 года. Задача здавалася адносна не складанай: маўляў, ёсць апісанні Крыжа и яго ныя выявы, ёсць сродкі і жаданне. Ды і гаворка ішла пра стварэнне ўсяго толькі копіі святыні...

Паралельна з аднаўленнем рэліквіі «Бацькаўшчынай» было вырашана падрыхтаваць да друку навукова-папулярную кнігу і зняць хранікальна-дакументальны фільм, якія расказваліб гісторыю Крыжа і яго ўзнаўленне. З адпаведнымі просьбамі ЗБС звярнулася да пісьменніка Уладзіміра Арлова і кінарэжысёра Віктара Шавялевіча.

Весці куратарскую работу па аднаўленні Крыжа ЗБС даручыла на-

месніку старшыні Рады прадпрымальнікаў беларускай дыяспары Анатолю Сілівончыку. Трэба заўважыць, што тут Згуртаванне беларусаў свету не памылілася. У верасні 1997 года ў інтэрв'ю газеце «Имя» Мікола Кузьміч скажа: «На першым этапе ўся праца фактычна трымалася на беларускім прадпрымальніку і мецэнату А. Сілівончыку».

Дзеля вырашэння арганізацыйна-фінансавых праблем аў пры «Бацькаўшчыне» была ўтвораная рабочая група ў складзе Анатоля Сілівончыка (Сургут), Барыса Стука, Міколы Сулкоўскага (Новасібірск) і Алеся Ядчанкі (Львоў). У лютым таго самага 1993 года А. Сілівончык і Б. Стук пабывалі ў Міколы Кузьміча ў Брэсце, пасля чаго кіраўніцтва «Бацькаўшчыны», ацаніўшы агульнанацыянальную значнасць праекта, зрабіла выснову, што яго немагчыма ажыццявіць без багаславення і апекі Царквы.

Просьбу аб духоўным спрыянніў адраджэнні святыні ЗБС адрасавала асабіста мітрапаліту Менскаму і Слуцкаму, Патрыяршаму экзарху ўсяе Беларусі Філарэту, які багаславіў распачатую справу. Згуртаванне беларусаў свету арганізавала яшчэ адну паездку ў Брэст, дзе ў сакавіку таго ж года ўладыка асвяціў майстэрню Міколы Кузьміча, пасля чаго Царква ўжо не пакідала мастака без свайго духоўнага кармлення, а ў 1995 годзе ўзяла на сябе і частковае фінансаванне праекта.

У траўні 1993 года «Бацькаўшчына» наладзіла сумеснае палоннічтва мітрапаліта, мастака і рабочай групы ЗБС ў Полацк, дзе пасля доўнік майстра Боршы меў магчымасць пакланіцца мошчам найпадобнейшай Еўфрасінніі і там сама, у Спасаўскім храме, атрымаў багаславенне ўладыкі Філарэта. З Патрыяршым экзархам быў узгоднены і праект наступнай, больш дэталізаванай дамовы з мастаком.

Тым часам Анатоль Сілівончык ахвяруе Спаса-Еўфрасіннеўскаму манастыру, дзе павінна знаходзіцца святыня, 100 кілаграмаў бісеру, аплочвае некалькім сем'ям гараджанаў, якія жывуць на манастырскай тэрыторыі, першапачатковы ўнёсак на іх новыя кватэры, а таксама выдзяляе значныя сродкі на набыццё царкоўнага начыння і рэлігійнай літаратуры. У гэтым яго падтрымлівае наш суайчыннік з Кліўленда (ЗША) Анатоль Лук'янчык, які перадае на аднаўленне старажытнай Божай цвярдыні пяць тысяч амерыканскіх даляраў. Яшчэ адзін прадпрымальнік беларускага паходжання, Мікола Сулкоўскі з Новасібірска, унёс на аднаўленне Крыжа неабходную колькасць срэбра.

Пасля захадаў «Бацькаўшчыны» і самога мастака, візіту Яўгена Лецкі з Міколам Кузьмічом да старшыні КДБ Беларусі Камітэт дзяржбяспекі ў сувязі з дзяржаўнай важнасцю праекта і тым, што на яго рэалізацыю перадаваліся каштоўныя матэрыялы, узяў творчую майстэрню Міколы Кузьміча пад сваю ахову.

Вярнуўшыся з паломніцтва ў Полацк, Мікола Кузьміч пачаў непасрэдную працу. Да Першага з'езду беларусаў свету заставалася ўсяго два месяцы, і вельмі хутка сталася відавочным, што за такі кароткі тэрмін зрабіць Крыж немагчыма.

Наўрад ці сярод удзельнікаў сусветнага форуму беларусаў знайшоўся б хоць адзін нязгодны з ідэяй адраджэння Крыжа, заклікана й аб'ядноўваць і гуртаваць нацыю. Атрымаўшы ўхвалу Першага з'езду беларусаў свету, на які быў запрошаны са сваімі пачатковымі напрацоўкамі Мікола Кузьміч, «Бацькаўшчына» для канкрэтнай дапамогі мастаку стварыла навукова-грамадскую раду. Навуковым кіраўніком праекта быў зацверджаны доктар гістарычных навук, прызнаны спецыяліст у гісторыі Полацкага княства Георгі Штыхаў. Неабходныя кансультацыі, звязаныя з аналізам хімічнага складу і мікраструктур старажытнага шкла і эмаляў, майстру павінны былі даваць супрацоўнікі АН Беларусі кандыдат хімічных навук В. Таўгень і кандыдат гістарычных навук Т. Скрыпчанка.

* У 1997 годзе ў Новасібірску з ініцыятывы таварыства «Беларусы Сібіры» быў асвечаны абраз найпадобнейшай Еўфрасінні Полацкай, якую цяпер шануюць як сваю патронку і нашы сібірскія суайчыннікі.

* В 1997 году в Новосибирске по инициативе общества «Белорусы Сибири» была освящена икона преподобной Евфросинии Полоцкой, которую теперь почитают как свою покровительницу и наши сибирские соотечественники.

Праз сродкі масавай інфармацыі Згуртаванне беларусаў свету звярнулася да прадпрымальнікаў і грамадскасці з заклікам далучыцца да святой справы адраджэння нацыянальнай рэліквіі.

Прыкметнае месца ў храналогіі падзеяў займае праведзеная ў лістападзе 1993 года ў Менскім епархіяльным упраўленні кансультатыўная сустрэча, куды былі запрошаныя супрацоўнікі АН Расеі, дактары гістарычных навук Леанід Аляксееў і Таццяна Макарава. На паседжанні прысутнічалі віцэ-прэзідэнт Нацыянальнай акадэміі навукі прэзідэнт «Бацькаўшчыны» Радзім Гарэцкі, старшыня рады ЗБС Ганна Сурмач і Барыс Стук. Удзельнікі сустрэчы падтрымалі намаганні «Бацькаўшчыны» па «рэканструкцыі Крыжа найпадобнейшай Еўфрасінні і яго далейшым захоўванні ў Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры г. Полацка». Маскоўскія спецыялісты згадзіліся аказваць майстру дапамогу, а Т. Макарава была зацверджаная яго кансультантам па эмалях.

Дзеля рэалізацыі праекта з удзелам дзяржаўных структур «Бацькаўшчына» накіравала лист старшыні Савета міністраў Беларусі. Са свайго боку з лістом на імя кіраўніка ўрада звярнуўся мітрапаліт Філарэт. Ён прапанаваў «аб'яднаць намаганні Царквы і Дзяржавы ў справе ўзнаўлення святыні нашага народа і прыняць удзел у матэрыяльным забеспячэнні праекта». Уладыка пісаў, што Крыж полацкай асветніцы «майстэрствам выканання, а таксама яго каштоўнасцю і святасцю не мае аналагаў не толькі ў Еўропе, але і ў свеце», і нагадваў, што ў 1992 годзе выява рэліквіі была абраная эмблемаю святкавання 1000-хугодкаў Полацкай епархіі і хрысціянства ў Беларусі, калі ўпершыню і прагучала ідэя пра адраджэнне Крыжа.

Звароты з просьбаю выдзеліць неабходныя на аднаўленне святыні золата і каштоўныя камяні адімя Царквы і «Бацькаўшчыны» былі адпраўленыя ў Камітэт па каштоўных металах пры СМ Беларусі, а потым і непасрэдна прэзідэнту краіны.

У той час Б. Стук і А. Сілівончык дапамаглі Міколу Кузьмічу трапіць дзеля вывучэння старажытных эмаляў у Збройную палату маскоўскага Крамля. У Пецярбургу ўдалося набыць негатывы з падрабязнымі здымкамі Крыжа.

Ініцыятары адраджэння нацыянальнай рэліквіі не забывалі і пра пошукі аўтэнтычнага Крыжа полацкай ігуменні. У лістападзе 1993 года адбылася паездка ў Магілёў, дзе А. Сілівончык, а таксама М. Кузьмічі

Л. Аляксееў мелісустрэчу з ужо знаёмым нам былым дырэктарам Магілёўскага дзяржаўнага музея І. Мігуліным. Дзевяностадвухгадовы пенсіянер захаваў цудоўную памяць, але пакінуў уражанне чалавека, які гаворыць значна менш, чым ведае. Госці пачулі, што колішні дырэктар трымаў Крыж святой Еўфрасінніў сваёй адзінай руцэ толькі адной чы, калі ў 1929 годзе, адразу пасля перавозу рэліквіі з Менску, дэманстраваў яе сакратару абкама партыі. Паводле слоў Мігуліна, Крыж у вядомым чытачу пакоі-сейфе захоўваўся ў невялікім куфэрку-футаралы са шкляным верхам. Нічога новага, апрача гэтага, удзельнікі паездкі пра лёс святыні, на жаль, не даведаліся.

10 лютага 1994 года старшыня Рады «Бацькаўшчыны» Ганна Сурмач і мастак-ювелір Мікола Кузьміч падпісалі пратакол «Аб тэрмінах работы па рэканструкцыі Крыжа найпадобнейшай Еўфрасінні, ігуменні Полацкай». Ён прадугледжваў, што, у сувязі са складанасцямі ў навукова-пошукавай працы, яе дакументальныя і матэрыяльныя вынікі разам з апісаннем Крыжа (на падставе чаго будзе ажыццяўляцца рэканструкцыя рэліквіі) мастак павінен падаць да 1 чэрвеня 1994 года. Тэрмін выканання святыні пераносіўся на канец 1994–1995 гг.

15 ліпеня 1994 года на паседжанні створанай пры Згуртаванні беларусаў свету навукова-грамадскай рады па аднаўленні Крыжа былі зацверджаныя вынікі паўтарагадовай пошукавай працы мастака і канчатковы эскіз святыні.

Старшыня Рады «Бацькаўшчыны» Ганна Сурмач зазначала, што, выконваючы заказ Згуртавання беларусаў свету, Мікола Кузьміч выявіў сябе чалавекам не толькі бясспрэчна таленавітым і дасведчаным у сваёй справе, але і адданым высокай ідэі. Яе словы пацвердзіла справаздача самога мастака, які, дарэчы, апрача эскіза рэліквіі, прывёз з сабой ужо і поўны спіс неабходных матэрыялаў і каштоўных камянёў.

Адметна, што ўдзельнікаў гаворкі, а сярод іх было шмат знаных у краіне вучоных, палітыкаў, дзеячаў літаратуры і мастацтва, найперш цікавілі духоўныя, маральныя аспекты праекта. «Перш чым абмяркоўваць тэхнічныя дэталі, — казала сябра Управы «Бацькаўшчыны» паэтэса Ніна Загорская, — трэба ўсвядоміць, чым будзе для нас новы твор. Калі музейным экспанатам — тады адна справа...»

Гэтая праблема не магла не хваляваць і майстра. «Ці варта ад-

наўляць сакральную святыню, — разважаў у сваім выступе Мікола Кузьмін, — карыстаючыся чыста рэстаўрацыйнымі метадамі? А можа, паспрабаваць ажыццявіць адраджэнне помніка, выпрацаваўшы для гэтага навуковую канцэпцыю, звярнуўшыся да твораў дэкаратыўна-ўжытковага мастацтва эпохі Лазара Богшы, да візантыйскіх, старажытнарускіх, грузінскіх эмаляў, да прысвечаных іх даследаванню навуковых працаў? Паспрабаваць адрадзіць тэхніку перагародкавых эмаляў, асэнсаваць своеасаблівасць мастацкай манеры, у якой быў выкананы Крыж? Іншчэм яне глыбока турбавала маральная праблема: будзе гэты твор халодным паўтарэннем помніка далёкай мастацкай эпохі альбо існуе магчымасць стварыць Крыж, які мог бы стацца сакральнай каштоўнасцю для нашых сучаснікаў, наблізіць нас да ідэалаў хрысціянскай духоўнасці? Першае было б магчыма пры ўдзеле толькі свецкіх колаў. Другое, асмельваюся спадзявацца, робіцца рэальнасцю пры пастырскім удзеле і багаславенні Царквы».

Вядомы палітык і навуковец Юры Хадыка рашуча выступіў супроць выкарыстання тэрміна «рэканструкцыя». Паводле ягоных словаў, можна было казаць толькі пра мадэль страчанае святыні. У дачыненні да стварэння новага Крыжа быў прапанаваны шырокі дыяпазон тэрмінаў: «рамантычная рэканструкцыя», «паўтор», «аналаг», «копія», «аднаўленне» etc. Прагучала нават абсурдная думка пра неабходнасць захоўваць новы Крыж у банкаўскім сейфе. Уладыка Філарэт засяродзіў увагу на тым, што да ўзнаўлення Крыжа трэба падыходзіць як да высокай ідэі, рэху якой прадвызначана гучаць іў наступных пакаленнях. Тым больш, што святыня будзе рабіцца з ерусалімскага кіпарысавага дрэва і мець усе яе ранейшыя хрысціянскія рэліквіі.

Нягледзячы на вострыя часам спрэчкі, удзельнікі дыскусіі ўрэшце дасягнулі згоды: у выніку задуманай працы павінна з'явіцца новая сакральная мастацкая каштоўнасць, заклікана служыць вяртанню духоўнасці, гістарычнай памяці, нацыянальнай годнасці. Навукова-грамадская рада прыняла рашэнне называць будучы твор наступным чынам: Крыж, узноўлены па вобразу і падабенству ўзвіжальнага* Крыжа Еўфрасінні Полацкай. Расстаўляючы ў справе гістарычнай дакладнасці ўсе кропкі над «і», рада рэкамендавала

* Як было даказана ў 1991 годзе на навуковай канферэнцыі, прысвечанай 830-годдзю стварэння полацкай рэліквіі, святыня найпадобнейшай Еўфрасінні належыць да тыпу ўзвіжальных крыжоў, звязаных з хрысціянскім святам Узвіжання Крыжа Гасподняга.

надалей называць старажытнага полацкага майстра не Лазарам Богшам, а «майстрам Богшам, у хрышчэнні Лазарам».

На гэтым быў, па сутнасці, завершаны першы этап велізарнай працы.

Аднак надышоў час сустрэчы чытача з Майстрам, якому было наканавана пераствaрыць Крыж святой Еўфрасінніі праз гэта пакінуць сваё імя ў гісторыі Беларусі.

Спадкаемец Лазара Богшы

Ён з'явіўся на свету 1950-м у палескай вёсцы Вулька Драгічынскага раёна, што на Берасцейшчыне. Беларускі сялянскі род Кузьмічоў даваў не толькі земляробаў, але і знакамітых у наваколлі майстроў. У родных мясцінах Міколы некалі добра ведалі яго нага дзеда Нікіфара, найлепшага на дзесяткі вёрстаў каваля, які ўмеў і хвацка падкаваць каня, і вырабіць у сваёй кузні сапраўдныя дзівосы — кандэлябры, жалезныя кветкі, ліхтарні. Мікола лічыць, што ўспадчыў па генах ад дзеда шмат: працавітасць, жыццёвую філасофію, схільнасць да працы з металам... (Ліхтары, што вісяць у Брэсце над уваходам у Музей выратаваных каштоўнасцяў, выкаваныя Міколавымі рукамі.)

Мастацкія здольнасці мела і Міколава маці. У маладосці, калі шпалеры ў вёсках былі вялікай рэдкасцю, яна не мела адбою ад заказаў суседзяў, што прасілі аздобіць сцены ў хатах адмысловымі ўзорамі, якія вясковая мастачка наносіла на тынк з дапамогаю вынайдзеных ёй самою арыгінальных разетак-формаў з сырой бульбы.

У 60-я гады Міколавы бацькі, Пятро Нікіфаравіч і Ніна Трафімаўна, пераехалі «на цаліну», у Растоўскую вобласць, дзе жылі, між іншым, побач з шолахаўскай станіцай Вёшанскай. Бацька будучага мастака памёр зусім рана, ледзьве пераступіўшы сарака годдзе. Старэйшым у родзе мужчынам застаўся Мікола. Прыслухаўшыся да таго, што падказвала душа, ён перавёз сям'ю назад, на Бацькаўшчыну. Схільнасць да мастацтва ў хлопчыка выявілася рана, яшчэ ў малодшых класах, але магчымасць вучыцца доўгі час заставалася мараю. Дыплом аб заканчэнні Менскай мастацкай вучэльні імя Глебава па спецыяльнасці дэкаратыўна-ўжытковае ма-

стацтва Мікола Кузьміч атрымаў толькі ў 1982-м. (З выкладчыкаў ён з найбольшай удзячнасцю ўспамінае Міколу Хведаравіча Пракапенку.) Літаральна праз лічаныя гады яго імя ўжо набыло ў мастацкім свеце сталую вядомасць.

Пазначаныя бясспрэчным талентам і адметным светаўспрыманнем, багатыя асацыятыўным зместам і выкананыя ў арыгінальных формах і тэхнікахтворы Кузьміча пачалі рэгулярна выстаўляцца ў Беларусі і за яе межамі. Мастак працаваў з каштоўнымі металамі, з тытанам, бронзай, мельхіёрам, але яго любоўю была эмаль. Пазней, ужо ў часе працы над Крыжам, майстар скажа: «Метал — гэта якцудоўная, неверагодна прыгожая жанчына, якая можа адказаць узаемнасцю, але дасягнуць гэтага можна толькі коштам велізарных намаганняў... Так і з эмаллю. Гэтыя танюткія перагародкі, нагрэеш іх да 800 градусаў — а яны разлятаюцца ва ўсе бакі...»

Прызнаннем таленту і высокага майстэрства Міколы Кузьміча сталася экспанаванне яго твораў у Расеі, Польшчы, Францыі, Нямеччыне, Злучаных Штатах Амерыкі... Фотарэпрадукцыі яго эмаляў усё часцей з'яўляліся ў міжнародных мастацкіх каталогах і зборніках. Маскоўскім музей дэкаратыўна-ўжытковага мастацтва набыў у сваю экспазіцыю створаную берасцейскім ювелірам серыю з шасці брошак.

М. Кузьміч удзельнічае ў многіх міжнародных сімпозіумах мастакоў-эмальераў. Найбольш плённай была паездка ў 1990 годзе ў

* Спадкаемец традыцыйЛазара Богшы Мікола Кузьміч (справа) і пісьменнік Уладзімір Арлоў у апошнія дні працы майстра над вобразам Жыватворнага Крыжа.

* Наследник традиций Лазаря Богши Микола Кузьмич (справа) и писатель Владимир Орлов в последние дни работы мастера над образом Животворного Креста.

Гішпанію, дзе ягоныя працы атрымалі высокую ацэнку калегаў і былі адзначаныя спецыяльным дыпломам. Яму, адзінаму з Саюза мастакоў Беларусі, прыйшло запрашэнне на III сусветны з'езд эмальераў.

Значны і, як паказалі падзеі, лёсавызначальны ўплыў на светапогляд мастака мела яго глыбокае захапленне гісторыяй Беларусіі, асабліва, мінулым Полацкай зямлі, якая была калыскаю нашай дзяржаўнасціі нацыянальнай культуры і дала Бацькаўшчыне цэлае сузор'е імёнаў сусветнае значнасці, дзе зоркаю першай велічыні заззяла святая Еўфрасіння. Менавіта ўвага да мінуўшчыны як падмурка сучаснага бытнавання народа і яго культуры прывяла Кузьміча да ўнікальнага праекта стварэння цыклу эмалевых партрэтаў выдатных дзеячаў беларускай гісторыі. Першым з іх стала выкананая на медзі выява вялікага князя Усяслава Чарадзея, іканаграфічнай асновою якой паслужыла адна з мініяцюраў Радзівілаўскага летапісу. Мастака не мог не натхняць і вобраз Чарадзеевай унучкі Прадславы-Еўфрасінні. М. Кузьміча вабілі эпоха асветніцы і, вядома, творчасць яго сераднявечнага калегі ювеліра Богшы.

У той час берасцейскім майстар яшчэ не ведаў, што яму будзе дадзена вялікае шчасце аднавіць сакрэты старажытных эмальераў і прадоўжыць іх традыцыю. Але тое, што прапанову ўзнавіць вобраз нашай нацыянальнай рэліквіі, створанай у 1161 годзе, атрымаў якраз Мікола Кузьмі ч, не выглядае выпадковым. Тут згадваецца выслоўе філосафа пра выпадковасць як скрыжаванні некалькіх заканамернасцяў.

Аднак да таго моманту, калі доктар гістарычных навук Таццяна Макарава напіша на сваёй кнізе «Перегородчатые эмали древней Руси»: «Мікалаю Пятровічу Кузьмічу, эмальеру і спадкаемцу Лазара Богшы», заставалася яшчэ некалькі гадоў пакутліва цяжкай працы.

У Сургуце думаюць пра Беларусь

На прэс-канферэнцыі, скліканай з нагоды заканчэння працы над вобразам Крыжа, аўтар гэтай кнігі запытаўся ў нашага сібірскага суайчынніка Анатоля Сілівончыка, што змусіла яго на некалькі гадоў зрабіць клопат пра нацыянальную святыню беларусаў адной з найважнейшых спраў свайго неспакойнага і пераменлівага жыцця прадпрымальніка. У адказ з вуснаў гэтага неардынарнага, шчодра

надзеленага ад прыроды чалавека прагучала амаль фантастычная — асабліва для людзей далёкіх ад веры — гісторыя.

Анатоль узгадаў, як вяртаўся да сябе ў Сургут пасля наведвання Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра, дзе ён быў удастоены гонару прыкласціся да мошчаў святой палачанкі і падняцца ў яе келлю. Тады, у самалёце, яму была праява: вачам раптам адкрыўся блакітны, размаляваны дзівоснымі старажытнымі фрэскамі царкоўны купал, адрэстаўраваны фрагмент якога паломнікбачыў у полацкім Спасаўскім храме.

«Я, чалавек, які ў прынцыпе верыў толькі ў сябе ды ў свае здольнасці і ўдачу, — успамінае Сілівончык, — адчуў, што сапраўды існуе нейкая іншая, магутная і ўладарная сіла, якая цягне мяне з Сібіры ў Беларусь, змушае думаць і пра лёс Крыжа Еўфрасінні, і пра нас, раскіданых па ўсім свеце беларусаў... А днаго разу на прысвечаным адраджэнню Крыжа паседжанні я папытаў у прысутных ды і ў самога сябе, чаму цяжар адказнасці за гэтую працу — і фінансаванне, і куратарскія абавязкі — бярэ на сябе чалавек, што жыве далёка ад Беларусі. Міграпаліт адказаў мне безроздуму: «Богу лепей відаць». Ігэты аргументуладыкі аказаўся надзвычай пераканаўчым...»

Спачатку жыццёвы шлях Анатоля Сілівончыка складваўся досыць тыпова.

Ён нарадзіўся ў вёсцы Гамза, што ў цяперашнім Светлагорскім раёне, дзе і сёння жыве ягоная маці, сціплая вясковая працаўніца пенсіянерка Настасся Несцераўна, якой яшчэ вельмі цяжка даць ейныя 75 гадоў. Яе бацька быў лесніком і знакамітым у сваіх мясцінах пчаляром, які трымаў у лесе 50 пчаліных «ставоў» і пастаўляў воск на царкоўныя свечкі. Анатоль успамінае, што дзеда не кусалі пчолы і што той за ўсё жыццё не прадаў ніводнага кілаграма мёду — увесь раздаваў вяскоўцам, асабліва шчодра надзяляючы хлапчукоў.

Дабрыню, шчодрасць і гаспадарлівасць разам з абвостраным пачуццём справядлівасці Сілівончыкі лічаць сваімі генетычна закладзенымі фамільнымі рысамі. Да іх варта, пэўна, дадаць і жыццёвую вытрываласць: апавядаючы пра сына, Настасся Несцераўна зазвычай згадвае, як у маленстве ён, адбываючы пакаранне, цэлую гадзіну без слёз і скаргаў выстаяў на каленях на грэчцы.

Бацька, Павел Паўлавіч, працаваў шафёрам. Відаць, гэта і паўплывала на цвёрды намер хлопца з гомельскага Палесся пасту-

паць у Бабруйскіаўтатранспартны тэхнікум. Атрымаўшы дыплом аб яго заканчэнні, пайшоў у войска.

А вось пасля армейскай службы Анатоль, можна сказаць, кінуў выклік лёсу і падаўся ў Сібір.

Цюмень, Табольск, Сургут..

Цяжкі хлеб шафёра на нафтапромыслах. (З тых часоў захаваўся ў Анатоля і ўлюбёны дэвіз: «Ім чацца хутчэй за ўсіх, але пры гэтым нікому не замінаць ехаць у тым самым кірунку» і звычка заўсёды, задарма і на любыя адлегласці падвозіць на машыне спадарожнікаў.)

Доўгія месяцы жыцця сярод хантаў і мансі — сапраўдных дзяцей прыроды, у якіх, як сцвярджае Анатоль, ён шмат чаму навучыўся і якім цяпер імкнецца аддзячыць: то падорыць паўтары тоны бісеру для народных промыслаў, то прышле перад святам некалькі тонаў шакаладавых цукерак...

А яшчэ былі мары пра сваю ўласную справу, якія непазбежна разбіваліся аб тагачасную рэальнасць.

У Сургуце ён з'явіўся ў жніўні 1978 года, маючы, як прызнаецца, напалеонаўскія планы і пяць рублёў у кішэні.

З самых першых дзён узяўся сваімі рукамі будаваць дом. Той па-беларуску грунтоўны дом з печчу, дзе маці, калі гасцявала ў сына, пякла духмяны вясковы хлеб, стаіць у Сургуце і сёння. Печ таксама змураваў сам Анатоль.

З таго часу з Сургутам звязаныя ўжо дваццаць гадоў жыцця. Рашучы паварот у ім адбыўся ў 1985, калі Анатоль кінуў круціць абаранку і заняўся бізнесам.

На абранай дарозе прадпрымальны беларус, у якім быццам быс фа-кусаваліся працавітасць, кемлівасць, мэтанакіраванасць і здаровыя амбіцыі ўсяго роду Сілівончыкаў, зведаў і шчасце ўзлётаў і горкія расчараванні. Можна не сумнявацца, што сюжэтаў і калізій тут хапіла б на цэлую кнігу, якая калі-небудзь, магчыма, будзе напісана. Мы ж абмяжуемся тым, што паведамім чытачу неабходны мінімум інфармацыі. Сёння А. Сілівончык з'яўляецца генеральным дырэктарам закрытага акцыянернага таварыства «Сібдорсервіс» і вучыцца ў Акадэміі народнай гаспадаркі пры ўрадзе Расейскай Федэрацыі. Калі знаходзіцца вольны час, прысвячае яго паляванню і рыбалцы, а найперш — працы на ўласнай фермерскай гаспадарцы, якая займае 130 гектараў і здзіўляе гасцей сваімі ўраджаямі. У Сібіры падрастаюць двое ягоных сыноў —

названы па дзеду Павелі старэйшы Генадзь, якому бацька даў імя свайго ранапамерлага брата.

Да таго, што нам ужо вядома пра дзейнасць Анатоля Сілівончыка — мецэната варта дадаць яшчэ колькі істотных штрыхоў. 100 мільёнаў расейскіх рублёў у 1996 годзе ён перавёў дзіцячаму дому ў Сургуце. Выдатны падарунак атрымала і родная вёска Гамза. Для яе (наколькі нам вядома, гэта пакуль што адзіны ў Беларусі выпадак) зямляк з Сібіры набыў аўтобус, які чатыры дні на тыдзень, працуючы па графіку, возіць вяскоўцаў у Парычы, Светлагорск і Бабруйск і кругласутачна дзейнічае як «хуткая дапамога», дастаўляючы хворых у больніцу. А прача таго па святах прыватны аўтобус адвозіць вернікаў у храм.

Значныя сродкі былі ўкладзеныя нашым суайчыннікам у зняты рэжысёрам Віктарам Шавялевічам паводле сцэнарыя Сяргея Тарасава кінафільм «Пастка для зубра», у цэнтры якога — асоба выдатнага дзеяча айчыннай гісторыі, уладара Вялікага княства Літоўскага Вітаўта. А пошнім па часе фільмам Шавялевіча сталася дакументальная стужка, якая апавядае пра адраджэнне Крыжа святой Еўфрасінні. Фундаваў фільм, гэтаксама як і кнігу пра нашу нацыянальную рэліквію, Анатоль Сілівончык.

Дзякуючы земляку з Сургута, убачыла свет адна з новых кніг беларускага паэта з Санкт-Пецярбурга Анатоля Кірвеля. Сілівончык стаў фундатарам мемарыяльнай дошкі ў гонар супрацоўнікаў Інстытута беларускай культуры (Інбелкульту), які паслужыў правобразам Беларускай акадэміі навук.

А. Сілівончык удзельнічаў у фінансаванні Першага і Другога з'ездаў беларусаў свету.

Прыехаўшы ў ліпені 1997 года на Другі з'езд, Анатоль разам са старшынёй ЗБС «Бацькаўшчына» Ганнай Сурмач наведаў у Брэсце майстэрню Міколы Кузьміча, якому заставаліся ўжо лічаныя дні да завяршэння пяцігадовай працы над Крыжам.

Тады ж пачала набываць канкрэтныя абрысы прапанова аб заснаванні Міжнароднага дабрачыннага фонду Жыватворнага Крыжа святой Еўфрасінні. Аўтарамі ідэі былі сібірскі прадпрымальнік і яго калега і сябар, старшыня праўлення сумеснага прадпрыемства «Міжнародны цэнтр прадпрымальнікаў беларускай дыяспары» Барыс Стук. (Цікава, што Анатоль і Барыс нарадзіліся ў адзін дзень

* Полацкі Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр сёння.

* Полоцкий Спасо-Евфросиниевский монастырь сегодня.

— 4 траўня 1957 года, што, напэўна, дабратворна ўплывае на іхсупольную дзейнасць.)

Сілівончык прызнае, што на самым пачатку ягоны ўдзел у аднаўленні вобраза Крыжа Еўфрасіннімеў папулісцкае адценне. Але хутка клопаты пра святыню перараслі ў глыбокае адчуванне сваёй далучанасці да вялікага патрыятычнага чыну, прычым гэтае пачуццё зрабілася агульным для ўсёй сям'і. Прадпрымальнік сцвярджае, што ягоная дапамога ва ўзнаўленні рэліквіі, яго імкненне арганізаваць справу так, каб фінансавы стан фірмы не ўплываў на працу над Крыжам, атрымлівалі зваротную сувязь. Крыж таксама дапамагаў — прыносіў маральнае задавальненне, падказваў выйсце ў складаных сітуацыях на працы і дарыў зусім іншую атмасферу дома, нараджаў новыя ідэі і праекты. Адным з іх стаўся намер збудаваць у Сургуцкім раёне першую ў Сібіры царкву ў гонар святой Еўфрасінні Полацкай.

Доказы Георгія Штыхава

Ідэя адраджэння Крыжа полацкай асветніцы выклікала новы ўсплёск цікавасці да асобы Еўфрасінні і гісторыі стварэння яе рэліквіі з боку літаратараў, мастацтвазнаўцаў, гісторыкаў. У навуковай сферы найбольш зроблена было тут доктарам гістарычных навук, загадчыкам аддзела археалогіі і гісторыі Полацкай зямлі Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Георгіем Штыхавым. Ён у дакладніў шэраг спрэчных пазіцый і зрабіў свае высновы здабыткам чытачоў у публікацыях, сярод якіх вылучаецца змешчаны ў часопісе «Полацак» (ён па-беларуску выходзіць у амерыканскім горадзе Кліўлендзе) артыкул «З гісторыі вывучэння крыжа прэпадобнай Еўфрасіньні».

Раней нашу нацыянальную святыню звычайна адносілі да гэтак званых напрастольных крыжоў. Такой думкі, упрыватнасці, трымаўся імаскоўскі гісторык Л. Аляксееў. Аднак нам ужо вядома, што на навуковай канферэнцыі з нагоды 830-х угодкаў стварэння Крыжа святой Еўфрасінні (найперш дзякуючы даследаванням Васіля Пуцко) была зробленая высновa аб тым, што полацкая рэліквія з'яўляецца крыжам узвіжальным, іншымі словамі, звязаным са святам Узвіжання. Аб гэтым, дарэчы, у сваёй доктарскай дысертацыі яшчэ на пачатку 80-х гадоў пісаў і сам Г. Штыхаў. Цяпер ён падкрэслівае, што, з улікам аналогіяў, меркаванне В. Пуцко трэба лічыць канчаткова даказаным. А рашэнне Еўфрасінні падараваць Спасаўскай царкве менавіта ўзвіжальны крыж, мае, на думку беларускага гісторыка, сваё тлумачэнне.

Рэч у тым, што пасля прыняцця хрысціянства на ўсходнеславянскіх землях сярод князёў пашырыўся звычай цалаваць крыжа для пацверджання ўзятых на сябе абавязкаў. Калі ў час паўстання 1068 года ў Кіеве гараджане вызвалілі полацкага князя Усяслава Чарадзея з вязніцы і абвясцілі яго вялікім князем кіеўскім, сучаснікі палічылі гэтую падзею сімвалічнай, бо адбылася яна ў дзень Узвіжання Крыжа Гасподняга. І ў Кіеве, і ў Полацку добра памяталі, як улетку 1067 года, пасля крывавай бітвы на Нямізе, калі Усяславу Брачыславічу ўдалося адстаяць межы сваёй дзяржавы, кіеўскі князь Ізяслаў запрасіў полацкага валадара на перамовы пад Воршу і падступна захапіў яго з сынамі ў палон, парушыўшы дадзенае крыжовае цалаванне.

Летапісец занатаваў, што, седзячы ў кіеўскай земляной турме,

Усяслаў, уздыхнуўшы, прамовіў: «О крыж святы! Так я верыў табе, ты і пазбаў мяне ад гэтай ямы». У адказ Бог і паказаў сілу крыжа.

У сувязі з лёсам полацкага князя летапіс кажа аб тым, што крыж дапамагае князям у бітвах, ратуе ад бяды тых, хто звяртаецца да яго са шчыраю верай. Нават сам д'ябал не баіцца нічога, апрача крыжа. (У Радзівілаўскім летапісу ёсць мініяцюра, на якой Усяслаў Чарадзей паказаны на кіеўскім пасадзе, дзе князь, на думку старажытнага аўтара, апынуўся якраз у выніку перамогі крыжа над д'яблам.) Ведаючы пра супадзенне выхаду полацкага князя на волю з хрысціянскім святам, Усяслава ва ўнучка Еўфрасіння, як перакананы Георгі Штыхаў, і прысвяціла гэтай незвычайнай падзеі ўзвіжальны крыж.

* Захавальніцы манастырскіх традыцый.

* Хранительницы монастырских традиций.

Згодна з царкоўнымі гісторыкамі, у IV стагоддзі візантыйскі імператар Канстанцін перадвырашальнай бітваю ўбачыў на небе крыж, які абяцаў яму перамогу. Імператар сапраўды адолеў ворагаў, глыбока паверыўшы ў цудатворную сілу святыні, а яго маці, царыца Алена, адшукала ў Палестыне, на Галгофе, крыж, на якім сустрэў смерць Збавіцель роду чалавечага.

Царква святкуе Узвіжанне вельмі ўрачыста. Напярэдадні ўпрыгожаны кветкамі крыж выносяць і ўскладаюць на сярэдзіне храма. Цырымонія адбываецца пад гучанне званоў і спевы. Потым крыж на ўсе чатыры бакі паказваюць вернікам. Папулярнасць свята Узвіжання ў старажытным Полацку пацвярджае зробленая там у 1967 годзе Г. Штыхавым унікальная археалагічная знаходка — каменны абразок з выяваю святых Канстанціна і Алены, што трымаюць перад сабою вялікі крыж.

У згаданым вышэй артыкуле Георгі Штыхаў аргументавана абвяргае і пазіцыю маскоўскай даследчыцы Таццяны Макаравай, якая ў сваёй кнізе «Перегородчатые эмали древней Руси» выказала думку, што Богша быў не полацкім, а кіеўскім майстрам. Беларускі вучоны перакананы, што Богша мог стварыць крыж толькі ў Полацку, бо абавязаны быў працаваць паднаглядам і апекаю самой заказчыцы — Еўфрасінні.

Вельмі важкім сведчаннем на карысць гэтага ёсць знойдзеныя ў 1962 годзе археолагамі на полацкім Верхнім замку рэшткі майстэрні ювеліра-залатара другой паловы XII—пачатку XIII стагоддзя, часу, які часткова супадае з жыццём знакамітай полацкай ігуменні. Пры раскопках былі выяўленыя кавалкі залатой фольгі і фрагмент старажытнай перагародкавай эмалі памерам 0,8 на 0,8 сантыметры з мініяцюрнымі выявамі крыжыкаў. Знойдзеная эмаль мела тры яркія колеры: сіні, чырвоны і белы, якія побач з зялёным (у меншай колькасці) з'яўляюцца асноўнымі і на Крыжы святой Еўфрасінні. Гэтая акалічнасць таксама пацвярджае версію, паводле якой у 1962 годзе была раскапаная майстэрня некаго-небудзь, а самога Богшы.

Разглядаючы дэкор святыні, Штыхаў заўважае, што значнае месца ў ім належыць разеткам у форме кветкі з васьмю пялёсткамі. Гэткі матыў салярнай арнаментыкі, як сведчаць археалагічныя знаходкі (асабліва каменныя формы для адліўкі жаночых аздобаў) быў распаўсюджаны ў старажытным Полацку. Варта згадаць і тое, што яшчэ ў 1977 годзе спецыялісту галіне гісторыі дэкаратыўна-ўжытковага мастацтва В. Васіленка прыйшоў да высновы, што Крыж найпадобнейшай Еўфрасінні «адрозніваецца ад кіеўскіх эмаляў, прадстаўляючы полацкую эмальерную школу».

Яшчэ адзін аргумент — тое, што выконваць свае заказы полацкая асветніца, як мы ведаем на прыкладзе будаўніцтва дойлідам Іаанам храма Спаса, даручала мясцовым талентам.

Трэба дадаць, што — гэта ўжо адзначалася раней у раздзеле «Помнік беларускага пісьменства» — надпіс на Крыжы адлюстроўваў некаторыя рысы жывой гаворкі Полацкай зямлі.

«З усяго вышэйсказанага, — падсумоўвае Г. Штыхаў, — вынікае, што Лазар Богша з'яўляецца полацкім майстрам-залатаром і эмальерам вельмі высокага ўзроўню, і месцам яго сталага жыхарства быў Полацк».

Шляхам спроб і памылак

Сказаць, што перад Міколам Кузьмічом стаяла архіскладаная задача,— значыцца, не сказаць амаль нічога. Дастаткова нагадаць, што сакрэт тэхналогіі перагародкавай эмалі быў страчаны на ўсходнеславянскіх землях яшчэ ў эпоху геніяльнага полацкага ювеліра Богшы, восем стагоддзяў таму.

Але, першчым мастак наблізіўся да свайго галоўнага адкрыцця, першчым на доўгія месяцы, як некалі сераднявечныя алхімікі, зачыніўся ад свету ў чатырох сценах сваёй майстэрніі перайшоў да працы з матэрыялам, было яшчэ паўтара года папярэдніх пошукаў, мноства кансультацый з дактарамі гістарычных навук Т. Макаравай і Л. Аляксеевым і іхменскімі калегамі.

Выступаючы ў ліпені 1994 года на паседжанні створанай пры ЗБС «Бацькаўшчына» навукова-грамадскай рады са справаздачай пра першы этап працы, майстар быў не надта шматслоўны: «Скрупулёзна вывучаліся помнікі дэкаратыўнага мастацтва са збораў Збройнай палаты, у прыватнасці разанскія бармы XII стагоддзя. У Санкт-Пецярбургу, у Музеі гістарычных каштоўнасцяў, пазнаёміўся са шклянымі негатывамі здымкаў Крыжа, зробленымі ў 1896 годзе фатографам Чысцяковым. З іх аддрукаваныя першыя ідэнтычныя фота рэліквіі. Таццянай Іванаўнай Макаравай было адмыслова падрыхтаванае поўнае апісанне Крыжа, што дало наймагутнейшы імпульс у аднаўленні ягонае іканаграфіі. Леанід Васільевіч Аляксееў узнавіў творчае аблічча майстра Богшы і яго эпохі, што дазволіла пераадолець велізарную часавую дыстанцыю, так бы мовіць, падсвядомасцю адчуць подыхстаражытнага ювелірнага горна, спазнаць неўміручую прыгажосць старажытнай эмалі, усвядоміць велізарнае майстэрства і ўпакораную цярплівасць, з якімі стваралі тагачасныя ювеліры... Вывучаны манаграфічныя даследаванні, прысвечаныя візантыйскім, старажытнарускім і грузінскім (VII–XIII стст.) эмалям. Адбылося знаёмства запісаннем метадаў і прыёмаў рэстаўрацыі кароны венгерскіх каралёў (XII ст.)...»

Страчаныя альбо пашкоджаныя эмалевыя выявы з Крыжа святой Еўфрасінні ўзнаўляліся паводле класічных узораў візантыйскага і старажытнага усходнеславянскага мастацтва ў строгай адпаведнасці з канонамі. Гэтаксама карпатліва ішла рэканструкцыя калары-

* Яны абралі шлях служэння Госпаду.

* Они избрали путь служения Господу.

стычнай гамы старажытных абразкоў. Дзеля дасягнення максімальнай дакладнасці выкарыстоўваўся метад фатаграфічнага аналізу. Іначай кажучы, былі зробленыя сотні шматкратных фотапавелічэнняў усіх паверхняў Крыжа, дэталяў фігур святых, арнаментаў і надпісаў.

Дапамога доктара гістарычных навук Т. Макаравай была на гэтым этапе проста неацэнная. Павялічаныя фатаграфіі віселі над яе сталом. «Кожная маленькая пластачка, — успамінае Таццяна Іванаўна, — была намаляваная і расфарбаваная; да яе былі падабраныя аналогіі, бо захавалася болей за трыста старажытнарускіх рэчаў з перагародкавай эмаллю, якія я малявала ў розных музеях былога Саюза».

Абмяркоўваліся літаральна ўсе дэталі: які гіматый* будзе ў Хрыста, як павінна выглядаць рука святога з багаславеннем?.. Удакладняліся нюансы. Напрыклад, тое, што ў старажытных усходнеславянскіх

* Г і м а т ы й — верхняе адзенне ў выглядзе плашча.

эмалях мастакі не паказвалі на тварах румянаў і паўценяў, альбо што кожная лакальная колераваяпляма мела сваю перагародку.

Толькі тады майстар зрабіў у колеры рабочыя малюнкі-рэканструкцыі, якія былі ўхваленыя спецыялістамі і пасля памяншэння да памераў рэальнага Крыжа далі магчымасць распачаць непасрэдную працу.

Рызыкуючы стаміць чытача тэхналагічнымі тонкасцямі, усё ж паспрабуем хаця б схематычна паказаць велізарную складанасць праблемаў, што паўсталі ў гэты момант перад беларускім майстрам.

З трактатам ягонага калегі з XII стагоддзя, прасвітэра Тэафіла, мы ўжо знаёміліся, калі ішла гаворка пра вяршыні мастацтва старажытныхювеліраў. Дзеля аднаўлення страчанай тэхнікі перагародкавай эмалі трэба было ўлічыць і ўсе дадзеныя пра сённяшнюю вытворчасць эмаляў, якія вельмі розняцца і складам і характарам падрыхтоўкі асновы. Адрозненні ў складзе эмалевай масы вызначаюцца прафесійнымі здольнасцямі майстра і мастацкай традыцыяй той ці іншай школы эмальераў. Усе рэцэпты эмаляў, пры іхбясконцым мноcтве, з'яўляюцца, між тым, варыянтамі алавяна-каліевага шкла. Шкляная маса раздрабняецца ў адмысловых ступках на парашок, які і служыць эмальеру сыравінай.

У вырабе перагародкавай эмалі ў часы Богшы на ўсходнеславянскіх землях выкарыстоўваліся як гэтак званыя глухія, так і прасветленыя (апалавыя) сплавы. Адзенне на выявах рабілася з эмаляў першага кшталту, а твары, рукі і іншыя дэталі — з апалавых.

Старажытныя ювеліры працавалі з золатам 70–80-й пробы. Пасля адпаведных маніпуляцыяў з матрыцай, на якой штампаваўся асноўны абрыс малюнка, выява пераносілася на тонкую залатую пластку. На ёй асцярожна праціскалася паглыбленне, у выніку чаго прызначаны для запаўнення эмаллю малюнак апынаўся як быццам у латачку глыбінёю 1–1,5 міліметра. Далей майстар нарыхтоўваў найтанчэйшыя (на дзесятыя і сотыя долі міліметра) залатыя палоскі і з дапамогаю пінцэта і клею выкладаў перагародкі, якія ствараліву-земкі* пад эмаль.

У адрозненне адзаходнееўрапейскіх, нашы сераднявечныя майстры карысталіся толькі чыстымі тонамі. Ювелір мусіў для кожна-

* В у з е м к а — беларускі адпаведнік расейскага слова « ячейка» .

га колеру стварыць асобную, цалкам іваляваную вуземку з залатых перагародак. Калі мастак паказваў чалавечы твар, то, напрыклад, рабілася маленькая вуземка для вока, а ў сярэдзіне ў яе — яшчэ меншая для зрэнкі. Прытым сам твар могмець у дыяметры ўсяго тры міліметры.

Наклеіўшы дэталі малюнка, майстар насыпаў у вуземкі прывар і ставіў залатую пластку на жарніцу, каб прылітаваць перагародкі. Калі залатая аснова была гатовая, кожная вуземка запаўнялася эмалевым парашком пэўнага колеру. Пасля плаўлення эмалевай масы паверхня пласткі шліфавалася датуль, пакуль залатая асноведзь, эмаль і перагародкі не ператвараліся ў суцэльную гладкую паверхню. І ўсё гэта паўтаралася мноства разоў.

Сучаснаму спадкаемцу старажытных ювеліраў даводзілася працаваць літаральна наўслеп, навобмацак, шляхам сотняў спроб і памылак, спадзеючыся не толькі на набытыя веды, але і на інтуіцыю, на Божую дапамогу.

Аднаўляючы надпіс на Крыжы, Мікола Кузьміч вырабіў больш за 300 чаканаў. Кожны — асобная літара. Кожны рабіўся падмікраскопам. Здавалася, што істотная частка працы засталася ззаду. Але пасля кансультацыяў са спецыялістамі высветлілася, што ў XII стагоддзі Богша не мог карыстацца такой тэхналогіяй, бо яе проста не існавала. Зноў трэба было пачынаць спачатку.

Аднак самае адказнае — 20 мініяцюрных эмалевых «партрэтаў» — яшчэ чакала наперадзе.

Кузьмін авалодаў тэхнікай «малявання» танюткімі перагародкамі, але тут узнікла новая цяжкасць: як прылітаваць іх да залатой асновы? Мастак ведаў, што, калі ў XIV стагоддзі расейскія майстры спрабавалі аднавіць тэхніку перагародкавай эмалі пры двары мітрапаліта Алексія, якраз згаданая аперацыя — злучэнне перагародак з латуню — паўстала неадольнаю перашкодай.

Над гэтаю таямніцай найбольш пакутаваў і Мікола. «Бывала, усё нібыта зробіш, як трэба, паставіш загатоўку ў муфельную печ, а перагародкі ўзялі і «паплылі» — малюнак збіўся, работа ідзе ў брак».

Колькі разоў усё адпраўляліў пераплаўку, колькі разоў агортвала роспач, — ведае толькі сам Мікола ды яшчэ ягоны вучань Віталь Якавук, які няраз у хвіліны паняверкі і расчаравання не мог стрымаць слёз.

Мастак сцвярджае, што былі выпадкі, калі знайсці выйсце дапамагалі шчырыя малітвы, пасля чаго, уначы, ён прачынаўся ад голаса, які падказваў элементарнае рашэнне, што ляжала, здавалася, навідавоку, але бясконцае мноства разоў выслізвала з рук. Майстар упэўнены, што менавіта голас з неба навёў яго ў адзін з самых складаных перыядаў пошукаў на думку запаволіць рэакцыю эмалі адмысловай прысыпкай. Для лёсу адноўленага Крыжа гэтае адкрыццё было ледзьве не вырашальным.

Кожную пластку з эмалевымі мініяцюрамі перараблялі некалькі разоў. Найцяжэйшым псіхалагічным эпізодам усёй працы Кузьмічлічыць той выпадак, калі ён з вучнямі мусіў сарваць здраўлянай асновы ўвесь верхні бок Крыжа, бо зразумеў, што ідзе аблудным шляхам. «Каб пакінулі, — атрымалася б усяго тандэтная копія, бо перагародкі ў нас выходзілі тоўстыя — 0,16 міліметра, а трэба было 0,04. У такім малюнку не было трапёткасці, вытанчанасці, у ім застываў след не рукі, а інструмента».

Пераадолець сумневы, выбрацца з тупіка мастаку і яго вучням дапамагала ўвага мітрапаліта Філарэта, падтрымка сяброў і блізкіх. Два першыя гады працу фінансаваў Анатоль Сілівончык. З мэтаю прыцягнення да праекту дзяржаўных сродкаў Згуртаванне беларусаў свету вяло перамовы з Міністэрствам культуры і Камітэтам па справах рэлігій. Аднак тыя гады ў найноўшай гісторыі Беларусі былі пераломныя. Мянялася вярхоўная ўлада, мяняліся міністры і прэм'ер-міністры. І кожны раз у радавыя кабінеты трэба было абыходзіць зноў... Сітуацыя няпэўнасці нарэшце змянілася, калі частку выдаткаў узяла на сябе Цар-

* Вечна юны храм Спаса.

* Вечно юный храм Спаса.

ква. Пасля звароту ўладыкі Філарэта да прэзідэнта дзяржава выдзеліла майстру патрэбную колькасць золата.

Някідкім, але надзвычай адчувальным быў удзел прадстаўнікоў Камітэта дзяржбяспекі, якія выконвалі так званую аператыўную і ахоўную функцыі. «Усе пяць гадоў, — кажа Мікола Кузьміч, — у маёй майстэрні сядзеў ахоўнік — бярог мяне і рэліквію. Сяргей Якімук, супрацоўнік Камітэта, без перабольшання быў маім ценем. Баюся, без гэтай арганізацыі я нічога б не зрабіў».

На ўзнаўленне Крыжа сапраўды патрабаваліся вялікія матэрыяльныя каштоўнасці: золата, срэбра, некалькі сотняў рачных перлін, каштоўныя камяні...

А пярэджваючы падзеі, заўважым, што некалькі тыдняў перад завяршэннем працы ў майстэрні неадлучна дзяжурылі супрацоўнікі дзяржбяспекі, узброеныя аўтаматамі. На пытанне аўтара кнігі, ціне былі такія захады празмернымі, С. Якімук адказаў, што, згодна з неафіцыйнымі дадзенымі, напады на майстэрню сапраўды планаваліся. Прычым не выключана, што злачынцаў цікавілі не золата і жомчуг, а — сам Крыж, чыё паўторнае выкраданне мало б стацца ўжо не крымінальнай акцыяй, а набыць палітычны характар.

4 красавіка 1996 года ў Брэсце адбылося выязное паседжанне навукова-кансультацыйнай групы па адраджэнні Крыжа. Падрахоўваючы абмеркаванне, што праходзіла ў майстэрні М. Кузьміча, доктар гістарычных навук Леанід Аляксееў, не хаваючы хвалявання, казаў: «Аднаўленне Полацкага крыжа — з'ява бяспрыкладная. Бо гэта — старажытная візантыйская тэхніка, абсалютна страчаная ва ўсім свеце. І вось сёння тут, у Беларусі, гэтая тэхніка адноўленая! У нас нарадзіўся новы Лазар Богша!»

Мікола Кузьміч перакананы, што цяпер шмат што зрабіў бы крыху іначай і, вядома, бліжэй да дасканаласці. Калі Крыж ужо быў амаль гатовы, мастак прапанаваў мітрапаліту Філарэту паўтарыць тыя пласткі, якія лічыў не зусім удалымі. Аднак уладыка даў мудрую параду пакінуць рэліквію без мастацкага «рэдагавання», каб захаваць для гісторыі не толькі вынік, але і рэчыўнае ўвасабленне самога працэсу адраджэння святыні.

Паломніцтва ў Святую Зямлю

Мікола Кузьміч прызнаецца, што ніколі не быў атэістам, але яго сапраўднае вяртанне да веры адбылося ў часе ўзнаўлення Крыжа найпадобнейшай Еўфрасінні. Мастак упэўнены, што, нават калі б яму былі забяспечаныя найлепшыя ўмовы, ён не здолеў бы зрабіць гэтую працу без духоўнай згоды ў душы. Чым далей майстар судакранаўся з Крыжам, тым глыбей адчуваў непарыўную сувязь стану душы з тым, наколькі паспяхова ідуць пошукі, наколькі бліжэй ён робіцца да свайго адкрыцця. «Шукаць у сабе гэтую духоўную згоду,— кажа Мікола,— магчыма толькі праз малітву, праз рэлігію».

Ён часта ўзгадвае глыбокае духоўнае ўзрушэнне, перажытае ў той момант, калі прыклаўся да прывезенай уладыкам Філарэтам часцінкі Святога жыватворнага дрэва ад Крыжа Гасподняга.

У адным са сваіх інтэрв'ю Кузьміч успамінаў першую паездку да мітрапаліта. Імёны святых мастак тады зазубрываў, як школьнік, аднак, прыехаўшы, усё пераблытаў. «Але ж вывучаць трэба было не толькі імёны, а кожную драбніцу ў іхнім адзенні, бо ўсё мае свой сэнс. Нават у адценнях колеру. Жомчуг, напрыклад, сімвалізуе чысціню і беззаганнасць, рубін — колер жыцця і крыві Гасподняй, сапфір — колер яснага неба... Да працы над Крыжам я нават як след Бібліі не чытаў, гартаў толькі. А дзеля таго, каб яно адкрылася, Святое Пісьмо трэба чытаць з жаданнем, вераю... За гэтыя пяць гадоў я ўсвядоміў галоўнае: жыццё хуткаплыннае і трэба спяшацца рабіць дабро».

Людзі, якія добра ведаюць Міколу, могуць засведчыць: гады, прысвечаныя адраджэнню нацыянальнай святыні, сапраўды сталіся для берасцейскага майстра часам уласнага духоўнага адраджэння.

Надзвычай важную ролю ў гэтым ўзыходжанні адыграў удзел мастака ў летку 1994 года ў паломніцтве прадстаўнікоў Беларускай праваслаўнай царквы ў Ерусалім.

Паломнікі на чале з мітрапалітам Менскім і Слуцкім Філарэтам везлі з сабою ўжо выраблену аснову будучай святыні. Дрэва на яе было, дзякуючы ўладыку, ўзятае ў тым самым гаі, дзе некалі рос кіпарыс, што пайшоў на Крыж, на якім сустрэўся са смерцю Сын Божы.

Крыж-аснова ляжаў на Труне Гасподняй. Разам з Крыжам пада-

рожнікі з Беларусі наведалі месца апошняга зямнога прыстанку святой Еўфрасінні ў Феадосіевым манастыры. Па вяртанні ўладыка Філарэт казаў у інтэрв'ю, што «размова аб тым, ці зможа стаць новая мастацкая сакральная каштоўнасць беларускай святыняй — беспрадметная. Гэта ўжо святыня... Адчуваецца багаславенне Ерусаліма, якое мы ўзялі ў ерусалімскага патрыярха Дыядора II, у Труны Гасподняй».

Мікола Кузьміч называе паломніцтва ў Святую Зямлю адной з найгалоўнейшых падзеяў свайго жыцця. «Ерусалім — гэта велічны помнік Богу... — успамінае пра свае ўражанні і пачуцці мастак. — Мяне ўразіла літаральна ўсё: ад візантыйскіх мазаік да цудоўнай разьбы па камені, мармуры і граніце, ад шэдэўраў архітэктуры да горных манастыроў. Мы прайшлі па шляху Еўфрасінні Полацкай, затрымаліся каля месца, дзе яна была пахаваная; там манахі далі кожнаму з нас па крыжыку з мошчамі Феадосія Вялікага. Мы слухалі, як натхнёна ўладыка вёў набажэнства. Мы прайшлі шляхам Хрыста, наведалі ў Ерусаліме ўсе месцы, звязаныя з Сынам Божым. А на гары Спакусы я ледзьве не памёр... Напэўна, ад нясцерпнае спякоты атрымаў сонечны ўдар. Дзве гадзіны ляжаў на старажытнай паліраванай пліце. Святыя айцы сказалі: гэта рукі'ябла... Але багаславенне ерусалімскага патрыярха Дыядора дапамагло, і потым я заўсёды адчуваў ягоную духоўную сілу. Якраз па багаславенне, па Божую дапамогу мы і ехалі да Труны Гасподняй...

Наперадзе тады былі яшчэ тры гады працы.

У лета 1997-е

Улетку 1997 года пакутлівая і шчаслівая праца над узнаўленнем нацыянальнай святыні наблізілася да завяршэння.

Чытач, які добра знаёмы з апісаннем рэліквіі XII стагоддзя, павінен ведаць таксама мастацкія і тэхнічныя характарыстыкі адроджанага Крыжа.

Залатыя пласткі з перагародкавымі эмалямі сучасны майстар выканаў з металу 986-й пробы і прымацаваў да кіпарысавай асновы цвікамі з золата. На пластках, апрача эмалевых «партрэтаў», былі падрыхтаваныя месцы дзеля закладання хрысціянскіх рэліквіяў, якія

* На ўрачыстасці, прысвечаныя вяртанню вобраза Крыжа Еўфрасінні ў Полацк, прыехаў прэм'ер-міністр Рэспублікі Беларусь Сяргей Лінг.

* На празднества, посвященные возвращению образа Креста Евфросинии в Полоцк, приехал премьер-министр Республики Беларусь Сергей Линг.

знаходзіліся ў старажытным Крыжы і якія, дзякуючы намаганням Царквы, пашчасціла атрымаць іў наш час.

Пакінутыя ў верхнім і ніжнім перакрыжаваннях каўчэгі для «Крыві Хрыстовай» і «Дрэва Жыватворнага» былі дэкараваныя ажурнымі крыжыкамі. Яшчэ тры каўчэгі такой самай формы для мошчаў святых Стэфана, Панцялеймана і крыві святога Дзімітрыя меліся пад іх выявамі на адваротнай паверхні святыні.

Крыж быў аблямаваны акоўкаю паджом чуг. А гулам спатрэбілася каля пяцісот перлін дыяметрам 4–5 міліметраў. А коўка збіралася з сегментаў. Па яе баках мясцілася пакладзеная ў філігранныя кружкі зернь. Жом чуг знаходзіўся на залатой нітцы дыяметрам 0,3 міліметра.

Верхнібок Крыжа аздаблялі каштоўныя камяні, апрацаваныя

кабашонам* каштоўныя камяні: горны крышталь (чатыры камяні), гранат-альмандын** і два сапфіры.

Латачкі пад выявы святых і арнаменты былі ціснёнымі з наступным прачаканьваннем і дасягалі глыбіні два міліметры. Перагародкі рабіліся з ліставога металу і мацаваліся прыліткай. Палітру эмалевых колераў майстар вытрымаў у дакладнай адпаведнасці з аналагамі эпохі Еўфрасінні.

Бакавы надпіс з імем майстра выкананы на срэбры 982-й пробы з таўшчынёю металу 0,2–0,3 міліметры. У тых месцах, дзе Крыж-арыгінал быў пашкоджаны, Мікола Кузьмічэ зрабіў рэканструкцыю паводле перагародкавых эмаляў часоў ювеліра Богшы. Браліся пад увагу творы жывапісу і дробнай пластыкі з каменю, якія мог бачыць сераднявечны полацкі майстар, іфрэскавыя размалёўкі Спасаўскага храма, якія цяпер аднаўляюцца рэстаўратарамі на чале з Уладзімірам Ракіцкім.

Напрыканцы ліпеня ў берасцейскім Свята-Сімяонаўскім кафедральным саборы з удзелам міграпаліта Мінскага і Слуцкага, Патрыяршага экзарха ўсяе Беларусі Філарэта адбыўся абрад закладання ў адноўлены Крыж хрысціянскіх рэліквіяў. 24 жніўня 1997 года ў тым самым храме прайшла ўрачыстая цырымонія перадачы адроджанай святыні Беларускай праваслаўнай царкве. На наступны дзень атрымалі магчымасць пакланіцца Крыжу прыхаджане кафедральнага Свята-Духаўскага сабора ў сталіцы нашай дзяржавы.

24 верасня праходзіла выніковая нарада непасрэдных удзельнікаў працы па аднаўленні вобраза Крыжа, дзе міграпаліт Філарэт урачыста абвясціў аб тым, што неверагодна складаная справа адраджэння нацыянальнай святыні агульнымі і саборнымі намаганнямі Царквы, грамадскасці і дзяржавы паспяхова завершаная. Уладыка нагадаў прысутным, што перад імі не проста выдатны твор мастацтва, але, найперш, неацэнная сакральная каштоўнасць, якую неабходна вярнуць на яе спрадвечнае законнае месца — у полацкі Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр.

Дактары гістарычных навук Леанід Аляксееў і Георгі Штыхаў не шкадавалі ўзнёслых слоў, справядліва назваўшы працу берасцейскага майстра навуковым і творчым подзвігам, вартым та-

---

* Кабашон — форма лінзы альбо паўсферы, якую надаюць каштоўным камяням у выніку шліфавання.

** Гранат-альмандын — камень насычанага чырвонага колеру з фіялетавым адценнем.

го, каб застацца ў памяці наступных пакаленняў. Іхкалега Таццяна Макарава параўнала значнасць узнаўлення вобраза Крыжа святой Еўфрасінні для духоўнага адраджэння Беларусі з тым, якую ролю адыгрывае для Расеі адбудова знішчанага бальшавікамі маскоўскага храма Хрыста Збавіцеля.

Вынікам шырокага абмену думкамі стаўся наступны дакумент.

КАМЮНІКЕ

паседжання навуковай рады, скліканай у сувязі з заканчэннем працы над узнаўленнем вобраза Крыжа найпадобнейшай Еўфрасінні, ігуменні Полацкай

24 верасня 1997 года ў будынку Беларускай экзархіі адбылося пашыранае паседжанне навуковай рады, скліканай у сувязі з завяршэннем працы па стварэнні вобраза Крыжа найпадобнейшай Еўфрасінні, ігуменні Полацкай. У паседжанні ўзялі ўдзел прадстаўнікі Беларускай праваслаўнай царквы, Згуртавання беларусаў свету «Бацькаўшчына», Беларускай дзяржавы, навуковай і творчай грамадскасці.

Сябры навуковай рады адмыслова адзначылі, што да задумы ўзнаўлення Полацкай святыні прычынілася ўсведамленне ўсеагульнага духоўнага і маральнага заняпаду і грамадзянскай раз'яднанасці нашага грамадства. Бо святыні пакідаюць нас, калі мы робімся нявартымі іх, і вяртаюцца да людзей, душы якіх імкнуцца да ачышчэння ў пакаянні.

Удзельнікі паседжання з глыбокай сардэчнай радасцю адзначылі, што надзвычай складаная ў навуковым, тэхнічным і чалавечым плане справа ўзнаўлення вобраза старажытнага полацкага Крыжа паспяхова завершана.

Прайшло роўна пяць гадоў аддзён святкавання 1000-годдзя Полацкай епархіі, калі нарадзілася задума адраджэння Крыжа, якая атрымала сваё развіццё на Першым сходзе беларусаў блізкага замежжа.

Неўзабаве, атрымаўшы багаславенне ад святыняў Града Ерусаліма, пачалася надзвычай цяжкая праца стварэння Крыжа пры духоўным кармленні і апекаванні Маці Царквы.

Аддаючы падзяку Усемагутнаму Богу, сёння сябры навуковай рады сведчаць, што першапачатковая задума цалкам выкананая, бо Крыж ускладаецца на месца, вызначанае найпадобнейшай Еўфрасінняю ў 1161 годзе.

Удзельнікі паседжання выказваюць шчырае спадзяванне, што ў Спаса-Еўфрасіннеўскім полацкім манастыры, які ёсць духоўны агмень Белай Русі, як іў часы яго найпадобнейшай заснавальніцы, будзе ўзносіцца несупынная малітва аб адзінстве сыноў і дачок Бацькаўшчыны нашай, у роднай зямліі ў рассеяннісутных.

Паседжанне завяршылася прэс-канферэнцыяй, дзе мітрапаліт Філарэт і іншыя сябры рады зноў падкрэслілі, што створаны Міколам Кузьмічом Крыж — не копія, не рэканструкцыя, не муляж, а новая сакральная каштоўнасць, святыня, якая ёсць масток паміж мінулым і сучаснасцю і абавязвае ўсіх нас задумацца пра драматычны шлях нашай краіны і яе гістарычную перспектыву. Было выказанае меркаванне, што, калісёння Крыж і здаецца камусьці «несапраўдным», праз два-тры пакаленні ён ужо зможа без агаворак успрымацца як святыня-арыгінал.

Разам з тым дырэктар Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Францішка Скарыны Адам Мальдзіс засяродзіў увагу на тым, што адраджэнне Крыжа ніякім чынам не пазбаўляе актуальнасці праблему далейшых пошукаў і вяртання законнаму гаспадару — беларускаму народу — святыні XII стагоддзя. Пагатоў, ёсць дастаткова важкія доказы таго, што аўтэнтычная полацкая рэліквія знаходзіцца ў музейных сховішчах Расеі.

Як паказалі выступы на прэс-канферэнцыі, існуе і думка, што, паколькі старажытны Крыж святой Еўфрасіннізняважаны і абрабаваны, у выпадку вяртання яго можна разглядаць адно як музейную каштоўнасць. Падобныя разважанні былі ўспрынятыя сябрамі навукова-грамадскай рады як вельмі спрэчныя, бо Крыж XII стагоддзя захоўвае сваю святасць ужо дзякуючы таму, што памятае рукі і малітвы самой полацкай ігуменні, пад кіраўніцтвам і багаславеннем якой ён ствараўся.

Павіншаваўшы мастака з яго творчай перамогай, якой наканавана застацца ў гісторыі, журналісты цікавіліся яго нымі далейшымі планамі. Спадкаемец Богшы, узнагароджаны за адраджэнне Крыжа царкоўным ордэнам роўнаапостальнага вялікага князя Уладзіміра, паведаміў, што наперадзе — праца над стаўратэкай (футаралам) для Крыжа і стварэнне для Царквы абкладу напрастольнага Евангелля, якое будзе своеасаблівым помнікам усім старажытным беларускім Евангеллям, адсу-

часніка Еўфрасінні — Полацкага да славутага Лаўрышаўскага, што захоўваецца ў Бібліятэцы імя Чартарыйскіх у Кракаве.

На пытанне, як ён будзе пачувацца, калі знойдзецца старажытны Крыж, майстар адказаў, што ўзрадуецца з гэтай прычыны болей за каго-небудзь іншага. Як кожны беларус — бо народу будзе вернутая ягоная святыня. І як прафесіянал — бо атрымае магчымасць параўнаць плён сваёй працы з творам геніяльнага папярэдніка. Але мастак лічыць, што «за восем стагоддзяў, прамінулых пакуль Крыж не знік у 1941 годзе з Магілёва, яго няраз рабавалі і аднаўлялі, да яго прыкладалі руку і добрыя і злыя людзі, таму ён істотна змяніў сваё першаснае аблічча. Што з ім сталася за апошнюю палову стагоддзя, і наогул невядома. Іначай кажучы, уявіць новы Крыж з дапамогаю архіваў, успамінаў і г. д. было прасцей, чым зніклы».

Узгадаўшы, што Крыж святой Еўфрасінні валодаў ачышчальнай і гаючаю сілай, хтосьці з журналістаў запытаўся ў М. Кузьміча, ці можна чакаць такіх дзівосаў ад ягонага твору. «Я веру ў гэта, — адказаў мастак. — Па-першае, усе сакральныя атрыбуты ў ім тыя ж, што і ў яго папярэдніка. Кіпарысавае дрэва не толькі прывезенае з Ерусаліма, але і асвечанае на Труне Гасподняй. У Крыжы знаходзяцца ікроплі Ісусавай крыві, і часцінка жыватворнага Крыжа Гасподняга, і часцінкі мошчаў святых Стэфана ды Панцялеймана, і кроў святога Дзімітрыя. Новы Крыж таксама асвечаны паводле ўсіх царкоўных канонаў». А па-другое, працягваў майстар, усё ідзе ад веры. Невыпадкова ж некаторыя абразы называюць «намоленымі». Гэта значыць, што многія гады тысячы людзей прыносілі гэтым абразам сваю веру і самыя запаветныя надзеі. А таму адной ічы такі абраз пачынае вяртаць сканцэнтраваную ў ім энергію, ацаляючы хворых, наталяючы духоўную смагу. Тое самае павінна адбыцца і з адроджанай святыняй. «Так, мой крыжяшчэ «маладзенькі». Але ўсё ў яго будзе. Прынамсі, першы ўнёсак у ягоную гаючую сутнасць ўжо зрабіў, уклаўшы ў яго ісвае рукі, і сілу, і душу, і веру».

Да слоў мастака варта дадаць, што ўжо былі выпадкі, каліна Крыж, як сцвярджае уладыка Філарэт, сыходзіла ім і лажаль Гасподняя. Напрыклад, падчас цырымоніі перадачы святыні ва ўлонне Царквы ўсіх прысутных у храме як быццам працінала токам, і гэта доўжылася два дні. Цудадзейную моц Крыжа выяўляў і тады, калі, як ужо згадвалася, у часе працы майстар раптам перажываў моманты дзівоснага прасвятлення, адкрываючы яшчэ аднутаямніцу старажытнага мастацтва.

Вяртанне ў Полацк

Урачыстае вяртанне святыні на радзіму найпадобнейшай Еўфрасінні, у сталіцу нашай першае дзяржавы, прымеркавалі да вялікага хрысціянскага свята Узвіжання Крыжа Гасподняга, што праваслаўныя адзначаюць 27 верасня паводле новага стылю.

Напярэдадні было надрукаванае прысвечанае гэтай падзеі слова мітрапаліта Філарэта, эпіграфам да якога служылі словы святога апостала Паўла з Першага паслання да Карынфянаў: «Бо слова пра крыж для пагібельных — юродства ёсць, а нам, ратаваным, — сіла Божая».

Уладыка вёў гаворку аб тым, якую значнасць надае Царква крыжу, прыводзячы пры гэтым выказванне аднаго з яе айцоў Іаана Залатаслова: «Крыж — спадзяванне хрысціянаў. Крыж — падмурак Царквы. Крыж — бяспека Сусвету. Крыж — перамога над д'яблам». Але цягам трохстагоддзяў пасля ўкрыжавання і ўзнясення Хрыста вернікі дакладна не ведалі, дзе знаходзіцца гэтая святыня. Можна было адно меркаваць, што тры крыжы — Ісусаў і двух пакараных разам з ім разбойнікаў, закапаныя паблізу месца іхняе смерці. Каб зняважыць ісцерціз людской памяці мясціны, звязаныя з зямным жыццём і сконам Збавіцеля, на Галгофе быў зроблены насып, дзе збудавалі храм у гонар Венеры.

Крыж праляжаў у зямлі да часоў імператара Канстанціна Вялікага, які кіраваў з 306 да 337 года і ўвайшоў у гісторыю як першы рымскі валадар, што спыніў пераслед прыхільнікаў новае веры і стаўся першым хрысціянскім манархам.

На вайне з адным з зацятых ворагаў хрысціянства Канстанціну быў знак: на небе з'явіўся велізарны зіхоткі крыж з надпісам «Гэтым перамагай!» У сне імператара наведаў сам Госпад, які загадаў змясціць крыж на сцягах, зброі, шаломах і тарчах воінаў, абяцаючы за гэта перамогу над любымі ворагамі.

Тады Канстанцін і вырашыў адшукаць святыню — Крыж, на якім распялі Збавіцеля. Выконваючы волю сына, ягоная маці, перакананая хрысціянка царыца Алена, выправілася ў Ерусалім. Пасля доўгіх і цяжкіх пошукаў, у якіх побач зёю знаходзіўся ерусалімскі патрыярх Макарый, вобліз храма Венеры знайшлі ўсе тры закапаныя крыжы. А собна ляжала таблічка: «Ісус Назаранін, Цар Юдэйскі», што

прыбілі на загад Понтыя Пілата да Крыжа, дзе быў распяты Хрыстос.

Дзеля таго, каб вызначыць, які са знойдзеных крыжоў — святы, кожны з іх па чарзе ўсклалі на смяротна хворую жанчыну. Падчас выпрабавання трэцяга крыжа патрыярх, царыца Алена і сціжма народу сталіся сведкамі дзіва: хворая імгненна ачуняла. (Некаторыя царкоўныя гісторыкі паведамляюць, што Крыж Гасподні ўваскрасіў нябожчыка, якога праносілі паўз месца раскопак.) Вестка пра дзівосную моц Крыжа маланкаю абляцела Ерусалім і сабрала безліч людзей, што хацелі пакланіцца святыні. Абкружаны шматтысячным натоўпам патрыярх Макарый пачаў уздымаць — «узвіжаць» Крыж, каб паказаць яго народу.

Так узнікла свята Узвіжання, калі з алтара хросны ход выносіць узвіжальны крыж, які ў часе набажэнства шматразоў высока ўздымаецца архірэем, што стаіць на катэдры ў цэнтры храма.

Мітрапаліт нагадваў, што менавіта такім — узвіжальным — быў і Крыж найпадобнейшай полацкай ігуменні Еўфрасінні, сучаснікамі адраджэння якога ўсім нам пашчасціла быць. Святочнае слова ўладыкі падводзіла кожнага да аналогіяў пам іж пошукам і цудадзейнымі ўласцівасцямі Крыжа Збавіцеля і нашай страчанай і адроджанай святыні.

26 верасня ў Полацку, куды прыбыла ўзноўленая рэліквія, праходзіла прысвечанае гэтай падзеі паседжанне Сінода дзесяці епіскапаў Беларускай праваслаўнай царквы. Таго самага дня ў полацкім Богаяўленскім саборы з удзелам мітрапаліта Менскага і Слуцкага,

* Вобраз старажытнай святыні беларускага народа вярнуўся ў Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр.

* Образ древней святыни белорусского народа возвратился в Спасо-Евфросиниевский монастырь.

* На свяце Узвіжання ў Крыжаўзвіжанскім саборы ў Полацку. На пярэднім плане (злева направа) старшыня Рады Міжнароднага дабрачыннага фонду Жыватворнага Крыжа святой Еўфрасінні Барыс Стук, прэзідэнт Фонду Анатоль Сілівончык і майстар Мікола Кузьміч.

* На празднике Воздвижения в Крестовоздвиженском соборе в Полоцке. На переднем плане (слева направо) председатель Рады Международного благотворительного фонда Животворного Креста святой Евфросинии Борис Стук, президент Фонда Анатолий Силивончик и мастер Микола Кузьмич.

Патрыяршага экзарха ўсяе Беларусі Філарэта адбыліся чын крыжаўзвіжання і ўсяночнае чуйнаванне.

Назаўтра ўрачыстасці, у якіх разам з прадстаўнікамі Царквы ўдзельнічала дэлегацыя Згуртавання беларусаў свету «Бацькаўшчына», працягваліся ў Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры, куды ў гэты светлы дзень з усяго горада сцякаліся людскія ручаіны. Літургія і пакланенне Крыжу адбывалася ў таксама адноўленым ў нашы дні Свята-Крыжаўзвіжанскім саборы.

На святкаванні вяртання вобраза Крыжа святой Еўфрасінні прысутнічаў прэм'ер-міністр Рэспублікі Беларусь Сяргей Лінг.

6 снежня хросны ход перанёс рэліквію на спрадвечнае месца старажытнай святыні — у збудаваны на заказ полацкай асветніцы Спасаўскі храм. Разам з палачанамі ўдзельнікамі гэтай падзеі быў майстар Мікола Кузьміч і група паломнікаў са Згуртавання беларусаў свету і Міжнароднага дабрачыннага фонду Жыватворнага Крыжа святой Еўфрасінні Полацкай. Сярод паломнікаў знаходзіўся Анатоль Сілівончык са сваёй маці Настассяй Несцераўнай.

Напярэдадні Рада «Бацькаўшчыны» падвяла вынікі абмеркавання праекта і прыняла ў сувязі з узнаўленнем вобраза Крыжа адмысловую заяву (яе тэкст змешчаны ў дадатку да кнігі). На сходзе згэтае нагоды уладыка Філарэт уручыў Анатолю Сілівончыку ордэн святога роўнаапостальнага вялікага князя Уладзіміра, а Ганне Сурмач і Барысу Стуку — граматы Патрыяршага экзарха ўсяе Беларусі. Сваімі ўшанавальнымі граматамі і каштоўнымі падарункамі Рада Згуртавання беларусаў свету ўганаравала тых, хто зрабіў у адраджэнне вобраза Крыжа найбольш значны ўклад. Сход падтрымаў прапанову аб вылучэнні мастака Міколы Кузьміча на атрыманне Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь.

Праца майстра атрымала высокую ацэнку дзяржавы. Мікола Кузьміч быў названы ў Беларусі «Чалавекам года» і ўзнагароджаны прэміяй «За духоўнае адраджэнне», якой ганаруюцца творцы, чые дзейнасць і талент спрыяюць духоўнаму адраджэнню грамадства. Уручэнне прэміі адбылося ў Нацыянальным акадэмічным Вялікім тэатры оперы і балету 7 студзеня 1998 года, у светлы дзень Хрыстовага Нараджэння.

Такім чынам, 6 снежня лета аднараджэння Хрыстовага 1997-га ўзноўленая святыня вярнулася на месца, вызначанае ёй некалі найпадобнейшай ігуменняй. Хочацца верыць, што гэтым разам Крыж застанецца тут назаўсёды — каб умацоўваць нашую веру, каб уваскрашаць памяць народа, дапамагаючы яму будаваць свой незалежны, дэмакратычны і духоўна багаты Беларускі Дом.

Няхай будзе так, бо сказана: святыні сыходзяць, калі мы становімся недастойнымі іх, і вяртаюцца, калі душы імкнуцца да ачышчэння, святла і волі...

Фонд Жыватворнага Крыжа

Пяць гадоў, што мінуліся ад ідэі адраджэння нацыянальнай рэліквіі да светлых святочных дзён завяршэння вялікай саборнай (у тым сэнсе, якое ўкладае ў гэтае слова Царква) працы, аб'ядналі і зблізілі многіх людзей, што мелі непасрэднае дачыненне да ўзнаўлення Крыжа полацкай асветніцы. У іхнім асяроддзі ў 1997 годзе і саспела думка выкарыстоўваць свой супольны інтэлектуальны, навуковы, творчы капіталі надалей. Імкненне разам працаваць дзеля будучыні Беларусіі яе культуры ўвасобілася ў стварэнні Міжнароднага дабрачыннага фонду Жыватворнага Крыжа святой Еўфрасінні Полацкай, чыімі ініцыятарамі, як ужо згадвалася, былі Анатоль Сілівончык і Барыс Стук.

Заснавальніцкі сход Фонду адбыўся 25 верасня 1997 года, якраз напярэдадні ўрачыстага вяртання святыні ў Полацк. У той вечар у Нацыянальным навукова-асветным цэнтры імя Францішка Скарыны сабраліся вядомыя ў Беларусі людзі, пра кожнага з якіх можна без вагання ў сказаць, што гэта — асоба. Сярод заснавальнікаў Фонду — прэзідэнт Згуртавання беларусаў свету «Бацькаўшчына» акадэмік Нацыянальнай акадэміі навук Радзім Гарэцкі, настаяцель сталічнага Свята-Петрапаўлаўскага сабора айцец Георгій Латушка, народны мастак Беларусі Арлен Кашкурэвіч, доктар філасофіі Уладзімір Конан, рэдактар незалежнага часопіса «Беларускі гістарычны агляд» Генадзь Сагановіч, аўтар мастацкіх і дакументальных фільмаў гістарычнай тэматыкі, у тым ліку і стужкі, прысвечанай узнаўленню Крыжа, кінарэжысёр Віктар Шавялевіч...

Зацверджаны на сходзе статут Фонду абвясціў яго асноўнымі мэтамі і задачамі:

Спрыянне адраджэнню духоўнасці і нацыянальнай культуры народа, як падмурка станаўлення сучаснай беларускай дзяржаўнасці, на аснове духоўных каштоўнасцяў, закладзеных патронкай беларусаў — святой Еўфрасінняй Полацкай у ідэі Крыжа, як духоўнага і аб'яднаўчага сімвала нацыі;

Духоўнае яднанне беларусаў незалежна ад канфесіі і месца жыхарства;

Стварэнне ў Полацку грамадскага духоўнага нацыянальнага цэнтра, сімваламі якога з'яўляюцца ўзноўлены Крыж і Полацкі Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр, дзе рэліквія ўскладзеная;

Садзейнічанне ў рэстаўрацыі Спасаўскага храма, у якім знаходзіўся аўтэнтычны Крыж найпадобнейшай Еўфрасінні, а таксама іншых помнікаў гісторыі і культуры;

Даследаванне падзвіжніцкага жыцця святой Еўфрасінні, гісторыі стварэння і лёсу яе Крыжа;

Садзейнічанне адраджэнню мастацтва перагародкавай эмалі і іншых тэхналогіяў старажытнабеларускага мастацтва;

Дапамога дзяржаве і грамадскім арганізацыям у пошукахаўтэнтычнага Крыжа святой Еўфрасінні;

Падтрымка дзеячаў літаратуры, мастацтва і навукі ў стварэнні мастацкіх твораў і правядзенні навуковых даследаванняў, прысвечаных жыццю і дзейнасці Еўфрасінні Полацкай, а таксама яе сучаснікаў і паслядоўнікаў у справе асветы беларускага народа...

* Барыс Стук (злева) і Настасся Сілівончык з сынам Анатолем у заснаваным святой Еўфрасінняю манастыры.

* Борис Стук (слева) и Анастасия Силивончик с сыном Анатолием в основанной святой Евфросинией обители.

Статут прадугледжвае, між іншага, выдавецкую дзейнасць, навучанне альбо стажыроўку студэнтаў, навукоўцаў і дзеячаў культуры, прысуджэнне стыпендый і прэмій за высокія дасягненні ў развіцці беларускай культуры.

Прэзідэнтам Міжнароднага дабрачыннага фонду Жыватворнага Крыжа святой Еўфрасінні Полацкай сход заснавальнікаў абраў Анатоля Сілівончыка. Разам з ім у склад Рады Фонду ўвайшлі Мікола Кузьміч, старшыня Рады Згуртавання беларусаў свету «Бацькаўшчына» Ганна Сурмач, старшыня Міжнароднага жаночага фонду святой Еўфрасінні Полацкай пісьменніца Валянціна Коўтун,

* Хросны ход пераносіць вобраз Жыватворнага Крыжа найпадобнейшай Еўфрасінні на спрадвечнае месца старажытнай святыні — у Спасаўскі храм. 6 снежня 1997 года.

* Крестный ход переносит образ Животворного Креста преподобной Евфросинии на извечное место древней святыни — в Спасский храм. 6 декабря 1997 года.

доктар філалагічных навук, дырэктар Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф. Скарыны Адам Мальдзіс, дырэктар Беларускага інстытута навукі і мастацтва ў Нью-Ёрку доктар Вітаўт Кіпель і іншыя. Быць сваім кіраўніком Рада даверыла чалавеку, які быў звязаны з узнаўленнем нацыянальнай рэліквіі з самага пачатку і выявіў сябе таленавітым прадпрымальнікам і арганізатарам — старшыні праўлення сумеснага прадпрыемства «Міжнародны цэнтр прадпрымальнікаў беларускай дыяспары» Барысу Стуку. Намеснікамі старшыні Рады па навуковых пытаннях і арганізацыйна-творчых сувязях былі абраныя доктар гістарычных навук, загадчык аддзела Інстытута гісторыі АН Беларусі Георгі Штыхаў і пісьменнік Уладзімір Арлоў, сакратаром Рады — Алена Макоўская.

29 кастрычніка 1997 года Міжнародны дабрачынны фонд Жы-

* Патрыяршы экзарх усяе Беларусі Філарэт і прэзідэнт Міжнароднага дабрачыннага фонду Жыватворнага Крыжа святой Еўфрасінні Полацкай Анатоль Сілівончык з адроджанай святыняй.

* Патриарший экзарх всея Беларуси Филарет и президент Международного благотворительного фонда Животворного Креста святой Евфросинии Полоцкой Анатолий Силивончик с возрожденной святыней.

ватворнага Крыжа святой Еўфрасінні Полацкай быў зарэгістраваны ў міністэрстве юстыцыі Беларусі.

Як мы ўжо ведаем, сябры новага грамадскага аб'яднання актыўна ўдзельнічалі ва ўрачыстым вяртанні вобраза Крыжа ў Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр і перанесе святыні ў старажытны храм Спаса. Падчас гэтых падзеяў Анатоль Сілівончык перадаў ад імя Фонду значныя сродкі на стварэнне стаўратэкі для новай рэліквіі і аднаўленне старажытнага манастыра, які нясе сучаснікам святло Хрыстовага слова.

ВОЗРОЖДЕНИЕ СВЯТЫНИ

Первые шаги

Мысль о восстановлении святыни нашего народа, символа его древней государственности, не могла не волновать умы и чувства самых разных людей, объединенных заботой о возрождении духовности и исторического сознания белорусского общества как залога построения суверенного государства. Неслучайно эта глубоко патриотическая идея возникла как раз в начале возвращения Беларуси к своей независимости.

Тогда, в первой половине 90-х годов, в нашей стране была широко развернута работа по поиску, возвращению и восстановлению утраченных в разное время культурных сокровищ. Это и стало одним из главных направлений деятельности Объединения белорусов мира (ОБМ) «Бацькаўшчына» — общественной организации, основанной в марте 1990 года представителями творческой и технической интеллигенции. На учредительной конференции Объединения, которая состоялась в Минске 10–11 сентября того же года, присутствовали посланцы практически всех белорусских землячеств и обществ из республик СССР, делегаты от белорусских организаций Польши и многочисленные зарубежные гости. Идею создания «Бацькаўшчыны» поддержали участники 19-й традиционной встречи белорусов Северной Америки,

проходившей в то же время в Кливленде. Основными задачами Объединения были объявлены: возрождение культуры и языка, национального сознания и традиций, консолидация и объединение белорусов мира независимо от их политических взглядов, социального и имущественного положения и вероисповедания, установление необходимых для Беларуси связей с зарубежьем.

В 1992 году на одном из заседаний Рады «Бацькаўшчыны» ее тогдашний председатель, писатель Евген Лецка, предложил Объединению активно начать поиски Креста святой Евфросинии Полоцкой, а также рассмотреть возможность его реконструкции. Этот вопрос был вынесен по инициативе ОБМ в декабре 1992 года в Минске на Первый сход белорусов близкого зарубежья. Сход принял единогласное решение: продолжать поиски древней реликвии, но вместе с тем и восстановить ее материальный образ — «чтобы люди могли видеть, что они потеряли, и чтобы самим пройти тяжкий путь создания реликвии». Восстановленную святыню предлагалось передать Белорусской православной церкви с тем, чтобы Крест хранился в Полоцком Спасо-Евфросиниевском монастыре.

Вскоре после схода была создана Рада предпринимателей белорусской диаспоры, которую возглавил экономический директор «Бацькаўшчыны» Борис Стук. Поскольку с его именем в той или иной степени будут связаны все этапы воссоздания образа Креста, мы познакомим с этим человеком несколько ближе.

Борис Стук родился в городском поселке Ореховск, что под Оршей, и пришел в бизнес, имея за плечами законченные с отличием Витебский станкостроительный техникум и Минский радиотехнический институт и работу в научно-производственном объединении «Гранат». С 1991 года он начал сотрудничать с ОБМ «Бацькаўшчына», многое сделав для создания юридически-правового фундамента Объединения.

На одном из первых заседаний Рады предпринимателей белорусской диаспоры председатель «Бацькаўшчыны» Евген Лецка обратился к присутствующим с предложением финансировать проект воссоздания Креста святой Евфросинии Полоцкой. Обращение встретило поддержку. Рада предпринимателей приняла решение одновременно с финансированием возрождения Креста помочь и в восстановлении Полоцкого Спасо-Евфросиниевского монастыря.

После консультаций с историками, художниками и искусствоведами руководство ОБМ решило, что заказ на воссоздание реликвии можно доверить брестскому мастеру-ювелиру Миколе Кузьмичу, одному из очень немногих в Беларуси художников, которые профессионально занимались эмалью.

Уже спустя месяц, 29 января 1993 года, председатель Рады «Бацькаўшчыны» Евген Лецка и экономический директор ОБМ Борис Стук подготовили и заключили с мастером договор об исполнении работы, объем и значимость которой никто, в том числе и сам художник, еще не представлял. Тогда Крест предусматривалось изготовить к Первому съезду белорусов мира, запланированному на начало июля 1993 года. Задача казалась относительно несложной: мол, есть описания Креста и его изображения, есть средства и желание. Да и речь шла о создании всего лишь копии святыни...

Параллельно с восстановлением реликвии «Бацькаўшчынай» было решено подготовить к печати научно-популярную книгу и снять хроникально-документальный фильм, которые рассказывали бы об истории Креста и его воссоздании. С соответствующими просьбами ОБМ обратилось к писателю Владимиру Орлову и кинорежиссеру Виктору Шевелевичу.

Вести кураторскую работу по восстановлению Креста ОБМ поручило заместителю председателя Рады предпринимателей белорусской диаспоры Анатолию Силивончику. Необходимо заметить, что здесь Объединение белорусов мира не ошиблось. В сентябре 1997 года в интервью газете «Имя» Микола Кузьмич скажет: «На первом этапе вся работа фактически держалась на белорусском предпринимателе и меценате А. Силивончике».

Для решения организационно-финансовых проблем при «Бацькаўшчыне» была создана рабочая группа в составе Анатолия Силивончика (Сургут), Бориса Стука, Миколы Сулковского (Новосибирск) и Алеся Ядченко (Львов). В феврале того же 1993 года А. Силивончик и Б. Стук побывали у Миколы Кузьмича в Бресте, после чего руководство «Бацькаўшчыны», оценив общенациональную значимость проекта, сделало вывод, что его невозможно осуществить без благословения и опеки Церкви.

Просьбу о духовной поддержке в возрождении святыни ОБМ адресовало лично митрополиту Минскому и Слуцкому, Патриарше-

му экзарху всея Беларуси Филарету, который благословил начатое дело. Объединение белорусов мира устроило еще одну поездку в Брест, где в марте того же года владыка освятил мастерскую Миколы Кузьмича, после чего Церковь уже не оставляла художника без своего духовного кормления, а в 1995 году взяла на себя и частичное финансирование проекта.

В мае 1993 года «Бацькаўшчына» организовала совместное паломничество митрополита, художника и рабочей группы ОБМ в Полоцк, где преемник мастера Богши имел возможность поклониться мощам преподобной Евфросинии и там же, в Спасском храме, получил благословение владыки Филарета. С Патриаршим экзархом был согласован и проект следующего, более детализированного договора с художником.

Тем временем Анатолий Силивончик жертвует Спасо-Евфросиниевскому монастырю, где должна находиться святыня, 100 килограммов бисера, оплачивает нескольким семьям горожан, живущим на монастырской территории, первоначальный взнос на их новые квартиры, а также выделяет значительные средства на приобретение церковной утвари и религиозной литературы. В этом его поддерживает наш соотечественник из Кливленда (США) Анатолий Лукьянчик, который передает на восстановление древней Божьей твердыни пять тысяч американских долларов. Еще один предприниматель белорусского происхождения, Микола Сулковский из Новосибирска, внес на восстановление Креста необходимое количество серебра.

После предпринятых «Бацькаўшчынай» и самим художником шагов и визита Евгена Лецки с Миколой Кузьмичем к председателю КГБ Беларуси Комитет госбезопасности в связи с государственной важностью проекта и тем, что на его реализацию передавались ценные материалы, взял творческую мастерскую Миколы Кузьмича под свою охрану.

Возвратившись из паломничества в Полоцк, Микола начал непосредственную работу. До Первого съезда белорусов мира оставалось всего два месяца, и очень скоро стало очевидно, что за такой короткий срок изготовить Крест невозможно.

Вряд ли среди участников всемирного форума белорусов нашелся хотя бы один несогласный с идеей возрождения Креста, призванной

объединять и сплачивать нацию. Получив одобрение Первого съезда белорусов мира, на который был приглашен со своими начальными наработками и Микола Кузьмич, «Бацькаўшчына» для конкретной помощи художнику создала научно-общественный совет. Научным руководителем проекта был утвержден доктор исторических наук, признанный специалист по истории Полоцкого княжества Георгий Штыхов. Необходимые консультации, связанные с анализом химического состава и микроструктур древних стекол и эмалей, мастеру должны были давать сотрудники АН Беларуси кандидат химических наук В. Тавгень и кандидат исторических наук Т. Скрипченко.

Через средства массовой информации Объединение белорусов мира обратилось к предпринимателям и общественности с призывом поддержать святое дело возрождения национальной реликвии.

Заметное место в хронологии событий занимает состоявшееся в ноябре 1993 года в Минском епархиальном управлении консультационная встреча, куда были приглашены сотрудники АН России, доктора исторических наук Леонид Алексеев и Татьяна Макарова. На заседании присутствовали вице-президент Национальной академии наук и президент «Бацькаўшчыны» Радим Горецкий, председатель Рады ОБМ Ганна Сурмач и Борис Стук. Участники встречи поддержали усилия «Бацькаўшчыны» по реконструкции Креста преподобной Евфросинии и его дальнейшем хранении в Спасо-Евфросиниевском монастыре г. Полоцка». Московские специалисты согласились оказывать мастеру помощь, а Т. Макарова была утверждена его консультантом по эмалям.

Для реализации проекта с участием государственных структур «Бацькаўшчына» направила письмо председателю Совета министров Беларуси. Со своей стороны с письмом на имя руководителя правительства обратился митрополит Филарет. Он предлагал «объединить усилия Церкви и Государства в деле воссоздания святыни нашего народа и принять участие в материальном обеспечении проекта». Владыка писал, что Крест полоцкой просветительницы «мастерством исполнения, а также его ценностью и святостью не имеет аналогов не только в Европе, но и в мире», и напоминал, что в 1992 году изображение реликвии было избрано в качестве эмблемы празднования 1000-летия Полоцкой епархии и христианства в Беларуси, когда впервые и прозвучала идея о возрождении Креста.

Обращения с просьбой выделить необходимые на воссоздание святыни золото и драгоценные камни от имени Церкви и «Бацькаўшчыны» были отправлены в Комитет по драгоценным металлам при СМ Беларуси, а впоследствии и непосредственно президенту страны.

В то время Б. Стук и А. Силивончик помогли Миколе Кузьмичу попасть для изучения древних эмалей в Оружейную палату московского Кремля. В Петербурге удалось приобрести негативы с подробными снимками Креста.

Инициаторы возрождения национальной реликвии не забывали и о поисках аутентичного Креста полоцкой игуменьи. В ноябре 1993 года состоялась поездка в Могилев, где А. Силивончик, а также М. Кузьмич и Л. Алексеев имели встречу с уже знакомым нам бывшим директором Могилевского государственного музея И. Мигулиным. Девяностодвухлетний пенсионер сохранил превосходную память, но оставил впечатление человека, который говорит значительно меньше, чем знает. Гости услышали, что прежний директор держал Крест святой Евфросинии в своей единственной руке только однажды, когда в 1929 году, сразу после перевозки реликвии из Минска, демонстрировал ее секретарю обкома партии. По словам Мигулина, Крест в известной читателю комнате-сейфе хранился в небольшом сундучке-футляре со стеклянным верхом. За исключением этого, ничего нового участники поездки о судьбе святыни, к сожалению, не узнали.

10 февраля 1994 года председатель Рады «Бацькаўшчыны» Ганна Сурмач и художник-ювелир Микола Кузьмич подписали протокол «О сроках работы по реконструкции Креста преподобной Евфросинии, игуменьи Полоцкой». Он предусматривал, что, в связи со сложностями в научно-поисковой работе, ее документальные и материальные результаты вместе с описанием Креста (на основе чего будет осуществляться реконструкция реликвии) художник должен предоставить до 1 июня 1994 года. Срок выполнения святыни переносился на конец 1994–1995 гг.

15 июля 1994 года на заседании созданного при Объединении белорусов мира научно-общественного совета по восстановлению Креста были утверждены результаты полуторалетней поисковой работы художника и окончательный эскиз святыни.

Председатель Рады «Бацькаўшчыны» Ганна Сурмач отмечала, что, выполняя заказ Объединения белорусов мира, Микола Кузьмич проявил себя человеком не только бесспорно талантливым и сведущим в своем деле, но и преданным высокой идее. Ее слова нашли подтверждение в отчете самого художника, который, кстати, кроме эскиза реликвии, привез с собой уже и полный список необходимых материалов и драгоценных камней.

Примечательно, что участников разговора, а среди них было много известных в стране ученых, политиков, деятелей литературы и искусства, в первую очередь интересовали духовные, нравственные аспекты проекта. «Прежде чем обсуждать технические детали, — говорила член Управы «Бацькаўшчыны» поэтесса Нина Загорская, — нужно осознать, чем будет для нас новое произведение. Если музейным экспонатом — тогда одно дело...»

Эта проблема не могла не волновать и мастера. «Следует ли воспроизводить сакральную святыню, — рассуждал в своем выступлении Микола Кузьмич, — пользуясь чисто реставрационными методами? Либо стоит попробовать осуществить возрождение памятника, выработав для этого научную концепцию, обратившись к произведениям декоративно-прикладного искусства эпохи Лазаря Богши, к византийским, древнерусским, грузинским эмалям, к посвященным их исследованию научным трудам? Попробовать возродить технику перегородчатых эмалей, осознать своеобразие художественной манеры, в которой был исполнен Крест? И еще меня глубоко заботила моральная проблема: будет ли это произведение холодным повторением памятника далекой художественной эпохи или же существует возможность создать Крест, который могбы стать сакральной ценностью для наших современников, приблизить нас к идеалам христианской духовности? Первое было бы возможно при участии только светских кругов. Второе, смею надеяться, становится реальностью при пасторском участии и благословении Церкви».

Известный политик и ученый Юрий Ходыка решительно выступил против использования термина «реконструкция». По его словам, можно было говорить лишь о модели утраченной святыни. В отношении создания нового Креста был предложен широкий диапазон терминов: «романтическая реконструкция», «повторение», «аналог», «копия», «восстановление» etc. Прозвучала даже абсурдная мысль о необходимости хранить новый Крест

в банковском сейфе. Владыка Филарет сосредоточил внимание на том, что к восстановлению Креста надо подходить как к высокой идее, эху которой суждено звучать и в будущих поколениях. Тем более, что святыня будет делаться из иерусалимского кипарисового дерева и иметь все ее прежние христианские реликвии.

Несмотря на острые порой споры, участники дискуссии в конце концов достигли согласия: в итоге задуманной работы должна появиться новая сакральная художественная ценность, призванная служить возвращению духовности, исторической памяти, национального достоинства. Научно-общественный совет принял решение именовать будущее произведение следующим образом: Крест, воссозданный по образу и подобию воздвизального * Креста Евфросинии Полоцкой. Расставляя в деле исторической точности все точки над «i», научно-общественный совет рекомендовал впредь называть древнего полоцкого мастера не Лазарем Богшей, а «мастером Богшей, в крещении Лазарем».

На этом был, по сути, завершен первый этап огромного труда.

Однако пришло время встречи читателя с Мастером, которому было предопределено воссоздать Крест святой Евфросинии и тем самым оставить свое имя в истории Беларуси.

Наследник Лазаря Богши

Он появился на свет в 1950-м в полесской деревне Вулька Дрогичинского района, что на Брестчине. Белорусский крестьянский род Кузьмичей давал не только хлебопашцев, но и знаменитых в окрестностях мастеров. В родных местах Миколы некогда хорошо знали его деда Никифора, лучшего на десятки верст кузнеца, умевшего и отменно подковать коня и сотворить в своей кузнице настоящее чудо — изящный подсвечник, железный цветок, изысканный светильник. Микола считает, что унаследовал по генам от деда многое: трудолюбие, жизненную философию, склонность к работе с металлами... (Фонари, висящие в Бресте над входом в Музей спасенных ценностей, выкованы руками Миколы.)

Художественные склонности были и у матери. В молодости,

* Как было доказано в 1991 году на научной конференции, посвященной 830-летию создания полоцкой реликвии, святыня преподобной Евфросинии относилась к типу воздвизальных крестов, связанных с христианским праздником Воздвижения Креста Господня.

когда обои в деревнях являлись большой редкостью, она не могла отбиться от заказов соседей, что просили украсить стены в хатах оригинальными узорами, которые сельская художница наносила на штукатурку с помощью собственного изобретения — розеток-форм из сырой картошки.

В 60-е годы Миколины родители, Петр Никифорович и Нина Трофимовна, переехали «на целину», в Ростовскую область, где жили, между прочим, рядом с шолоховской станицей Вешенской. Отец будущего художника умер совсем рано, едва преодолев сорокалетний рубеж. Старшим в роду мужчиной остался Микола. Прислушавшись к тому, что подсказывала душа, он перевез семью назад, на родину.

Склонность к искусству у мальчика проявилась рано, еще в младших классах, но возможность учиться долгое время оставалась мечтой. Диплом об окончании Минского художественного училища имени Глебова по специальности декоративно-прикладное искусство Микола Кузьмич получил только в 1982-м. (Из преподавателей он с наибольшей благодарностью вспоминает Николая Федоровича Прокопенко.) А буквально через считанные годы его имя уже приобрело в художественном мире прочную известность.

Отмеченные бесспорным талантом и самобытным мировосприятием, ассоциативно богатые и исполненные в оригинальных формах и техниках произведения Кузьмича начали регулярно выставляться в Беларуси и за ее пределами. Художник работал с ценными металлами, с титаном, бронзой, мельхиором, но его любовью была эмаль. Позже, уже во время работы над Крестом, мастер скажет: «Металл — это как прекрасная женщина, которая может ответить взаимностью, но достичь этого можно только ценой огромных усилий... Таки с эмалью. Эти тончайшие перегородки, нагреешь их до 800 градусов — а они разлетаются во все стороны...»

Признанием таланта и высокого мастерства Миколы Кузьмича стало экспонирование его произведений в России, Польше, Франции, Германии, Соединенных Штатах Америки... Фоторепродукции его эмалей все чаще появлялись в международных художественных каталогах и сборниках. Московский музей декоративно-прикладного искусства приобрел для своей экспозиции созданную брестским ювелиром серию из шести брошей.

М. Кузьмич участвует во многих международных симпозиумах

художников-эмальеров. Наиболее плодотворной была поездка в 1990 году в Испанию, где его работы получили высокую оценку коллеги были отмечены специальным дипломом. Ему, единственному из Союза художников Беларуси, пришло приглашение на III всемирный съезд эмальеров.

Значительное и, как показали события, судьбоносное влияние на мировоззрение художника оказала его глубокая увлеченность историей Беларуси и, особенно, минувшим Полоцкой земли, которая была колыбелью нашей государственности и национальной культуры и дала Отечеству целое созвездие имен всемирного значения, где звездой первой величины воссияла святая Евфросиния. Именно внимание к прошлому как фундаменту современного бытия народа и его культуры привело Кузьмича к уникальному проекту создания цикла эмалевых портретов выдающихся деятелей белорусской истории. Первым из них стало выполненное на меди изображение великого князя Всеслава Чародея, иконографической основой для которого послужила одна из миниатюр Радзивилловской летописи. Художника не мог не вдохновлять и образ внучки Чародея Предславы-Евфросинии. Миколу влекли к себе эпоха просветительницы и, конечно, творчество его средневекового коллеги ювелира Богши.

В то время брестский мастер еще не знал, что ему будет дарована великое счастье восстановить секреты древних эмальеров и продолжить их традицию. Но то, что предложение воссоздать образ нашей национальной реликвии, сотворенной в 1161 году, получил как раз Микола Кузьмич, не выглядит случайным. Тут вспоминается изречение философа о случайности как пересечении нескольких закономерностей.

Однако до того момента, когда доктор исторических наук Татьяна Макарова напишет на своей книге «Перегородчатые эмали древней Руси»: «Николаю Петровичу Кузьмичу, эмальеру и наследнику Лазаря Богши», оставалось еще несколько лет мучительно тяжелого труда.

В Сургуте думают о Беларуси

На пресс-конференции, созванной по случаю завершения работы над образом Креста, автор этой книги задал нашему сибирскому соотечественнику Анатолию Силивончику вопрос, что за-

ставило его на несколько лет сделать заботу о национальной святыни белорусов одним из важнейших дел своей неспокойной и переменчивой жизни предпринимателя. В ответ из уст этого неординарного, щедро одаренного природой человека прозвучала почти фантастическая — особенно для людей далеких от веры — история.

Анатолий вспомнил, как возвращался к себе в Сургут после посещения Спасо-Евфросиниевской обители, где он был удостоен чести приложиться к мощам святой полочанки и подняться в ее келью. Тогда, в самолете, ему явилось видение: взгляду вдруг открылся голубой, расписанный дивными древними фресками церковный купол, отреставрированный фрагмент которого паломник видел в полоцком Спасском храме.

«Я, человек в принципе веривший только в себя да в свои способности и удачу, — рассказывает Силивончик, — почувствовал, что действительно существует некая иная, могущественная и властная сила, которая тянет меня из Сибири в Беларусь, заставляет думать и о судьбе Креста Евфросинии, и о нас, разбросанных по всему миру белорусах.. Как-то раз на посвященном возрождению Креста заседании я спросил у окружающих да и у самого себя, почему груз ответственности за это дело — и финансирование, и обязанности куратора — берет на себя человек, живущий далеко от Беларуси. Митрополит ответил мне без раздумий: «Богу виднее». И этот аргумент владыки оказался чрезвычайно убедительным»...

Вначале жизненный путь Анатолия Силивончика складывался достаточно типично.

Он родился в деревне Гамза, что в нынешнем Светлогорском районе, где и сегодня живет его мать, скромная сельская труженица пенсионерка Анастасия Нестеровна, которой еще очень трудно дать ее 75 лет. Ее отец был лесником и знаменитым в своих местах пчеловодом, державшим в лесу 50 пчелиных «ставов» и поставлявшем воск для церковных свечей. Анатолий вспоминает, что деда не кусали пчелы и что тот за всю жизнь не продал ни единого килограмма меда — весь раздавал сельчанам, особенно щедро одаривая мальчишек.

Доброту, щедрость и хозяйственность вместе с обостренным чувством справедливости Силивончики считают своими генетически заложенными фамильными чертами. К ним стоит, видимо, добавить и

жизненную стойкость: рассказывая о сыне, Анастасия Нестеровна обычно вспоминает, как в детстве он, отбывая наказание, целый час без слез и жалоб простоял на коленях на гречке.

Отец, Павел Павлович, работал шофером. Видимо, это и повлияло на твердое намерение парня из гомельского Полесья поступать в Бобруйский автотранспортный техникум. Получив диплом об его окончании, пошел в армию.

А вот после армейской службы Анатолий, можно сказать, бросил вызов судьбе и подался в Сибирь.

Тюмень, Тобольск, Сургут...

Тяжкий хлеб шофера на нефтепромыслах. (С тех пор сохранились у Анатолия и любимый девиз: «Мчаться быстрее всех, но при этом никому не мешать ехать в том же направлении» и привычка всегда, бесплатно и на любые расстояния подвозить на машине попутчиков.)

Долгие месяцы жизни среди хантов и манси — истинных детей природы, у которых, как утверждает Анатолий, он многому научился и которых сейчас стремится отблагодарить: то подарит полторы тонны бисера для народных промыслов, то пришлет перед праздником несколько тонн шоколадных конфет...

А еще были мечты о своем собственном деле, которые неизбежно разбивались о тогдашнюю реальность.

В Сургуте он объявился в августе 1978 года с наполеоновскими, как признается, планами и пятью рублями в кармане.

С самых первых дней взялся своими руками строить дом. Тот по-белорусски основательный дом с печью, где мать, когда гостила у сына, пекла душистый деревенский хлеб, стоит в Сургуте и сегодня. Печь тоже сложил сам Анатолий.

С того времени с Сургутом связаны уже двадцать лет жизни. Решительный поворот в ней произошел в 1985, когда Анатолий бросил крутить баранку и занялся бизнесом.

На избранной стезе предприимчивый белорус, в котором как бы сфокусировались трудолюбие, смекалка, целеустремленность и здоровые амбиции всего рода Силивончиков, изведали и счастье взлетов и горькие разочарования. Можно не сомневаться, что сюжетов и коллизий тут хватило бы на целую книгу, которая когда-нибудь, возможно, будет написана. Мы же ограничимся тем, что сообщим читателю необходимый минимум информации. Сегодня А. Силивончик является

генеральным директором закрытого акционерного общества «Сибдорсервис» и учится в Академии народного хозяйства при правительстве Российской Федерации. Когда находится свободное время, посвящает его охоте, рыбалке, а прежде всего — работе в собственном фермерском хозяйстве, которое занимает 130 гектаров и удивляет гостей своими урожаями. В Сибири подрастают двое его сыновей — названный по деду Павел и старший Геннадий, которому отец дал имя своего рано умершего брата.

К тому, что нам уже известно о деятельности Анатолия Силивончика — мецената стоит добавить еще несколько важных штрихов. 100 миллионов российских рублей в 1996 году он перевел детскому дому в Сургуте. Прекрасный подарок получила и родная деревня Гамза. Для нее (насколько нам известно, это пока что единственный в Беларуси случай) земляк из Сибири приобрел автобус, который четыре дня в неделю, работая по графику, возит сельчан в Паричи, Светлогорск и Бобруйск и круглосуточно действует как «скорая помощь», доставляя больных к докторам. Кроме того по праздникам частный автобус отвозит верующих в храм.

Значительные средства были вложены нашим соотечественником в снятый режиссером Виктором Шевелевичем по сценарию Сергея Тарасова кинофильм «Западня для зубра», в центре которого — личность выдающейся фигуры отечественной истории, властелина Великого княжества Литовского Витовта. Последним по времени фильмом Шевелевича стала документальная лента, повествующая о возрождении Креста святой Евфросинии. Спонсировал фильм, также как и книгу о нашей национальной реликвии, Анатолий Силивончик.

Благодаря земляку из Сургута, увидела свет одна из новых книг живущего в Санкт-Петербурге белорусского поэта Анатолия Кирвеля. Силивончик стал спонсором мемориальной доски в честь сотрудников Института белорусской культуры (Инбелкульта), послужившего прообразом Белорусской академии наук.

А. Силивончик участвовал в финансировании Первого и Второго съездов белорусов мира.

Приехав в июле 1997 года на Второй съезд, Анатолий вместе с председателем ОБМ «Бацькаўшчына» Ганной Сурмач посетил в Бресте мастерскую Миколы Кузьмича, которому оставалось уже считанные дни до завершения пятилетнего труда над Крестом.

Тогда же начало приобретать конкретные очертания предложение об основании Международного благотворительного фонда Животворного Креста святой Евфросинии. Авторами идеи были сибирский предприниматель и его коллега и друг, председатель правления совместного предприятия «Международный центр предпринимателей белорусской диаспоры» Борис Стук. (Интересно, что Анатолий и Борис родились в один день — 4 мая 1957 года, что, наверное, благоприятно влияет на их совместную деятельность.)

Силивончик признает, что сперва его участие в воссоздании образа Креста Евфросинии имело популистский оттенок. Но вскоре заботы о святыне переросли в глубокое ощущение своей вовлеченности в великое патриотическое начинание, причем это чувство стало общим для всей семьи. Предприниматель утверждает, что его помощь в восстановлении реликвии, его стремление поставить дело так, чтобы финансовое состояние фирмы не влияло на работу над Крестом, получали обратную связь. Крест тоже помогал — приносил моральное удовлетворение, подсказывал выход в сложных ситуациях на работе и дарил совершенно иную атмосферу дома, рождал новые идеи и проекты. Одним из них является намерение выстроить в Сургутском районе первую в Сибири церковь в честь святой Евфросинии Полоцкой.

Доказательства Георгия Штыхова

Идея возрождения Креста полоцкой просветительницы вызвала новый всплеск интереса к личности Евфросинии и истории создания ее реликвии со стороны литераторов, искусствоведов, историков. В научном плане больше всего было сделано тут доктором исторических наук, заведующим отделом археологии и истории Полоцкой земли Института истории Национальной академии наук Георгием Штыховым. Он уточнил ряд спорных позиций и сделал свои выводы достоянием читателей в нескольких публикациях, среди которых выделяется помещенная в журнале «Полацак», выходящем по-белорусски в американском городе Кливленде, статья «Из истории изучения Креста преподобной Евфросинии».

Ранее нашу национальную святыню обычно относили к так на-

зываемым напрестольным крестам. Такого же мнения, в частности, придерживался и московский историк Л. Алексеев. Однако нам уже известно, что на научной конференции по случаю 830-й годовщины создания Креста святой Евфросинии (прежде всего благодаря исследованиям Василия Пуцко) был сделан вывод о том, что полоцкая реликвия является крестом воздвизальным, иначе говоря, связанным с праздником Воздвижения. Об этом, кстати, в своей докторской диссертации еще в начале 80-х годов писал и сам Г. Штыхов. Теперь он подчеркивает, что, с учетом аналогий, предложение В. Пуцко надо считать окончательно доказанным. А решение Евфросинии подарить Спасской церкви именно воздвизальный крест, имеет, по мнению белорусского историка, свое объяснение.

Дело в том, что с принятием христианства на восточнославянских землях среди князей получил распространение обычай целовать крест для подтверждения взятых на себя обязательств. Когда во время восстания 1068 года в Киеве горожане освободили полоцкого князя Всеслава Чародея из заточения и провозгласили его великим князем киевским, современники посчитали это событие символическим, ибо оно произошло в день Воздвижения Креста Господня. И в Киеве, и в Полоцке прекрасно помнили, как летом 1067 года, после кровавой битвы на Немиге, когда Всеславу Брячиславичу дорогой ценой, но удалось отстоять границы своей державы, киевский князь Изяслав пригласил полоцкого властелина на переговоры под Оршу и вероломно захватил его с сыновьями в плен, нарушив данное накануне крестное целование.

Летописец отметил, что, сидя в киевской земляной тюрьме, Всеслав, вздохнув, промолвил: «О крест святой! Так я верил тебе, ты и избавь меня от этой ямы». В ответ Бог и проявил силу креста.

В связи с судьбой полоцкого князя автор летописи говорит о том, что крест помогает князьям в битвах, спасает от беды любого, кто обращается к нему с искренней верой. Даже сам дьявол не боится ничего, кроме креста. (В Радзивилловской летописи есть миниатюра, на которой Всеслав Чародей изображен на киевском престоле, где князь, по мнению древнего автора, оказался как раз в результате победы креста над диаволом.) Зная о совпадении выхода полоцкого князя на свободу с христианским праздником, внучка Всеслава Евфросиния, как убежден Георгий Штыхов, и посвятила этому необыкновенному событию воздвизальный крест.

Согласно церковным историкам, в IV веке византийский император Константин перед решающей битвой увидел на небесах крест, обещавший ему победу. Император действительно одолел врагов, глубоко уверовав в чудотворную силу святыни, а его мать, царица Елена, отыскала в Палестине, на Голгофе, крест, на котором встретил смерть Спаситель рода человеческого.

Церковь празднует Воздвижение очень торжественно. Накануне украшенный цветами крест выносят и возлагают на середине храма. Церемония происходит под перезвон колоколов и песнопения. Затем крестна все четыре стороны показывают верующим. Популярность праздника Воздвижения в древнем Полоцке подтверждает сделанная там в 1967 году Г. Штыховым уникальная археологическая находка — каменная иконка с изображением святых Константина и Елены, держащих перед собою большой крест.

В упомянутой выше статье Георгий Штыхов аргументированно опровергает позицию московского исследователя Татьяны Макаровой, которая в своей книге «Перегородчатые эмали древней Руси» высказала мнение, что Богша был не полоцким, а киевским мастером. Белорусский ученый убежден, что Богша мог создать крест только в Полоцке, ибо обязан был трудиться под наблюдением и опекой самой заказчицы — Евфросинии.

Весьма важным свидетельством в пользу этого служат найденные в 1962 году археологами на полоцком Верхнем замке остатки мастерской ювелира-золотаря второй половины XII — начала XIII века, времени, которое частично совпадает с жизнью прославленной полоцкой игуменьи. При раскопках были обнаружены куски золотой фольги и фрагмент древней перегородчатой эмали размером 0,8 на 0,8 сантиметра с миниатюрными изображениями крестиков. Найденная эмаль имела три ярких цвета: синий, красный и белый, которые вместе с зеленым (в меньшем количестве) являются основными и на Кресте святой Евфросинии. Это обстоятельство также подтверждает версию, согласно которой в 1962 году была раскопана мастерская не кого-нибудь, а самого Богши.

Рассматривая декор святыни, Штыхов замечает, что значительное место в нем принадлежит розеткам в форме цветка с восемью лепестками. Этот мотив солярной орнаментики, как свидетельствуют археологические находки (особенно каменные формы для от-

ливки женских украшений) был популярен в древнем Полоцке. Стоит упомянуть и то, что еще в 1977 году специалист в области истории декоративно-прикладного искусства В. Василенко пришел к выводу, что Крест преподобной Евфросинии «отличается от киевских эмалей, представляя полоцкую эмальерную школу».

Еще один аргумент — то, что выполнять свои заказы полоцкая просветительница, как мы знаем на примере строительства зодчим Иоанном храма Спаса, поручала местным талантам.

Стоит добавить, что — это уже отмечалось ранее в главе «Памятник белорусской письменности» — надпись на Кресте отражала некоторые черты живого говора Полоцкой земли.

«Из всего вышесказанного, — подытоживает Г. Штыхов, — следует, что Лазарь Богша является полоцким мастером-золотарем и эмальером очень высокого уровня, и местом его постоянного проживания был Полоцк».

Дорогой проб и ошибок

Сказать, что перед Миколой Кузьмичем стояла архисложная задача, — значит не сказать почти ничего. Достаточно напомнить, что секрет технологии перегородчатой эмали был утерян на восточнославянских землях еще в эпоху гениального ювелира Богши, восемь веков назад.

Но, прежде чем художник приблизился к своему главному открытию, прежде чем на долгие месяцы, как некогда средневековые алхимики, затворился от мирской суеты в четырех стенах своей мастерской и перешел к работе с материалом, было еще полтора года предварительных поисков, множество консультаций с докторами исторических наук Т. Макаровой и Л. Алексеевым и их минскими коллегами.

Выступая в июле 1994 года на заседании созданного при ОБМ «Бацькаўшчына» научно-общественного совета с отчетом о первом этапе работы, мастер был не слишком многословен: «Скрупулезно изучались памятники декоративного искусства из собраний Оружейной палаты, в частности рязанские бармы XII века. В Санкт-Петербурге, в Музее исторических ценностей, ознакомился со стеклянными негативами снимков Креста, сделанными в 1896 году фо-

тографом Чистяковым. С них отпечатаны первые идентичные фото реликвии. Татьяной Ивановной Макаровой было специально подготовлено полное описание Креста, что дало мощнейший импульс в восстановлении его иконографии. Леонид Васильевич Алексеев воссоздал творческий облик мастера Богши и его эпохи, что позволило преодолеть огромную временную дистанцию, если угодно, подсознанием ощутить дыхание древнего ювелирного горна, познать непреходящую красоту древней эмали, осознать великое мастерство и смиренное терпение, с которыми творили древние ювелиры... Изучены монографические исследования, посвященные византийским, древнерусским и грузинским (VII–XIII вв.) эмалям. Состоялось знакомство с описанием методов и приемов реставрации короны венгерских королей (XII в.)...»

Утерянные либо поврежденные эмалевые изображения с Креста святой Евфросинии воссоздавались по классическим образцам византийского и древнего восточнославянского искусства в строгом соответствии с канонами. Так же кропотливо шла реконструкция колористической гаммы древних иконок. Для достижения максимальной точности использовался метод фотографического анализа. Иными словами, были сделаны сотни многократных фотоувеличений всех поверхностей Креста, деталей фигур святых, орнаментов и надписей.

Помощь доктора исторических наук Т. Макаровой была на этом этапе просто бесценной. Увеличенные фотографии висели над ее столом. «Каждая маленькая пластина, — вспоминает Татьяна Ивановна, — была нарисована и раскрашена; к ней были подобраны аналогии, потому что сохранилось более 300 древнерусских вещей с перегородчатой эмалью, которые я рисовала в разных музеях бывшего Союза».

Обсуждались буквально все детали: какой гиматий* будет у Христа, как должна выглядеть благославляющая рука святого?.. Уточнялись нюансы. Например, то, что в древних восточнославянских эмалях художники не изображали на лицах румян и полутеней, или что каждое локальное цветовое пятно имело свою перегородку.

Только тогда мастер сделал в цвете рабочие рисунки-рекон-

* Гиматий — верхняя одежда в виде плаща.

струкции, которые были одобрены специалистами и после уменьшения до размеров реального Креста дали возможность приступить к непосредственной работе.

Рискуя утомить читателя технологическими тонкостями, все же попытаемся хотя бы схематически представить громадную сложность проблем, вставших в этот момент перед белорусским мастером.

С трактатом его коллеги из XII века, пресвитера Теофила, мы уже знакомились, когда шла речь о высотах искусства древних ювелиров. Для восстановления утраченной техники перегородчатой эмали необходимо было учесть и все данные о сегодняшнем производстве эмалей, которые весьма разнообразны и по составу и по характеру подготовки основы. Разница в составе эмалевой массы определяется профессиональными способностями мастера и художественной традицией той либо иной школы эмальеров. Все рецепты эмалей, при их бесконечном множестве, являются, между тем, вариантами свинцово-калиевого стекла. Стеклянная масса измельчается в специальных ступках в порошок, который и служит эмальеру сырьем.

В изготовлении перегородчатой эмали во времена Богши на восточнославянских землях использовались как так называемые глухие, так и просвечивающие (опаловые) сплавы. Одежды на изображениях делались из эмалей первого типа, а лица, руки и другие детали — из опаловых.

Древние ювелиры работали с золотом 70–80-й пробы. После соответствующих манипуляций с матрицей, на которой штамповался основной контур рисунка, изображение переносилось на тонкую золотую пластину. На ней осторожно продавливалось углубление, в результате чего предназначенный для заполнения эмалью рисунок оказывался как бы в лотке глубиной 1–1,5 миллиметра. Затем мастер заготавливал тончайшие (в десятые и сотые доли миллиметра) золотые полоски и с помощью пинцета и клея выкладывал перегородки, создающие ячейки для эмали.

В отличие от западноевропейских, наши средневековые мастера пользовались только чистыми тонами. Ювелир должен был для каждого цвета создать отдельную, полностью изолированную ячейку из золотых перегородок. Если художник изображал чело-

веческое лицо, то, к примеру, делалась маленькая ячейка для глаза, а в середине ее — еще меньшая для зрачка. При этом само лицо могло иметь в диаметре всего три миллиметра.

Наклеив детали рисунка, мастер засыпал в ячейки припой и ставил золотую пластину на жаровню, чтобы закрепить перегородки. Когда золотая основа была готова, каждая ячейка заполнялась эмалевым порошком определенного цвета. После плавления эмалевой массы поверхность пластины шлифовалась до тех пор, пока золотой фон, эмаль и перегородки не превращались в сплошную гладкую поверхность. И все это повторялось множество раз.

Современному наследнику древних ювелиров приходилось работать буквально вслепую, наощупь, путем сотней проб и ошибок, надеясь не только на приобретенные знания, но и на интуицию, на Божью помощь.

Восстанавливая надпись на Кресте, Микола Кузьмич изготовил более 300 чеканов. Каждый — отдельная буква. Каждый делался под микроскопом. Казалось, существенная часть работы осталась позади. Но после консультаций со специалистами выяснилось, что в XII веке Богша не мог пользоваться подобной технологией, ибо ее просто не существовало. Вновь нужно было начинать сначала.

Однако самое ответственное — 20 миниатюрных эмалевых «портретов» — еще ждало впереди.

Кузьмич овладел техникой «рисования» тончайшими перегородками, но тут возникла новая трудность: как припаять их к золотой основе? Художник знал, что, когда в XIV веке русские мастера пытались восстановить технику перегородчатой эмали при дворе митрополита Алексия, как раз упомянутая операция — соединение перегородок с лотком — встала непреодолимым препятствием.

Над этой тайной больше всего пришлось биться и Миколе. «Бывало, все вроде сделаешь, как следует, поставишь заготовку в муфельную печь, а перегородки взяли и «поплыли» — рисунок сбился, работа идет в брак».

Сколько раз все отправляли в переплавку, сколько раз охватывало отчаяние, — знает только сам Микола да еще его ученик Виталий Яковук, который не раз в минуты сомнений и разочарований не мог сдержать слез.

Художник утверждает, что были случаи, когда найти выход по-

могали искренние молитвы, после чего, ночью, он просыпался от голоса, подсказывающего элементарное решение, которое лежало, казалось бы, на виду, но бесчисленное множество раз ускользало из рук. Мастер уверен, что именно голос с неба навел его в один из самых сложных периодов поисков на мысль замедлить реакцию эмали специальной присыпкой. Для судьбы воссоздаваемого Креста это открытие было едва ли не решающим.

Каждую пластину с эмалевыми миниатюрами переделывали по несколько раз. Самым трудным психологическим эпизодом всей работы Кузьмич считает тот случай, когда он с учениками вынужден был сорвать с деревянной основы всю лицевую сторону Креста, ибо понял, что идет ложным путем. «Если б оставили, — получилась бы всего лишь топорная копия, потому что перегородки у нас выходили толстые — 0,16 миллиметра, а нужно было 0,04. В таком рисунке не было трепетности, изысканности, в нем застывал след не руки, а инструмента».

Преодолеть сомнения, выбраться из тупика художнику и его ученикам помогало внимание владыки Филарета, поддержка друзей и близких. Два первых года работу финансировал Анатолий Силивончик. С целью привлечения к проекту государственных средств Объединение белорусов мира вело переговоры с Министерством культуры и Комитетом по делам религий. Однако те годы в новейшей истории Беларуси были переломными. Менялась верховная власть, менялись министры и премьер-министры. И всякий раз правительственные кабинеты надо было обходить заново... Ситуация неопределенности наконец изменилась, когда часть расходов взяла на себя Церковь. После обращения владыки Филарета к президенту государство выделило мастеру нужное количество золота.

Неброским, но чрезвычайно ощутимым было участие представителей Комитета госбезопасности, которые выполняли так называемую оперативную и охранную функции. «Все пять лет, — говорит Микола Кузьмич, — в моей мастерской сидел охранник — берег меня и реликвию. Сергей Якимук, сотрудник Комитета, без преувеличения был моей тенью. Боюсь, без этой организации я ничего бы не сделал».

На воссоздание Креста действительно требовались большие материальные ценности: золото, серебро, несколько сотен речных жемчужин, драгоценные камни...

Опережая события, заметим, что в течение нескольких недель перед завершением работы в мастерской неотлучно дежурили сотрудники госбезопасности, вооруженные автоматами. На вопрос автора книги, не были ли предпринятые меры неадекватными, С. Якимук ответил, что, согласно неофициальным данным, нападения на мастерскую действительно планировались. Причем не исключено, что преступников интересовали не золото и жемчуг, а — сам Крест, чье повторное похищение могло бы стать уже не уголовной акцией, а приобрести политический характер.

4 апреля 1996 года в Бресте состоялось выездное заседание научно-консультационной группы по воссозданию Креста. Подводя итоги проходившего в мастерской М. Кузьмича обсуждения, доктор исторических наук Леонид Алексеев, не скрывая волнения, говорил: «Восстановление Полоцкого креста — явление поразительное. Ведь это — древняя византийская техника, абсолютно утраченная во всем мире. И вот сегодня здесь, в Беларуси, эта техника восстановлена! У нас родился новый Лазарь Богша!»

Микола Кузьмич убежден, что теперь многое сделал бы несколько иначе и, конечно, ближе к совершенству. Когда Крест уже был почти готов, художник предложил митрополиту Филарету повторить те пластины, которые считал не вполне удачными. Однако владыка дал мудрый совет оставить реликвию без художественного «редактирования», дабы сохранить для истории не только результат, но и вещественное воплощение процесса возрождения святыни.

Паломничество в Святую Землю

Микола Кузьмич признается, что никогда не был атеистом, но его подлинное возвращение к вере произошло во время воссоздания Креста преподобной Евфросинии. Художник уверен, что, даже если бы ему были обеспечены наилучшие условия, он не смогбы справиться с этой работой без духовного согласия в душе. Чем дальше мастер соприкасался с Крестом, тем глубже ощущал неразрывную связь состояния души с тем, насколько успешно продвигаются поиски, насколько ближе он становится к своему открытию. «Искать в себе это духовное согласие, — говорит Микола, — возможно только через молитву, через религию».

Он часто вспоминает глубокое духовное потрясение, пережитое в тот момент, когда приложился к привезенной владыкой Филаретом частице Святого животворного древа от Креста, на котором был распят Христос.

В одном из своих интервью Кузьмич вспоминал первую поездку к митрополиту. Имена святых художник тогда зазубривал, словно школьник, однако, приехав, все перепутал. «А ведь изучить надо было не только имена, а каждую мелочь в их одеждах, потому что все имеет свой смысл. Даже в оттенках цвета. Жемчуг, скажем, символизирует чистоту и непорочность, рубин — цвет жизни и крови Господней, сапфир — цвет ясного неба... До работы над Крестом я даже толком Библию не читал, листал только. А ведь для того, чтобы оно открылось, Святое Писание надо читать с желанием, верой... За эти пять лет мне открылось главное: жизнь скоротечна и надо спешить делать добро».

Хорошо знающие Миколу люди могут свидетельствовать: годы, посвященные возрождению национальной святыни, действительно стали для брестского мастера временем собственного духовного возрождения.

Чрезвычайно важную роль в этом восхождении сыграло участие художника летом 1994 года в паломничестве представителей Белорусской православной церкви в Иерусалим.

Паломники во главе с митрополитом Минским и Слуцким Филаретом везли с собой уже изготовленную основу будущей святыни. Дерево для нее было, благодаря владыке, взято в той же роще, где некогда рос кипарис, пошедший на Крест, на котором встретился со смертью Сын Божий.

Крест-основа лежал на Гробе Господнем. Вместе с Крестом путешественники из Беларуси посетили место последнего земного пристанища святой Евфросинии в Феодосиевом монастыре. После возвращения владыка Филарет говорил в интервью, что «разговор о том, сможет ли новая художественная сакральная ценность стать белорусской святыней — беспредметен. Это уже святыня... Чувствуется благословение Иерусалима, которое мы взяли у иерусалимского патриарха Диодора II, у Гроба Господня».

Микола Кузьмич называет паломничество в Святую Землю одним из главнейших событий своей жизни. «Иерусалим — это велич-

ственный памятник Богу... — вспоминает о своих впечатлениях и чувствах художник. — Меня поразило буквально все: от византийских мозаик до чудесной резьбы по камню, мрамору и граниту, от шедевров архитектуры до горных монастырей. Мы прошли по пути Евфросинии Полоцкой, задержались у места, где она была похоронена; там монахи дали каждому из нас по крестику с мощами Феодосия Великого. Мы слушали, как вдохновенно владыка вел богослужение. Мы прошли дорогой Христа, посетили в Иерусалиме все места, связанные с Сыном Божьим. А на горе Искушения я едва не умер... Наверное, от невыносимого зноя получил солнечный удар. Два часа лежал на древней полированной плите. Святые отцы сказали: это руки диавола... Но благословение иерусалимского патриарха Диодора помогло, и впоследствии я всегда ощущал его духовную силу. Как раз за благословением, за Божьей поддержкой мы и ехали к Гробу Господню...»

Впереди тогда было еще три года работы.

В лето 1997-е

Летом 1997 года мучительный и счастливый труд по воссозданию национальной святыни приблизился к завершению.

Читатель, хорошо знакомый с описанием реликвии XII века, должен знать также художественные и технические характеристики возрожденного Креста.

Золотые пластины с перегородчатыми эмалями современный мастер выполнил из металла 986-й пробы и прикрепил к кипарисовой основе гвоздями из золота. На пластинах, кроме эмалевых «портретов», были подготовлены места для закладки христианских реликвий, которые находились в древнем Кресте и которые, благодаря усилиям Церкви, удалось обрести и в наше время.

Оставленные в верхнем и нижнем средокрестиях ковчеги для «Крови Христовой» и «Древа Животворного» были декорированы ажурными крестиками. Еще три ковчега такой же формы для мощей святых Стефана и Пантелеймона и крови святого Димитрия имелись под их изображениями на обратной стороне святыни.

Крест было обрамлен оковкой для укладки жемчуга. Всего понадобилось около пятисот жемчужин диаметром 4–5 миллимет-

ров. Оковка собиралась из сегментов. По ее сторонам размещалась уложенная в филигранные кружки зернь. Жемчужная обнизь монтировалась на золотой нитке диаметром 0,3 миллиметра.

Лицевую сторону Креста украшали обработанные кабошоном* драгоценные камни: горный хрусталь (четыре камня), гранат-альмандин** и два сапфира.

Лоточки под изображения святых и орнаменты были тисненные с последующей прочеканкой и достигали глубины двух миллиметров. Перегородки делались из листового металла и крепились припоем. Палитру эмалевых цветов мастер выдержал в точном соответствии с аналогами эпохи Евфросинии.

Боковая надпись с именем мастера выполнена на серебре 982-й пробы при толщине металла 0,2–0,3 миллиметра. В тех местах, где Крест-оригинал был поврежден, Микола Кузьмич произвел реконструкцию по перегородчатым эмалям времен ювелира Бопши. Принимались во внимание произведения живописи и мелкой пластики из камня, которые мог видеть средневековый полоцкий мастер, и фресковые росписи Спасского храма, которые теперь восстанавливаются реставраторами и во главе с Владимиром Ракицким.

В конце июля в брестском Свято-Симеоновском кафедральном соборе с участием митрополита Минского и Слуцкого, Патриаршего экзарха всея Беларуси Филарета состоялся обряд закладки в воссозданный Крест христианских реликвий. 24 августа 1997 года в том же храме прошла торжественная церемония передачи возрожденной святыни Белорусской православной церкви. На следующий день получили возможность поклониться Кресту прихожане кафедрального Свято-Духова собора в столице нашего государства.

24 сентября проходило итоговое совещание непосредственных участников работы по воссозданию образа Креста, где митрополит Филарет торжественно объявил о том, что невероятно сложное дело возрождения национальной святыни общими соборными усилиями Церкви, общественности и государства успешно завершено. Владыка на-

---

* Кабошон — форма линзы или полусферы, которую придают драюценным камням в ?азульоаоа о лефовее.

** Гранат-альмандин — камень насыщенного красного цвета с фиолетовым оооан еоі .

помнил присутствующим, что перед ними не просто выдающееся произведение искусства, но, в первую голову, громадная сакральная ценность, которую необходимо возвратить на ее извечное законное место — в полоцкий Спасо-Евфросиниевский монастырь.

Доктора исторических наук Леонид Алексеев и Георгий Штыхов не жалели возвышенных слов, справедливо назвав труд Миколы Кузьмича научным и творческим подвигом, достойным того, чтобы остаться в памяти будущих поколений. Их коллега Татьяна Макарова сравнила значимость воссоздания образа Креста святой Евфросинии для духовного возрождения Беларуси с тем, какую роль играет для России восстановление уничтоженного большевиками московского храма Христа Спасителя.

Итогом широкого обмена мнениями стал нижеследующий документ.

КОММЮНИКЕ
заседания ученого совета, созванного в связи с окончанием работ по воссозданию образа Креста преподобной Ефросинии, игуменьи Полоцкой

24 сентября 1997 года в здании Белорусской экзархии состоялось расширенное заседание ученого совета, созванного в связи с окончанием работ по сооружению образа Креста преподобной Евфросинии, игуменьи Полоцкой. В заседании приняли участие представители Белорусской православной церкви, Объединения белорусов мира «Бацькаўшчына», Белорусского государства, научной и творческой общественности.

Членами ученого совета было особо отмечено, что замысел воссоздания Полоцкой святыни явился следствием осознания всеобщего духовного и нравственного оскудения и гражданской разобщенности нашего общества. Ибо святыни уходят, когда мы становимся недостойными их, и возвращаются к людям, души которых стремятся к очищению в покаянии.

Участники заседания с глубокой сердечной радостью отметили, что весьма сложное в научном, техническом и человеческом плане дело воссоздания образа древнего полоцкого Креста успешно завершено.

Прошло ровно пять лет от дней празднования 1000-летия Полоцкой епархии, когда родился замысел воссоздания Креста, получивший свое развитие на Первом сходе белорусов ближнего зарубежья.

Вскоре, получив благословение от святынь Града Иерусалима, начался многотрудный процесс сооружения Креста при духовном кормлении и попечении Матери Церкви.

Воздавая благодарение Всемогущему Богу, ныне члены ученого совета свидетельствуют, что первоначальный замысел исполнен в полной мере, ибо Крест водружается на место, определенное преподобной Евфросинией в 1161 году.

Участники заседания выражают искреннюю надежду, что в Спасо-Евфросиниевском полоцком монастыре, который является духовным средоточием Белой Руси, как и во времена его преподобной основательницы, будет возноситься непрестанная молитва о единстве сынов и дочерей Отечества нашего, в родной земле и в рассеянии сущих.

Заседание завершилось пресс-конференцией, где митрополит Филарет и другие члены совета вновь подчеркнули, что созданный Миколой Кузьмичем Крест — не копия, не реконструкция, не муляж, а новая сакральная ценность, святыня, которая является связующим звеном между прошлым и современностью и обязывает всех нас задуматься о драматическом пути нашей страны и ее исторической перспективе. Было высказано мнение, что, если сегодня Крест и кажется кому-то «ненастоящим», то через два-три поколения он уже сможет без оговорок восприниматься как святыня-оригинал.

Вместе с тем директор Национального научно-просветительского центра имени Франциска Скорины Адам Мальдис сконцентрировал внимание на том, что возрождение Креста никоим образом не лишает актуальности проблему дальнейших поисков и возвращения законному хозяину — белорусскому народу — святыни XII века. Тем более, есть достаточно весомые доказательства, что аутентичная полоцкая реликвия находится в музейных хранилищах Российской Федерации.

Как показали выступления на пресс-конференции, существует мнение, что, поскольку древний Крест святой Евфросинии обесчещен и ограблен, в случае возвращения его можно рассматривать

лишь в качестве музейной ценности. Подобные рассуждения были восприняты членами научно-общественного совета как чрезвычайно спорные, ибо Крест XII века сохраняет свою святость уже благодаря тому, что помнит руки и молитвы самой полоцкой игуменьи, под руководством и благословением которой он создавался.

Поздравив художника с его творческой победой, которой суждено остаться в истории, журналисты интересовались его дальнейшими планами. Наследник Богши, награжденный за возрождение Креста церковным орденом равноапостольного великого князя Владимира, поведал, что впереди — работа над ставротекой (футляром) Креста, создание для Церкви оклада напрестольного Евангелия, которое будет своеобразным памятником всем древним белорусским Евангелиям, от современника Евфросинии — Полоцкого до знаменитого Лавришевского, что хранится в Библиотеке имени Чарторыйских в Кракове.

На вопрос о том, как он будет чувствовать себя, когда найдется древний Крест, мастер ответил, что обрадуется по этой причине больше, чем кто-либо другой. Как каждый белорус — ибо народу будет возвращена его святыня. И как профессионал — ибо получит возможность сравнить плоды своего труда с произведением гениального предшественника. Но художник полагает, что «за восемь столетий, миновавших, пока Крест не пропал в 1941 году из Могилева, его неоднократно грабили и восстанавливали, к нему прикладывали руку и добрые и злые люди, поэтому он существенно изменил свой первоначальный облик. Что с ним приключилось за последнюю половину века, и вообще неизвестно. Иными словами, представить новый Крест с помощью архивов, воспоминаний и т. д. было проще, чем исчезнувший».

Вспомнив, что Крест святой Евфросинии обладал очищающей и целительной силой, кто-то из журналистов осведомился у М. Кузьмича, можно ли ожидать подобных чудес и от его творения. «Я верю в это, — ответил художник. — Во-первых, все сакральные атрибуты в нем те же, что и у его предшественника: кипарисовое дерево не только доставлено из Иерусалима, но и освящено на Гробе Господнем. В Кресте находятся и капли крови Иисуса, и частица животворного Креста Господня, и частички мощей святых Стефана и Пантелеймона, и кровь святого Димитрия. Новый Крест также

освящен согласно всем церковным канонам». А во-вторых, продолжал мастер, все идет от веры. Неслучайно ведь некоторые иконы называют «намоленными». Это значит, что многие годы тысячи людей приносили этим иконам свою веру и самые заветные надежды. А потому однажды такая икона начинает возвращать сконцентрированную в ней энергию, исцеляя болящих, утоляя жаждущих. То же самое должно произойти и с возрожденной святыней. «Да, мой крест еще «молоденький». Но все у него будет. По крайней мере, первый вклад в его целительную сущность я уже сделал, вложив в него и свои руки, и силу, и душу, и веру».

К словам художника стоит добавить, что уже были случаи, когда на Крест, как утверждает владыка Филарет, снисходила благодать Господняя. К примеру, во время церемонии передачи святыни в лоно Церкви всех присутствующих в храме словно пронзало током, и это длилось два дня. Чудодейственную силу Крест обнаруживал и тогда, когда, как уже упоминалось, во время работы мастер переживал вдруг моменты внезапного озарения, открывая еще одну тайну древнего искусства.

Возвращение в Полоцк

Торжественное возвращение святыни на родину преподобной Евфросинии, в столицу нашей первой державы, приурочили к большому христианскому празднику Воздвижения Креста Господня, отмечаемое православными 27 сентября по новому стилю.

Накануне было напечатано посвященное этому событию слово митрополита Филарета, эпиграфом к которому служили слова святого апостола Павла из Первого послания к Коринфянам: «Слово о кресте для погибающих — юродство есть, а для нас, спасаемых, — сила Божия».

Владыка вел речь о том, какое значение придает Церковь кресту, приводя при этом высказывание одного из ее отцов Иоанна Златоуста: «Крест — упование христиан. Крест — основание церкви. Крест — безопасность Вселенной. Крест — победа над диаволом». Но на протяжении трехстолетий после распятия и воскресения Христа, верующие точно не знали, где находится эта святыня. Можно

было лишь предполагать, что три креста — Иисуса и двух казненных вместе с ним разбойников, зарыты вблизи места их смерти. Чтобы осквернить и стереть в людской памяти места, связанные с земной жизнью и кончиной Спасителя, на Голгофе была сделана насыпь, где возвели храм в честь Венеры.

Крест пролежал в земле до времен императора Константина Великого, правившего с 306 по 337 год и вошедшего в историю как первый римский властелин, который прекратил преследования сторонников новой веры и стал первым христианским монархом.

На войне с одним из заклятых врагов христианства Константину было знамение: на небе появился громадный сияющий крест с надписью «Сим победиша!» Во сне императора посетил сам Господь, повелевший начертать крест на знаменах, оружии, шлемах и щитах воинов, обещая за это победу над любым неприятелем.

Тогда Константин и решил отыскать святыню — Крест, на котором распяли Спасителя. Исполняя волю сына, его мать, ревностная христианка царица Елена, отправилась в Иерусалим. После долгих и трудных поисков, в которых рядом с нею находился иерусалимский патриарх Макарий, поблизости от храма Венеры обнаружили все три зарытых креста. Отдельно лежала табличка: «Иисус Назарянин, Царь Иудейский», которую прибили по приказу Понтия Пилата к Кресту, где был распят Христос.

Для того, чтобы определить, какой из найденных крестов — святой, каждый из них возлагали на смертельно больную женщину. Во время испытания третьего креста патриарх, царица Елена и скопление народу стали свидетелями чуда: больная мгновенно исцелилась. (Некоторые церковные историки сообщают, что Крест Господень воскресил покойника, проносимого мимо места раскопок.) Известие о чудесной силе Креста молнией облетело Иерусалим и собрало множество людей, хотевших поклониться святыни. Окруженный толпой из нескольких тысяч человек патриарх Макарий начал поднимать — «воздвизать» Крест, дабы показать его народу.

Так возник праздник Воздвижения, когда из алтаря крестный ход выносит воздвизальный крест, который во время богослужения многократно поднимается архиереем, стоящим на кафедре в центре храма.

Митрополит напоминал, что именно таким — воздвизальным — был и Крест преподобной полоцкой игумении Евфросинии, со-

временниками возрождения которого всем нам посчастливилось быть. Праздничное слово владыки подводило каждого к аналогиям между поисками и чудодейственными свойствами Креста Спасителя и нашей утерянной и возрожденной святыни.

26 сентября в Полоцке, куда прибыла воссозданная реликвия, проходило посвященное этому событию заседание Синода десяти епископов Белорусской православной церкви. В тот же день в полоцком Богоявленском соборе с участием митрополита Минского и Слуцкого, Патриаршего экзарха всея Беларуси Филарета состоялись чин крестовоздвижения и всенощное бдение.

На завтра торжества, в которых наряду с представителями Церкви участвовала делегация Объединения белорусов мира «Бацькаўшчына», продолжались в Спасо-Евфросиниевском монастыре, куда в этот светлый день со всего города стекались реки людей. Литургия и поклонение Кресту происходили в также восстановленном в наши дни Свято-Крестовоздвиженском соборе.

На праздновании возвращения образа Креста святой Евфросинии присутствовал премьер-министр Республики Беларусь Сергей Линг.

6 декабря крестный ход перенес реликвию на извечное место древней святыни — в построенный по заказу полоцкой просветительницы Спасский храм. Вместе с полочанами участниками этого события был мастер Микола Кузьмич и группа паломников из Объединения белорусов мира и Международного благотворительного фонда Животворного Креста святой Евфросинии Полоцкой. Среди паломников находился Анатолий Силивончик со своей матерью Анастасией Нестеровной.

Накануне Рада «Бацькаўшчыны» подвела итоги осуществления проекта и приняла в связи с воссозданием образа Креста специальное заявление (его текст помещен в приложении к книге). На собрании по этому случаю владыка Филарет вручил Анатолию Силивончику орден святого равноапостольного великого князя Владимира, а Ганне Сурмач и Борису Стуку — грамоты Патриаршего экзарха всея Беларуси. Своими почетными грамотами и ценными подарками и Рада Объединения белорусов мира отметила тех, кто внес в возрождение Креста наиболее значительный вклад. Собрание поддержало предложение о выдвижении художника Миколы Кузьмича на соискание Государственной премии Республики Беларусь.

Труд мастера получил высокую оценку государства. Микола Кузьмич был назван в Беларуси «Человеком года» и удостоен премии «За духовное возрождение», которой награждаются люди искусства, чьи деятельность и талант способствуют духовному возрождению общества. Вручение премии состоялось в Национальном академическом Большом театре оперы и балета 7 января 1998 года, в светлый день Рождества Христова.

Итак, 6 декабря лета от рождества Христова 1997-го воссозданная святыня вернулась на место, определенное ей некогда преподобной игуменьей. Хочется верить, что на этот раз Крест останется здесь навсегда — чтобы укреплять нашу веру, чтобы воскрешать память народа, помогая ему строить свой независимый, демократический и духовно богатый Белорусский Дом.

Пускай же будет так, ибо сказано: святыни уходят, когда мы становимся недостойными их, и возвращаются, когда души стремятся к очищению, свету и свободе...

Фонд Животворного Креста

Пять лет, минувших от идеи возрождения национальной реликвии до светлых праздничных дней завершения великого соборного (в том смысле, который вкладывает в это слово церковь) труда, объединили и сблизили многих людей, имевших непосредственное отношение к воссозданию Креста полоцкой просветительницы. В их среде в 1997 году и вызрела мысль использовать свой совместный интеллектуальный, научный, творческий капитал и в дальнейшем. Это стремление работать ради будущего Беларуси и ее культуры воплотилось в создании Международного благотворительного фонда Животворного Креста святой Евфросинии Полоцкой, чьими инициаторами, как уже упоминалось, стали Анатолий Силивончик и Борис Стук.

Собрание учредителей Фонда состоялось 25 сентября 1997 года, как раз накануне торжественного возвращения святыни в Полоцк. В тот вечер в Национальном научно-просветительском центре имени Францишка Скорины собрались известные в Беларуси люди, о каждом из которых можно без преувеличения сказать, что это — личность. Среди основателей Фонда — президент Объединения белорусов мира «Бацькаўшчына» академик Национальной академии наук Ра-

дим Горецкий, настоятель столичного Свято-Петропавловского собора отец Георгий Латушка, народный художник Беларуси Арлен Кашкуревич, доктор философии Владимир Конон, редактор независимого журнала «Беларускі гістарычны агляд» Геннадий Саганович, автор художественных и документальных фильмов исторической тематики, в том числе и ленты, посвященной воссозданию Креста, кинорежиссер Виктор Шевелевич...

Утвержденный на собрании устав Фонда назвал его основными целями и задачами:

Содействие возрождению духовности и национальной культуры народа, как фундамента становления современной белорусской государственности, на основе духовных ценностей, заложенных патронессой белорусов — святой Евфросинией Полоцкой в идее Креста, как духовного и объединительного символа нации;

Духовное единение белорусов независимо от конфессии и места проживания;

Создание в Полоцке общественного духовного национального центра, символами которого являются воссозданный Крест и Полоцкий Спасо-Евфросиниевский монастырь, где реликвия возложена;

Содействие реставрации Спасского храма, в котором находился аутентичный Крест преподобной Евфросинии, а также других памятников истории и культуры;

Исследование подвижнической жизни святой Евфросинии, истории создания и судьбы ее Креста;

Содействие возрождению искусства перегородчатой эмали и других технологий древнебелорусского искусства;

Помощь государству и общественным организациям в поисках аутентичного Креста святой Евфросинии;

Поддержка деятелей литературы, искусства и науки в создании художественных произведений и проведении научных исследований, посвященных жизни и деятельности Евфросинии Полоцкой, а также ее современников и последователей в деле просвещения белорусского народа...

Устав предусматривает, среди прочего, издательскую деятельность, направление на учебу или стажировку студентов, ученых и деятелей культуры, присуждение стипендий и премий за высокие достижения в развитии белорусской культуры.

Президентом Международного благотворительного фонда Животворного Креста святой Евфросинии Полоцкой собрание учредителей избрало Анатолия Силивончика. Вместе с ним в состав Рады Фон-

да вошли Микола Кузьмич, председатель Объединения белорусов мира «Бацькаўшчына» Ганна Сурмач, председатель Международного женского фонда святой Евфросинии Полоцкой писательница Валентина Ковтун, доктор филологии, директор Национального научно-просветительского центра имени Ф. Скорины Адам Мальдис, директор Белорусского института науки и искусства в Нью-Йорке доктор Витовт Кипель и другие. Быть своим руководителем Рада доверила человеку, который был связан с воссозданием национальной реликвии с самого начала и зарекомендовал себя как талантливый предприниматель и организатор — председателю правления совместного предприятия «Международный центр предпринимателей белорусской диаспоры» Борису Стуку. Заместителями председателя Рады по научным вопросам и организационно-творческим связям были избраны доктор исторических наук, заведующий отделом Института истории АН Беларуси Георгий Штыхов и писатель Владимир Орлов, секретарем Рады — Елена Маковская.

29 октября 1997 года Международный благотворительный фонд Животворного Креста святой Евфросинии Полоцкой был зарегистрирован в министерстве юстиции Беларуси.

Как мы уже знаем, члены нового общественного объединения активно участвовали в торжественном возвращении образа Креста в Спасо-Евфросиниевский монастырь и переносе святыни в древний храм Спаса. Во время этих событий Анатолий Силивончик передал от имени Фонда значительные средства на создание ставротеки для новой реликвии и восстановление древней обители, несущей современникам свет Христова слова.

Месяца маия в 24 день. Повесть жития и преставления святыя и блаженныя и преподобныя Еуфросинии, игуменьи монастыря святаго Спаса и пречистыя Его Матере, иже в Полотьсце граде. Благослови, Отче!

Благословен Господь Бог Израильв, Бог Авраамов, Бог Исааков, Бог Иаковль, несть Бог мертвых, но живых. Праведнии бо и по смерти живи суть, якоже Соломон в притчах глаголет: «Праведници в веки живит, и от Господа мзда их, и строение их от Вышнего, сего ради приимут венци из руки Господня», яко и бысть. Еже на предпошедша скажем, о сих же сице есть: «Снидетеся, сущии в пустынях и в горах, житиа аггельскаа имуще: старии немощь отложьше, унии, яко елени, скачюще,— все снидетеся». Хощу бо вы представити трапезу от брашен сих, да ядше възвеселитеся душами вашими. Се бо есть трапеза нетлеющих брашен, не иже гортань услажает и чрево насыщает, но душа веселяща и ум укрепляющи на подвиги добрых дел. Сия бо яди, братие, аще кто насытится, не вжадает паки, якоже речено есть в Писаньи: «Не заморит Господь гладом душа праведных». Паки же на предлежащее наидем, о немже начахом повесть сию. Вы же, блазии послушници, князи и боляре, и церковници, и честнии собори святых, сущии в манастырех, и простии люди, снидетеся на новое сие слышание и послушайте прилежно, отвръзше ушаса своя и умякчивши нивы сердец ваших, приимете семена многоспасенаго житья послушанием жены сея преподобныя, святыя подвиги ея и труд, и любовь, яже к Богу. Яже предоидуще скажем, каю родися и каю въспитася, или каю възрасте, в кою ли меру потече в следжениха своего Христа, о сих сице есть.

Бысть князь в граде Полотсце именем Всеслав, той имея сыновы многы. И бешеу него меньший сын именем Георгий, отнегоже родися сии, блаженнаа отроковица. Родителя же ея възрадовастася о рожестве ея со всеми домашними своими. И по днехнеколицехповелеста крестити ю, и крестиста ю во имя Отца и Сына и Святаго Духа. И питома бяше доилицею ея, дне от дне растяше отроковица, тело млеком растяше, а душа Святаго Духа наполняшеся. Лучи же ся девици деснаго естества и молитвы плод, и толма бысть любящи учение, якоже чудитися отцу ся о толице любви

учениа ея. Вести же разшедшейся по всем градом о мудрости ея и о блазем учении ея и о телесней утвари, бяше бо лепа лицем. Красота же ея многы славныа князя на любление приведе ко отцу ея, кождо их тщашеся, дабы пояти ю в жену сыну своему, и всем часто присылающимся к отцу ея. Он же отвещеваше: «Воля Господня да будет».

Един же, преодолеваше славным своим княжением и богатством, прислав к отцу ея, испроси дщерь его за сын свой. И пришедши ей в возраст 12 лет, и нача отец ея глаголати княини своей: «Нам а уже лепо дати Предслава за князь», — тако бо нарекоста ей имя преже крещениа еа. Она же глагола ему: «Да како Бог хощет и твоя, княже, воля, тако да будет». Тогда слышавши Предслава, размышляше в собе, глаголющи, паче же, реку, от Святаго Духа наплъняшеся мысль ея, и рече в собе: «Како се будет, же отец мой мыслит припрячи мя мужеви? То аще тако будет, то печали мира сего никако же лзе гоньзнути». Пакы в собе рече: «Что бо успеша преже нас бывшии родове наши? И женишася, посягаша и княжиша, нъ не вечноваша; житие их мимотече и слава их погибе, яко прах и ужее паучины. А иже прежния жены, въземше мужскую крепость, поидоша в след Христа, жениха своего, предаша телеса своя на раны, и главы своя мечеви, а другыя аще железу выя своя не преклониша, нъ духовным мечем отсекоша от себе плотскыя сласти, предавше телеса своя на пости на бдение и коленное покланяние и на земли легание, то тии суть памятни на земли, и имена их написана на небесах, и тамо с Аггелы безпрестани славят Бога. А си слава есть прах и пепел, и яко дым разходится, и яко пара водная погыбает». И тако ей размышляющи в сердци своем, а ум ея больма на Божию любовь подвизашеся. И единою положися на сердци ея таково помышление, рече бо в себе: «Не се ли бы луче всего жития сего было, да бых ся постригла в чрьници, и была подо игуменьею, повинующися сестрам и учащися, како страх Божий утвердити в сердци своем и како течение скончати». Сия на уме своем положивши, и утаившися отца своего и матери и всех домашних, и иде в монастырь.

В та же лета бяше княини Романоваа игуменьею. Прииде к той, просящи приятиаггельскаго образа и причтатися ту сущим инокиням, и быти подо игом Христовым. Видевши же она блаженная жена юность и возраст цветущий оней, и смятеся, и нача телом утерьпати и сердцем ужасатися, и лицем на землю преклоньши, и восклонышися, и возревши на юность ея, воздохну и прослезившися,

глагола ей: «Чадо мое! Како могу се сотворити? Отец твой, уведев, со всяким гневом возложит вред на главу мою. И еще же юна еси возрастом, не можеши понести тяготы мнишескаго жытиа. И како можеши оставити княжение и славу мира сего?» Отвещавши же блаженнаа отроковица: «Госпоже и мати! Вся видимаа мира сего красна суть и славна, но въскоре минуют, яко сон, или цвет увядает; вечнаа же и невидимая в веки пребывают, якоже Писание глаголет: Око не виде, ни ухо слыша, ни на сердце человеку взыде, иже уготова Бог любящим Его. Или отца моего ради не хощеши мене острищи? Не бойся, госпоже моя; убойся Господа, владеющаго всею тварию, и не отлучи мене от аггельскаго чина». Блаженная же княини удивившеся разуму отроковица и любви еа, яже к Богу, повеле воли ея быти. И огласив ю иерей, и остриже ю, и нарече имя ей Еуфросиния, и облече ю в черныя ризы, и благослови ю игумениа благословением святых отец, и рече ей: «Буди, чадо, последствующи преже тебе бывшим женам Февронии и Еупраксии и инехмножество, иже Христа ради пострадаша, и Господь Бог даст ти победу и силу на супротивника нашего диявола». И тако ей рекши, отпусти ю в келию свою.

Уведев же сиа отеця, скоро иде в манастырь, и жалостно терзаше власы главы своея, и любезно целоваше ю, глаголя: «Горе мне, чадо мое! Почто ми сице сотворила еси, и печаль души моей принесе? Почто ми преже сего мысли сея не явила еси? Люте мне, чадо мое сладкое, жалости сердца моего! О горе мне, чадо мое милое! Како гонь знет доброта твоя вражые пронырьство? Уже достоит ми плакатися оструплению душею к Господу Богу моему, да внидеши в чрьтог царствия Его». Жалость же бысть всем в дому его о ней. Преподобная же Еуфросиниа сего всего небрежаша жалости отца своего, но яко доблий храбор, въоружившеся на супротивника своего диявола, пребываше в манастыри, повинующися игумении и сестрам всем, и всех преспевающи постом и молитвами и бдении нощными. И оттоле паче подвижнейши нача быти, собирающи мысли благыя в сердци своем, яко пчела сот. И пребывши неколико время в манастыри, и потом просиу епископа сущаго тогда, нарицаемаго Илью, правящаго стол святое Софеи в Полотьсце, дабы ей велел ту пребыти в церкви святей Софеи в голъбци камене. И повеле ей, да пребывает ту. Вшедши же, начат подвижнейши подвиг постнический воспиимати, и начат книги писати своима рукама, и наем емлющи, требующим даяше.

Пребывающи же ей ту неколико время. В едину нощъ возлеже, опочивати хотящи отмногаго стояниа в молитвах, яже к Богу, виде видение: поим ю Аггел, и веде ю, идеже бе церковьца святаго Спаса, метохия святыя Софии, яже зовется отлюдей Селце. И ту показа ей Аггел Господень, глаголя: «Еуфросиние! Зде ти подобаетбыти». Она же, убуждышися, дивляшеся в собе, глаголющи: «Что хощет мисе быти?» Тоя же нощи виде трищи. И възбудившися отсна, со страхом вста, славословяще Бога и глаголющи: «Слава Тобе, Боже, слава Тобе, яко сподоби мя в нынешнюю нощь видети святое лице Аггельское!» И по сем нача псалом глаголати: «Готово сердце мое, Боже, готово сердце мое! И пакы к Тобе привергохся отютробы матере моея. Бог мой еси Ты, яко восхоте, тако и сотвори на мне, рабе Твоей!» И кончеваше утренюю.

Тоя же нощи явися епископу Илии тый же Аггел, глаголя: «Въведи ю, рабу Божию Ефросинью, в церквьцу святаго Спаса, на рекомое Сельце место, бо то свято есть, яко достойна есть царству небесному, яко миро благовонно, въсходит мольтва ея к Господу, и яко венец на главе цареве, тако почивает Дух Святый на ней, и яко солнце сияет по всей земли, тако житие ея просияет предо Аггелы Божии». Епископ же въста въскоре со страхом и трепетом, прииде к ней. Еуфросиниа же, видевши его, поклонися ему и рече: «Благослови, владыко святый!» Он же глагола: «Бог да благословит тя, чадо, и даст ти терпение и силу на всех вразех видимых и невидимых». Она же, поклонившися, рече: «Аминь. Буди мне по глаголу твоему, владыко святый». И седоста.

Отверз же блаженный епископ уста своя, начат беседовати о спасении души. Блаженная же Еуфросиниа приимаше словеса его, яко семена в житницу душа своея, и плодящи ово 30, ово 60 или 100. Много же побеседовав с нею, и се приречe ей, глаголя: «Дщи! Хощу ти рещи слово, ты же с любовию приими е». Она же рече: «Рада, отче преподобный, приму слово твое, яко дар многоценен». И глагола ей епископ: «Веси ли, чадо, се церковь есть соборная, идеже седиши, ту вси человеци собираются, и тобе не лепо зде пребывати. То се есть церковьца святаго Спаса в Селци, идеже братья наша лежат, преже нас бывшии епископи. Негли Бог поспешит молитвами их и твоим трудом, и возградит место то велико».

Еуфросиния же, слышавши от епископа, яко тако изглагола ей, и возрадовася душею, и возвеселися сердцем, и, явлению Аггело-

ву веру имши, еже виде и слыша от Него, глагола епископу: «Бог да поспешит ми, отче, молитвами твоими святыми».

Призвав же епископ князя Бориса, стрыя ея, и отца еа Георьгия, и преподобную Еуфросинию, и честныя мужа, и постави я сам послухы, рек: «Се отдаваю Еуфросинии место святаго Спаса при вас, да по моем животе никто же не посудит моего даниа». Се слышавше князи оба и боляре все от епископа, поклонистася ему, глаголюще тако: «Ей, владыко святый, се ти есть Бог положил на сердци твоем, еже сице еси умыслило троковици сей попечение оней». Еуфросинии же реша: «Ты же иди и послушай епископа, еже ти велит, тако створи, то есть отец всем нам, того подобает слушати». Еуфросиниа же, возревши на ня осклабленым лицем, и рече им: «Рада иду, яко Бог повелит ми, тако и будет; воля Господня да будет о мне». Князи же и боляре все, слышавше от преподобныя Еуфросинии глагол сий, возрадовашася и, приемше благословение от епископа и поклонившеся преподобной Еуфросинии и целовавше ю любезным целованием, ехаша в домы своя. Еуфросиниа же, поклонившися в святей Софеи и благословившися от епископа, и тоя нощи въставши, поимши с собою едину черноризицу, прииде на место, зовомое Селце, идеже есть церковьца святаго Спаса. И вшедши в церковь, и, поклонившися, возгласи сице: «Ты, Господи, заповеда святым Своим Апостолом, рек: Не носите с собою ничесоже, токмо жезл. Се аз, Твоему словеси последствующи, изыдох на место сие, ничтоже носящи, но точию Твое слово в собе имущи, еже рещи: Господи, помилуй. Еще же се за все имение имею книги сиа, имиже утешает мися душа и сердце веселит. Лише же сих триех хлеб не имам ничтоже, но токмо Тебе помощника и кръмителя. Ты бо еси отец убогим, нагим одение, обидимым помощник, ненадеющимъся надеяние, и буди имя Твое благословено на рабе Твоей Еуфросинии отселе и до века. Аминь». Сице рекши, и изшедши из церкви, нача подвижьнеши быти на молитву, яже к Богу.

И ту ей пребывающей неколико время. И тако посла ко отцу своему, глаголющи: «Пусти ко мне сестру мою Городиславу, — тако ей беста имя нарекла родителя, — да научится, — рече, — грамоте». Он же пусти ю к ней. Она же с прилежанием учаше ея спасению души. Сия же с прилежанием приимаше, яко нима плодовита, умягчивши сердце свое, и глаголаше: «Господь Бог да устроит ми на спасение души моей твоими святыми, госпоже,

молитвами». Сие рекши ей. Преподобная же Еуфросиния, введши ю в церковь, и повеле иерееви, огласивши, облещи в черьнеческия ризы, и нарече имя ей Евдокия. И по малех днех присла отец к ней, глаголя: «Пусти уже сестру свою ко мне!» Она же отвеща: «Еще не извыче всей грамоте». Уведев же отец ея, яко утаивши его, пострижею, и възьярися на преподобную Еуфросинию, сердцем горя, приехав к манастыреви, и глагола: «Чадо мое, что створи? Приложи ми сетование к сетованию и души моей печаль к печали». И сия ему глаголющу отгорести сердца своего, реками слез часто изливаше от оочию своею, любезно дръжа Евдокею и глаголя: «Чада моя, на се ли вас родих, или на се вас мати воспита? Уже ли ваю брак уготовах? Уже ли чертог и брачныя ризы ваю на сетование положих собе? Чада моя милая, что ми воздаста? В радости место горькиа печали сердце мое наполниста?» Вси же бояре его, слышавше жалость князя своего, горко плакахуся о напрасней печали князя своего. Блаженная же Еуфросиния отвещеваше ко отцу своему: «Что ради печалуешися на мя? Имееве печальника и помощника единого — Бога». Отец же ея малу утеху приим от словеси преподобныя Еуфросинии, еха в дом свой. И Евдокия же пребываше в манастыри, повинующися сестре своей. Блаженная же Еуфросиниа трудом многим моляшеся к Богу о месте том, дабы е устроил Бог.

Бяше же во граде княжна Борисовна именем Звенислава. И принесе всю свою утварь златую и ризы многоценны ко Еуфросинии, и рече ей: «Госпоже и сестро! Вся красная мира сего ни во что же ми ся мнит. Сия вся даю святому Спасу, а сама хощу поклонити главу свою поидо иго Христово». Она же приятю с радостию, и повеле иерееви пострищи ю, и нарече имя ей Еупраксия. И тако начаста пребывати в манастыри в едину мысль в молитвах, яже к Богу. И тако бяше видети, яко едина душа в дву телесу. И по сем блаженная Еуфросиниа заложи церковь каменну святаго Спаса, и от начатка доспе за 30 недель.

И се хощу вам, братие, чюдо сказати. Бе муж именем Иван, приставник над делатели церковными; к нему же прихожаше многажды глас свитающу дни, глагола: «О Иване! Востани и пойди на дело Вседръжителя Спаса!» И во един от дний въстав, прииде ко блаженной Еуфросинии и рече ей: «Ты ли, госпоже, присылаеш понужати мене на дело?» Она же рече: «Ни». И паки расмотривши, премудрая жена рече ему: «Аще и не аз тя возбуждаю, а кто тя ни

позывает на таковое дело, того послушай прилежно с потщанием». И паки другое чюдо скажу вам, добрии послушници: уже сконьчаней бывши церкви, и мало не доставшим плитам, нечим бяше верха скончати. И поискавше, не обретоша ничтоже. И печаловашеся о том Еуфросиниа, и, воздохнувши, рече: «Слава Тебе, Вседръжителю и Человеколюбьче, даровавый си нам болшая, то дай нам и меньшья, им же свершится церковь Твоа!» И тако ей помолышися, заутра по устроению Божию обретошася в пещи плиты, и того дни свершиша церковь, и крест возставиша.

Преподобная же Еуфросиниа, видивше совръшену церковь, возрадовася душею. И бысть священие и велия радость всем христьяном. И собрашася князи и сильнии мужие, и иноки и инокиня, и простии людие, и бысть тръжество велие, и празноваша дни многи, и разыдошася кождо в свояси. Видевши же блаженная, яко исполнил есть Бог желание сердца ея, и вшедши в церковь, паде ниц на земли, и въздохнувши от глубины душа, лице свое мочащи слезами, и нача глаголати: «Ты, Господи, Сердцевидьче, Благодателю, Боже богом, милостивый Господи, призри на храм Свой, яже создахво имя Твое, якоже рече Соломон: Вышний не в рукотворенах церквах живет. Ты, Господи, призри на мя, на рабу Твою Еуфросинию, и на рабыня Твоя сия, яже собрахво имя Твое, да приимше иго Твое легкое на выя своя, поидут в след Тебе, и сътвори я овца двора Твоего, и буди им пастух и дверник, да ни едино от них не будет въсхыщено волком — губителем дияволом. Буди им, Господи, оружие и забрала, да не приидет нань зло, ни рана не подвижится к телесам нашим, и не погуби нас со безакония нашими, на Тя бо упование наше положихом, яко Ты еси Бог знающим Тя, и Тобе хвалу воспущаю до последняго моего издыханиа. В веки, аминь». Сестры же сице учаше, глаголющи: «Се собрах вы, яко кокош птенца под креле свои, и в паствину, яко овца, да пасетеся в заповедех Божиих, да и аз веселым сердцем подвизаюся учити вас, видящи плоды ваша трудовныя, и толик дождь проливаю к вам учением. А нивы ваша во едину меру стоят, не растуще, ни поступающе горе, а год приспевает во свершение, и лопата на гумне лежит. Но боюся, егда будет плевел в вас и предани будете огню негасимому. Потщитеся, чада моя, убежати сих всех, и створитеся пшеница чиста, и смелитеся в жрънових смирением и молитвами и постом, да хлеб чист принесетеся на трапезу Христову». Сице же ей всегда учаще и

безпрестани, яко мати чадолюбивая г детем своим любовь пока зующи.

Мы же на предлежащая возвратимся. Видевши же преподобная Еуфросиниа манастырь свой украшен и всего блага испольнен, умысли создати вторую церковь камену святей Богородици. И ту свершивши и иконами украси, и освятивьши, предаст ю мнихом, и бысть манастырь велий. Видевши же блаженная манастыря два устроена превелика зело и пребогата, и рече в собе: «Слава Тобе, Владыко, благодарю Тя, Святый! Что есмь восхотела, то дал ми еси, и скончал еси, Господи, желание сердца моего». И паки рече: «Помилуй мя, Господи, и скончай прошение мое, да бых видела пресвятую Богородицю Одигитрию в сей святей церкви».

И посла слугу своего Михаила в Царьград к цареви, нарицаемому именем Мануилу, и к патриярху Луце з дары многоценными, просящи от нею иконы святыя Богородица, еже бе еуаггалист Лука написа 3 иконы еще при жывоте святыя Богородица и постави едину во Ерусалиме, а другую во Цариграде, а третью в Ефесе. Она же с прилежанием прошаше Ефеския иконы святыя Богородица. Видев же царь любовь ея, и посла в Ефес седмь сот оружник своих, и шедше, принесоша икону святыя Богородица в Царьград. Патриярх же Лука собра епископы и собор весь во святую Софию, и, благословив, даст ю слузе преподобныя Еуфросиниа. Он же с радостию п риял и принесе госпожи своей Еуфросинии. Она же, внесши в церковь святыя Богородица, постави ю, и въздевши руце, и рече: «Слава Тебе, Господи, слава Тебе, и еще реку: слава Тебе, Владыко, сподобивый мя видети в днешний образ матере Своея!» И се рекши, украси ю златом и камением многоценным, и устави по вся вторникы носити ю по святым церквам, украси же всю землю Полотскую своима боголепныма манастырема.

И видевши, яко просвети Бог манастыря ея, и въжеле, глаголющи: «Абы ми дойти святаго града Иерусалима и поклонитися гробу Господню и всем святым местом, видети и целовати, и тамо живот свой скончати». Видевши же стадо Божественных овец совокуплено множество, и радовашеся им, яко своему спасению, и на всяк день учаше сестры своя: старыя учаше терпению и въздержанию, уныя же учаше душевней чистоте и безстрастию телесному, говеянию образну, ступанию кротку, гласу смиренну, слову благочинну, ядению и питью безмольвну; при старейшей молчати, мудрейших

послушати, к старейшим покорение, к точным и меньшим любовь без лицемериа; мало вещати, а множае разумети. Тако бо бяше дан дар сей блаженной Еуфросинии от Бога, аще кто яе въпрошаше о коей вещи, она ему разрешаше, чему быти, и кто ея послушаше, той добро получаше, не бо хотяше видети кого которающася: ни князя со князем, ни болярина з болярином, ни от простых кого со своим другом, но всех хотяше имети, яко едину душу.

Посла же по всей братьи своей, поведающи им мысль свою, оже восхоте ити во Иерусалим. Он же, слышавше весть сию, с жалостию многою съехашася отвсюду ко блаженней Еуфросинии и моляхутея со слезами, дабы ихне оставила сирых. Она же ихтешаше благым смыслом своим, яко мати, дети своя любящи. И бе любим ей брат Вячеслав; приеха и той к сестре своей Еуфросинии со княинею и з детьми своими. И пришед, поклонися ей и рече: «Госпоже моя, мати и сестро! Что оставляеши мя, правителю души моей и свете оочию моею!» И горко ему плачющуся. Блаженнаа же Еуфросиниа повеле ему ити к домови; дети же его повеле оставити у сестры своея Евдокеи. Дан же бысть дар блаженней Еуфросинии от Бога, аще кого зряше сочима своима, то разумеяше, в коем человеце сосудбудет избран Богови. Тогда же преблаженнаа Еуфросиниа, видевши братаине свои, и рече има: «Хощу ваю обручити жениху безсмертному и ввести в чертог царства Его». Онема же послушающема, усладися душа ею паче сота медвена словесем преблаженныя Еуфросинии. И, падши на ногу ея, глаголаста к ней: «Воля Господня да будет и твоя святая молитва! Яко же хощеши, створи нама, госпоже!» Преподобная же Еуфросиниа с радостию и с поспешением призвавши брата своего и рече ему: «Аз хощу пострищи Кироанну и Ольгу», — тако бо и бяста нарекла родителя ею. Смяте же ся отец ею о словеси сем и рече: «Госпоже моя, что ми хощеши створити? Два плача прилагаеши души моей: да плачуся отхода твоего ради и сетую чаду деля своею». Мати же ею жалостно тръзашеся. Блаженнаа же Еуфросиниа, пославши, призва епископа, тогда стол правяща святое Софеи, нарицаемого Дионисия, и введши ею в церковь, и повеле острищи ею, и нарече имя Кироанне Агафия, а Ользе Еуфимия, и благословивши и благословением святых отец. Сама же блаженнаа Еуфросиниа, положивши великое устроение обема манастырема, братии и сестрам, и даст дръжати и рядити сестре своей Евдокеи оба манастыря. Сама же,

поклонившися в церкви святаго Спаса и у святое Богородици и рече: «Господи Сердцевидче! Се оставляю дом Твой незатворен никому уже; Ты же, Господи, не затвори от нас небеснаго Ти царствия».

И тако поиде во Иерусалим, поимши с собою брата своего Давида и сестру свою Еупраксию. Вся же братия горко плакахуся отхода ради госпожа своея, и вся гражане выйдоша проводити ея; старии плакаху, яко дщере, ркуще: «Увы нам, вожу старости нашея, просвещение души нашей, подпоре немощи нашей». Юнии же глаголаху: «Камо заходиши, свете оочию нашею! Кто нашу юность укрепит, воздръжание юности нашея? Не оставляй нас сиры, но в молитвах своих не забывай нас». Она же, целовавши всех, благословивши и, возревши на небо: рече: «Ты, Господи Сердцевидче, ходивый со Аврамом, иди и с нами, рабы Твоими, — с Еуфросинией и с Давыдом и с Еупраксиею!» И тако поидоша все, еже суще с нею.

О дивное чюдо! Не бывавши ни в коей стране, ни во граде, ни в селе; ныне же, вземши мужескую крепость, премину вся грады и власти и приимаше от всех князей честь велику. И тако пришедши в страны, и срете ю царь, идый на Угры, с великою честию послаю в Царьград. Она же, пришедши, и вшедши в великую церковь святыя София, и поклонися та же и всем Божиим церквам, и благословися от патриярха, и покупивши разноличныя фимияны и кадильницу злату, и иде во Иерусалим. И пришедши во Иерусалим, посла слугу своего Михаила тогда сущему патриярху, глаголющи: «Владыко святый! Створи милость на мне; повели, да отворят ми ся врата Христова». Он же повеле прошению ея быти. Пришедших ко вратам, паде на земли, глаголющи: «Господи Иисусе Христе! Не вмени ми сего в грех, занеже изволих по стопам Твоим ходити и внидох во святый град сий!» И целовавши врата и сущии с нею, и вниде во град, и иде ко гробу Господню. И пришедши, поклонися, и целова гроб Господень и сущии с нею. И покади гроб Господень златою кадильницею и многоразличными фимияны, и изыде, и обита у святое Богородици в Руском манастыри. И во вторый день иде второе ко гробу Господню, и тако же сътвори: поклонися и целова, и покадивши, изыде. В третий же день то же створи, и давши злата много, и поставивши кадильницу злату на гробе и многоразличныя фимияны, возревши оочима своима, и руце воздевши на небо, и, со слезами воздохнувши из глубины сердца, глаголаше: «Господи Иису-

се Христе, Сыне Божий, рожейся от Приснодевы Мариа спасениа ради нашего! Реклеси: Просите и приимете. А зже, грешнаа, егоже просих, получих от Тебе, Владыко. Се же и еще прошу у Тебе, милостиве, да сконьчаю место прошениа моего: приими дух мой от мене во святем граде Твоем Иерусалиме и пресели мя в вышний град Твой Иерусалим, и покой мя на лоне патриярха Авраама со всеми угожьшими. Аминь». И сице ей глаголавши, изыде в прежереченый манастырь святыя Богородица, идеже бе обитала. Ту же посещением Божиим впаде в недуг и нача болети. И лежащи на ложи своем, глаголаше: «Слава Тебе, Владыко, яко восхоте и створи на мне, рабе Твоей». И тоя же ради болезни не може ити на Иердан. Иде брат ея Давыд и сестра ея Еупраксия и сущии с ними. Она же, лежащи на ложи своем, хваляше Бога, глаголющи: «Господи, призри на рабу Твою Еуфросинию, и помилуй мя!» И приидоша бывше на Иердане, и принесоша ей воды от Иордана. Она же с радостию воставши и приемши и пивши, и облияся по всему телу своему, и возлегши на ложи, и рече: «Благословен Бог, просвещая всякого человека, грядущаго в мир. В векы молюся человеколюбивому Богу, ревнующи Петрову покаанию, еже в отвержении не отчаяша себе, но плакася горко. Господи, приимый того покаяние, приими и мене, недостойную рабу Твою Еуфросинию, молящуся на супротивника своего диявола, да не възглаголет ми на Страшнем Суде ничтоже пред Тобою, Господи, он злый раб, въступих бо ногама своима на змиевую его главу и супротивихся дръзости его оканной, надеющися на Твое человеколюбие, Господи». И услыша Бог молитву ея, и посла Аггела Своего к ней, глаголюща: «Блаженна ты еси в женах, благословен труд твой! Се уже отвръзоша ти ся двери породныя, и все Аггели собрашася, дръжаще свеща, чающе твоего сретениа. А дар, егоже просиши у Бога, даст ти ся». И се рек Аггел, отиде от нея. Блаженнаа же Еуфросиниа возрадовася душею, и въскоре посла в лавру святаго Савы, глаголющи: «Се уже приспе время, да же мя Бог покоит. И приимете мя, а бых легла в церкви святаго Савы?» Отвещаша же ту сущии иноци, глаголюще: «Имеем запрещение от святаго Савы, оже жены не приимати никоеяже. Но се ти есть манастырь святыя Богородица Феодосиев общий, в немже лежат святыя жены: мати святаго Савы, и мати святаго Феодосиа, и мати святую безмезднику Козмы и Дамияна именем Феодотия, и инии мнози святии; ту ти подобает лещи». Пришедшу же

посланному от нея и возвести Еуфросинии. Она же о всем похвали Бога и, пославши, купи гроб в комаре святыя Богородица. Лежаще же в болезни своей 24 дни, и познася при сконьчании, и рече: «Призовите ми прозвитера, да ми даст причащение святых тайн, уже бо зватай близ предстоит, ждый повелениа владычня». И прииде прозвитер, несый причащение. Она же, въставши, и поклонися трижды, и приемши пречистое тело и честную кровь Христову, и возлеже на одре своем, и предаст душу свою в руце Бога жива месяца мая в 24 иде в покой небесный. Давыд же и Еупраксия и с прочими спряташа тело ея честно.

Кыим убо языком, братие, достоит ми похвалити светозарьную память преблаженныя невесты Христовы Еуфросиние! Бяшет бо помощница обидимым, скорбящим утешение, нагим одение, больным посещение, и спроста рещи, всем всяка бысть. Еуфросиниа убо сердце свое напаяше Божиа премудрости. Еуфросиниа неувядающий цветрайскаго сада. Еуфросиниа — небопарный орел, попарившия от запада до въстока, яко луча солнечьнаа, просветившия землю Полотьскую. Тем же, братие, хвалится Селунь о святом Димитрии, а Вышегород мученикома Борисом и Глебом; аз же хвалюся: блажен сей ты, граде Полоцкый, такову леторасль возрастивый — преподобную Еуфросинию. Блажении людие, жывущеи во граде том. Блажени родители твои, блажена утроба, отнея же изыде преподобнаа госпожа Еуфросиниа. Блажено рожество ея, блажено воспитание ея, блажен и возраст ея, Еуфросинии достохвалныя. Блажен труд твой и подвизи, яже к Богу. Блажен и манастырь твой, блажени и живущии в манастыри святаго Спаса и святыя Богородица. Блажении людие, послужившеи тебе. Но, о преблаженая невеста Христа Бога нашего, молися к Богу о стаде своем, еже еси совокупила о Христе, яко Тому подобает всяка слава, честь и покланяние с Отцем и со святым Духом ныне и присно и в веки веком. Аминь.

Рукапіс Расійскай Дзяржаўнай бібліятэкі,
Ф. 113 № 632, л. 206–225 адв.

Аповесць жыцця і смерці святой і блажэннай і найпадобнейшай Еўфрасінні, ігуменні манастыра святога Спаса і Найсвяцейшай Ягонай Маці, што ў горадзе Полацку. Багаславі, Ойча!

Пахвалены Госпад Бог Ізраіля, Бог Аўраама, Бог Ісаака, Бог Іакава, не мёртвых Бог, але жывых. Праведныя бо і пасля смерці жывуць; як кажа Саламону прыпавесцях: «Праведнікі ў вяках жывуць, і ад Госпада іх узнагарода, і клопат пра іх ад Усявышняга. Таму атрымаюць яны вянец з рукі Госпада. Так іёсць. Іяшчэ скажам пра іх: «Прыйдзіце ўсе, хто жыве ангельскім жыццём у пустэльнях і ў гарах: старыя — адкінуўшы немач, маладыя — скачучы, быццам алені,— сыдзіцеся ўсе». Хачу бо даць вам трапезу з такіх страваў, каб, паеўшы, узвесялілі вы свае душы. Бо гэтая трапеза ад страваў нятленных — не тая, што дае асалоду гартані і чэрава насычае, але тая, што душу весяліць і розум умацоўвае на добрыя дзеі. Калі будзе хто есці яе, дык, насыціўшыся, болей не ўжадае, як мовіць Пісанне: «Не заморыць голадам Госпад праведных душы». Але вернемся да таго, з чаго пачалі мы аповесць. Вы ж, дабрачынныя слухачы — князі і баяры, царкоўнікі і пачэсныя сонмы святых, што жывуць у манастырах, і простыя людзі, — прыйдзіце на гэтую казань, паслухайце ўважліва, адкрыўшы вушы свае, памякчыўшы нівы сэрцаў вашых, і прыміце ў іх насенне ўратавальнага жыцця найпадобнейшай жанчыны той, яе подзвігі й працу святую, і любоў да Бога. Скажам спярша пра тое, як яна нарадзілася і гадавалася, як узрасла і як пайшла следам за сваім жаніхом Хрыстом.

Быў у горадзе Полацку князь Усяслаў, і меў жаён многа сыноў. І быў у яго меншы сын імем Георгій, ад якога і нарадзілася шчаснае тое дзяўчо. І ўзрадаваліся бацькі яе нараджэнню разам з усімі роднымі. А праз колькі дзён наказалі хрысціць яе, і хрысцілі яе ў імя Айца, Сына і Духа Святога. І гадавала яе карміцелька, і расло дзень за днём немаўля, жывячы малаком цела, а душу напаўняючы Духам Святым. І дзяўчына была вельмі здольная да кніжнай навукі, нават не дасягнуўшы яшчэ паўналецця, і было гэта плёнам малітвы. Так любіла вучэнне яна, што дзівіўся бацька яе з любові такой да навук. І па ўсіх гарадах разышлася слава пра яе мудрасць, і

добрыя здольнасці да навук, і красу цялесную, бо была яна прыгожая надта аблічча м. Хараство ж яе многіх слаўных князёў прыводзіла да бацькі яе: хацеў кожны з іх заручыць яе сыну свайму. І многія часта прасілі згоды на гэта ў бацькі яе, але адказваў той: «Няхай спраўдзіцца воля Госпада!»

Адзін жа з князёў, найбольш слаўны княжэннем сваім і багаццем, паслаўшы да бацькі яе, папрасіў выдаць дачку за сына свайго. І калі споўнілася дзяўчыне дванаццаць гадоў, пачаў казаць бацька яе да княгіні: «Варта аддаць ужо за князя Прадславу» (так бо называлі яе да хрышчэння). Яна ж адказала: «Хай спраўдзіцца воля Бога і твая, княжа!» Прадслава ж, пачуўшы ўсё тое, падумала, — ці скажу болей: Святым Духам напоўніўся розум яе, — і сказала сабе: «Што будзе, калі бацька надумае аддаць мяне замуж? Калі здарыцца так, смутку гэтага свету нельга будзе пазбыцца!» І яшчэ казала сабе: «Што ж учынілі нашыя роды, якія былі да нас? Жаніліся і выходзілі замуж, і княжылі, але не вечна жылі; жыццё іх праплыло, і загінула іхняя слава, быццам прах, горай за павуцінне. Затое жанчыны, што жылі раней і, узяўшы мужчынскую моц, пайшлі следам за сваім Жаніхом, і целы свае аддалі на пакуты, і паклалі галовы пад меч, а іншыя хоць і не схілілі шыі свае пад жалеза, але мечам духоўным адсеклі плоцкія асалоды, аддаўшы целы пасту, чуйнаванню, і малітоўнаму кленчанню, і зямельнаму ляжанню — тых памятаюць на зямлі, іх імёны напісаны на нябёсах, дзе яны з ангеламі Бога ўсхваляюць. А слава гэтая — пыл і попел, быццам дым разыходзіцца і нібы пара водная гіне!» Так яна думала ў сэрцы сваім, а розум яе больш узмацняўся на любоў Божую. І адзіная думка лепла на сэрца яе, бо казала сабе: «Ціне было б лепей за гэтае жыццё пастрыгчыся ў манашкі і быць падігуменняй, і слухацца сёстраў, і вучыцца, як Божы страх сцвердзіць у сэрцы сваім і як скончыць жыццё?» І гэтак вырашыўшы, пайшла ў манастыр пакрыёма адбацькі і маці і ад усіх родных.

У тыя гады ігуменняю была княгіня Раманава. Прыйшоўшы да яе, Еўфрасіння прасіла, каб дазволіла тая прыняць ёй ангельскі воблік і далучыцца да інакіняў, што жылі там, і быць пад Хрыстоваю ўладай. І ўгледзела шчасная тая жанчына яе маладосць і квітучы ўзрост, і сумелася, і стала пакутаваць целам, і сэрцам жахнулася, і схіліла твар да зямлі, і надоўга ўкленчыла, і схілілася, і ўбачыла маладосць яе, уздыхнула і, плачучы, гэтак сказала: «Дзіця! Як

магу я такое ўчыніць? Твой бацька даведаецца і гнеў свой абрыне на маю галаву. Ды і маладая ты яшчэ векам, каб несці цяжар манаскага жыцця. І як здолееш ты пакінуць княжанне і славу гэтага свету?» І адказвала ёй шчасная тая дзяўчына: «Спадарыня і маці! Усё відочнае на гэтым свеце прыгожае і слаўнае, але хутка мінае, як сон, альбо вяне, бы квет; вечнае ж і невідочнае ў вяках жыве, як гаворыць Пісанне: Вока не бачыць і вуха не чуе, і на сэрца чалавеку не прыйдзе, што рыхтуе Бог тым, хто любіць Яго. Ці дзеля бацькі майго не хочаш пастрыгчы мяне? Не яго бойся, спадарыня мая, а Бога пабойся, Які ўладарыць надусім істварэннямі; не пазбаў мяне ангельскага чыну!»

Шчасная ж тая княгіня здзівілася розуму дзяўчыны і яе любові да Бога і загадала выканаць волю яе. І абвясціў яе іерэй, і пастрыг яе, і даў ёй імя Еўфрасіння, і апрануў яе ў чорныя рызы. І багаславіла яе ігумення багаславеннем святыхайцоў, гэтак мовячы: «Наследуй, дзіця, жанчынам, што жылі раней цябе: Фяўронні і Еўпраксіі і многім іншым, якія цярпелі дзеля Хрыста, і дасць Госпад табе перамогу і сілу на супраціўніка нашага д'ябла!» І так ёй сказаўшы, адпусціла яе ў сваю келлю.

І калі ўведаў усё тое бацька яе, адразу ж пайшоў у манастыр і ў роспачы рваў на сабе валасы, і цалаваў дачку замілавана, і казаў: «Гора мне, дзіця маё! Што ж учыніла ты мне, прынёсшы душы маёй смутак! Што ж раней не сказала ты мне намеру свайго? Дзіця маё салодкае, жаль агортвае сэрца маё! Огора мне, дзіця маё мілае! Якабміне тваё хараство спакусы варожыя? Ужо трэба мне плакаць душою маёю аструпянелай да Госпада Бога майго, каб увайшла ты ў Царства Яго!» І смуткаваў па ёй увесь дом яго. Найпадобнейшая ж Еўфрасіння не зважала на смутак бацькі свайго, але, як добры ваяр, узброілася супраць ворага свайго д'ябла, і сталажыць у манастыры ў паслушэнстве ігуменні і ўсім сёстрам, і ўсіх пераўзыходзіла ў посце, малітвах, чуйнаванні начным. І з тога часу яшчэ руплівейшаю стала, збіраючы дабрачынныя думкі ў сэрцы сваім, як пчала — мёд у соты.

Так жыла яна нейкі час у манастыры, а пасля папрасіла епіскапа Іллю, што кіраваў пасадам Святой Сафіі ў Полацку, каб той дазволіў ёй жыць у царкве Святой Сафіі ў мураванай келлі. І ён дазволіў ёй жыць там. І яна ўвайшла туды, і ўчыніла найпадзвіжнейшы подзвіг посту, і пачала пісаць кнігі сваімі рукамі, і прыбытак ад продажу іх аддавала тым, хто папросіць.

Так жыла яна там пэўны час. І ўадну ноч лепла яна адпачыць пасля доўгіх стаянняў на малітве да Бога, і ўбачыла праяву: узяў яе ангел і павёў туды, дзе была цэркаўка Святога Спаса, метохія Святой Сафіі, што людзі завуць Сяльцом. І паказаў яе ангел Госпадаву, кажучы так: «Еўфрасіння! Тут належыць быць табе!» Яна ж, абудзіўшыся, вельмі здзівілася, кажучы: «Што гэта значыць?» І ў тую ж ноч бачыла гэтае тройчы. І, абудзіўшыся ад сну, узнялася са страхам, славячы Бога й гаворачы: «Слава Табе, Божа, слава Табе, што даў мне ў гэтую ноч бачыць светлае аблічча ангелава!» І пачала пасля чытаць псалом: «Гатовае сэрца маё, Божа, гатовае сэрца маё! Зноў да Цябе прыбягаю ад чэрава маці маёй! Ты — Бог мой; паводле жадання Свайго ўчынім мне, рабе Сваёй!» І скончыла ютрань.

Той жа ночы з'явіўся той ангел епіскапу Іллю, кажучы: «Увядзі рабу Божую Еўфрасінню ў цэркаўку Святога Спаса на святым месцы, званым Сяльцом, бо яна вартая Царства нябеснага; як духмянае міра, узыходзіць да Госпада малітва яе, як вянец на галаве царавай, спачывае на ёй Дух Святы, і як сонца ззяе над усёю зямлёю, так праззяе жыццё яе прад Божымі ангеламі!» Епіскап жа ўзняўся хутка са страхам і трымценнем і прыйшоў да Еўфрасінні. Тая ж, пабачыўшы епіскапа, пакланілася яму і сказала: «Багаславі, святы ўладыка!» Ён жа адказвае: «Бог няхай багаславіць цябе, дзіця, і надасць табе цярпення і сілы на ўсіх ворагаў відочных і невідочных!» Яна ж пакланілася і сказала: «Амін. Хай учыніцца мне паводле слова твайго, святы ўладыка!» І села.

Адкрыў жа той шчасны епіскап вусны свае і пачаў з ёю гутарыць пра ратунак душы. Шчасная ж Еўфрасіння прымала словы яго ў жытніцу душы сваёй, быццам насенне, якое радзіла: адно — 30, другое ж — 60 альбо 100. І доўга гутарыў з ёю епіскап, і пасля сказаў так: «Дачка! Хачу слова мовіць табе; ты ж прымі з любоўю яго!» Яна ж кажа: «З радасцю, найпадобнейшы ойча, прыму слова тваё, быццам дар шматкаштоўны!» І гаворыць епіскап: «Ведаеш, дзіця, што царква, дзе жывеш ты, — саборная; тут усе людзі збіраюцца, і нядобра табе быць тут. Але ж ёсць цэркаўка Святога Спаса ў Сяльцы, дзе брація наша ляжыць — епіскапы, што былі да нас. Калі Бог успаможа, дык малітвамі іхі працай тваёю ўзвялічыцца гэнае месца!»

Еўфрасіння, пачуўшы словы епіскапа, узрадавалася душою і ўзвесялілася сэрцам, веры даўшы з'яўленню ангела і таму, што бачыла і чула ад яго. І прамовіла да епіскапа: «Хай паможа мне Бог тваімі святымі малітвамі, ойча!»

І паклікаў тады епіскап князя Барыса, дзядзьку яе, і бацьку яе Георгія, і найпадобнейшую Еўфрасінню, і пачэсных мужоў і, зрабіўшы іх сведкамі, мовіў: «Вось, аддаю Еўфрасінні месца Святога Спаса пры вас, каб пасля маёй смерці ніхто не судзіўся за гэты дарунак мой». І чулі гэта абодва князі і баяры ўсе ад епіскапа, і пакланіліся яму, кажучы гэтак: «Сапраўды, уладыка святы: сам Бог уклаў у тваё сэрца клопат апекавацца над гэтай дзяўчынаю». Еўфрасінні ж казалі: «Ідзі і паслухай епіскапа, учыні, што ён табе скажа, бо ён усім нам бацька, і трэба слухаць яго». Еўфрасіння ж, узняўшы з усмешкаю твар да іх, мовіла: «Іду з радасцю; як Бог мне накажа, такі будзе; хай будзе на мне воля Госпада!»

Князі ж і баяры ўсе, пачуўшы словы найпадобнейшае Еўфрасінні, узрадаваліся і, атрымаўшы багаславенне епіскапа, пакланіліся Еўфрасінні, пацалавалі з любоўю яе і раз'ехаліся па дамах. А Еўфрасіння, памаліўшыся ў Святой Сафіі, атрымаўшы багаславенне епіскапа, тае ж ночы ўзнялася і, узяўшы з сабою адну манашку, прыйшла на месца, званае Сяльцом, дзе стаяла царква Святога Спаса. І ўвайшла ў царкву, і пакланілася, і прамовіла так: «Ты, Госпадзе, даючы святым Сваім апосталам запавет, казаў: «Не насіце з сабою нічога, апрача посаха. Я ж, слухаючыся слова Твайго, прыйшла на гэтае месца, нічога не ўзяўшы з сабою, маючы ў сабе толькі слова Тваё: Госпадзе, памілуй! А з маёмасці ўсяе ёсць у мяне адно гэтыя кнігі, з якіх мае ўцеху душа і ўзвесяляецца сэрца. І, апрача трох хлябоў, больш не маю нічога, толькі Цябе, успаможніка і карміцеля. Бо Ты — бацька ўбогім, адзенне распранутым, памочнік пакрыўджаным, надзея расчараваным. Хай жа пахвалена будзе імя Тваё на рабе Тваёй Еўфрасінніад сёння й давеку! Амін». Сказаўшы гэта, пайшла з царквы і пачала руплівейшай быць на малітву да Бога.

Пажыўшы тут пэўны час, паслала яна да бацькі свайго з такімі словамі: «Пусці да мяне сястру маю Градзіславу, — так назвалі яе бацькі, — каб навучылася грамаце». І пусціў яе бацька. І Еўфрасіння рупна вучыла яе ратаванню душы, а тая рупна прымала, нібы ўрадлівая ніва, памякчыўшы сэрца сваё і кажучы гэтак: «Госпад Бог хай наставіць мяне на ратунак душы тваім і святым імі малітвамі, панна!» Так казала яна, найпадобнейшая ж Еўфрасіння, прывёўшы яе ў царкву, наказала іерэю, каб, абвясціўшы, апрануў яе ў рызы манаскія, і дала ёй імя Еўдакія. Праз колькі дзён прыслаў па яе бацька, кажучы: «Адпусці ўжо сястру да мяне». Тая ж так адказала: «Не навучылася яшчэ ўсёй грамаце».

Бацька ж, даведаўшыся, што ад яго ўпотай пастрыгла сястру, раз'юшыўся на найпадобнейшую Еўфрасінню, і, палаючы сэрцам, прыехаў да манастыра, і казаў: «Дзіця маё, што ты ўчыніла! Дадала ты сэрцу майму жалю да жалю і смутку да смутку!» І так мовіў ён адгаротнага сэрца свайго, і рэкі слёзаў ліліся з вачэй яго. І казаў ён, з любоўю абдымаючы Еўдакію: «Дзеці мае! Ці ж дзеля гэтага вас нарадзіў я, ці ж на тое ўзгадавала вас маці? Дзеля чаго шлюб вам рыхтаваў? І няўжо палац і шлюбныя шаты вашыя ператворацца ў гора маё? Дзеці мае любасныя, што вы мне ўчынілі? Заместа радасці сэрца маё вы напоўнілі горкім смуткам!» І ўсе баяры, чуўшы жаль князя свайго, горка плакалі аб яго марным смутку. Шчасная ж Еўфрасіння адказвала бацьку: «Што турбуешся ты пра нас? Маем бо мы заступніка і ўспаможніка адзінага — Бога!» Але мала суцешаны гэтымі словамі і найпадобнейшае Еўфрасінні, паехаў бацька яе да свайго дому. А Еўдакія жыла ў манастыры сястры сваёй у паслушэнстве. Шчасная ж Еўфрасіння нястомна малілася Богу, каб зладзіў Ён тое месца.

Была ж у месце Полацкім князёўна Звеніслава Барысаўна, якая прынесла аднойчы ўсе свае рэчы залатыя і шматкаштоўныя шаты да Еўфрасінні і сказала: «Панна і сястра! Не патрэбная мне гожасць гэтага свету. А аддаю ўсё Святому Спасу, а сама хачу схіліць галаву сваю пад Хрыстова ярмо!» Яна ж прыняла сястру з радасцю і наказала іерэю пастрыгчы яе, і назвала яе Еўпраксіяй. І пачала тая жыць у манастыры ў малітвах, з адзінаю думкай пра Бога. І былі яны як адна душа ў двух целах. Пасля ж гэтага паставіла Еўфрасіння царкву каменную Святога Спаса, і збудавалі тую царкву за 30 тыдняў.

І тут хачу вам, братове, расказаць пра дзіва. Быў муж Іван, прыстаўнік над майстрамі царкоўнымі. І колькі разоў на досвітку чуў голас ён, які прамаўляў: «О Іване! Узрушся, ідзі на будоўлю царквы Уседзяржыцеля Спаса!» І аднойчы ён узняўся, і прыйшоў да шчаснае Еўфрасінні, і сказаў ёй: «Ці не ты, панна, па мяне пасылаеш, каб я ўзяўся за працу?» А яна адказвае: «Не». Але, падумаўшы, кажа яму шчасная тая жанчына: «Нават калі і не я цябе ўзрушваю, усё адно паслухай шчыра і ўважліва тога, хто цябе кліча на гэтую працу». І скажу вам яшчэ пра адно дзіва, добрыя слухачы. Ужо збудаваная была царква тая, але крыху не хапіла плінфаў, і не было чым скончыцць верх. І шукалі, але не знайшлі нічога. І зажурылася Еўфрасіння, і, уздыхаючы, мовіла: «Слава Табе, Уладару Уседзяр-

жыцель і чалавекалюбча! Ты, Хто даў нам вялікае ўсё, дай і меншае, каб завяршылася царква Твая!» Так яна памалілася, а назаўтра па Божай волі знайшліся плінфы ў печы, і ў той самы дзень скончаная была царква і ўзнесены крыж.

Найпадобнейшая ж Еўфрасіння, угледзеўшы завершаную царкву, узрадавалася душою. І асвяцілі царкву, і была радасць вялікая ўсім хрысціянам. І сабраліся князі, і ўладарныя мужы, і інакі з інакінямі, і просты люд, і адбылося вялікае свята, і святкавалі яго шматдзён, а пасля разышліся. І бачыла шчасная, што выканаў Бог жаданне сэрца яе, і ўвайшла ў царкву, і ўпала ніцма на зямлю, і ўздыхнула ад глыбіні душы, і свой твар зрасіла слязамі, і пачала мовіць: «Ты, Госпадзе сэрцазнаўча, дабрадзею, Божа багам, міласцівы Госпадзе! Зірні на храм Свой, што паставіла я ў імя Тваё! Як Саламон кажа: Усявышніне ў рукатворныхцэрквахжыве. Ты, Госпадзе, зірні на мяне, рабу Тваю Еўфрасінню, і на рабынь Тваіх, якіх тут сабрала ў імя Тваё, каб, усклаўшы ярмо Тваё лёгкае на шыі свае, пайшлі следам за Табою! Учыні іх авечкамі двара Твайго і будзь ім пастырам і вартаўніком, каб ніводную з іх не ўкраў воўк — згубнік д'ябал. Будзь ім, Госпадзе, зброяю і забралам, каб не сышло на іх зло, каб раны не закранулі цел нашых; не загубі нас з нашымі беззаконнямі, бо на Цябе ўскладаем надзеі свае — на Бога тых, хто Цябе вызнае, і Цябе мы ўсхваляем да апошняга нашага ўздыху! Давеку — амін!» Сёстраў жа так павучала: «Вось сабрала вас, нібы птушанятаў, пад крылы свае і на пашы, нібы авечак, каб вы пасвіліся ў Божых наказах. А я з лёгкім сэрцам стараюся вучыць вас, бачачы плён вашай працы, і такі дождж вучэння на вас праліваю! Але ж вашыя нівы стаяць, не ўзыходзячы і не ўзрастаючы ўгору, а год ужо завяршаецца, і лапата ляжыць на гумне. І баюся, што будзеце вы пустазеллем, і аддадуць вас агню непагаснаму. Пастарайцеся ж, дзеці мае, пазбегнуць яго, і ўчыніце сябе вы пшаніцаю чыстай, і змяліцеся ў жорнах умірання сцю, малітвамі, постам, каб чыстым хлебам прынесціся на трапезу Хрыстову!» Так яна павучала нястомна, нібы дзеталюбная маці дзяцей.

Але ж вернемся да ранейшага. Бачыла найпадобнейшая Еўфрасіння манастыр свой аздоблены і поўны ўсялякага дабра, і задумала паставіць другую царкву мураваную, Святой Багародзіцы. І, завяршыўшы яе, аздобіла абразамі, асвяціла і аддала манахам; і быў там вялікі манастыр. І ўбачыла шчасная два ўзведзеныя мана-

стыры, вельмі вялікія і багатыя, і сказала ў сабе: «Слава Табе, Уладару, дзякуй Табе, Святы! Што хацела я — даў мне і спраўдзіў, Госпадзе, жаданне сэрца майго!» І зноў мовіла: «Памілуй мяне, Госпадзе, спраўдзі прашэнне маё, каб жа бачыла я Найсвяцейшую Багародзіцу Адзігітрыю ў гэтай святой царкве!»

І паслала слугу свайго Міхаіла ў Царгорад да цара Мануіла і да патрыярха Лукі з дарамі каштоўнымі, просячы ў іх абраза Святой Багародзіцы. Напісаў жа евангеліст Лука тры абразы яшчэ пры жыцці Святой Багародзіцы і паставіў адзін у Іерусаліме, другі — у Царгорадзе, а трэці — у Эфесе. Яна ж прасіла Эфескі абраз святой Багародзіцы. І бачыў цар любоў яе, і паслаў у Іерусалім семсотвояў сваіх. І тыя пайшлі і прынеслі абраз Святой Багародзіцы ў Царгорад. Патрыярх жа Лука сабраў епіскапаў і ўвесь сабор у Святую Сафію і, багаславіўшы, аддаў той абраз слузе найпадобнейшае Еўфрасінні. Ён жа зрадасцю ўзяў і прынёс той абраз Еўфрасінні. А яна, унёсшы ў царкву Святой Багародзіцы, паставіла яго і, узняўшы рукі, мовіла: «Слава Табе, Госпадзе, слава Табе, Уладару, што даў сёння мне бачыць аблічча Маці Сваёй!» І, сказаўшы так, аздобіла яго золатам і самацветамі, і ўстанавіла насіць яго кожны аўторак па святых цэрквах. І аздобіла ўсю зямлю Полацкую сваімі багалепнымі манастырамі.

І, бачачы, як прасвятліў Бог манастыры яе, пажадала, молячыся: «Каб жа дайсці мне да святога горада Іерусаліма і пакланіцца гробу Госпадаву і ўсім мясцінам святым, бачыць іхі цалаваць, і там скончыць жыццё сваё!» Гледзячы ж на супольнае мноства статку Божых авечак, радавалася яму, як свайму ўратаванню, і кожны дзень навучала сёстраў сваіх: старых вучыла цярпенню і ўстрыманню, юных — душэўнай чысціні і цялеснаму супакаенню, гавенню чэснаму, хаджэнню рахманаму, голасу ціхмянаму, слову дабрачыннаму, ядзенню і піццю маўкліваму; пры старэйшых маўчаць, мудрых слухаць; да старэйшых — пакоры, да роўных і меншых — любові некрывадушнай; мала казаць, а больш разумець. Такіж мела дар шчасная Еўфрасіння ад Бога: калі хто спытае яе пра што-небудзь, — яна давала адказ, і хто слухаў яе — атрымліваў даброты ўсялякія. І не хацела яна бачыць, каб хто варагаваў: ні князь з князем, ні баярын з баярынам, ні з простых хто са сваім сябрам, але ўсіх жадала бачыць адзінадушнымі.

І паслала да ўсіх братоў сваіх, распавядаючы ім сваю думку,

што вырашыла яна ісці ў Іерусалім. Тыя ж, чуючы гэтую вестку, адусюль з'ехаліся з вялікім смуткам да шчаснае Еўфрасінніі малілі яе са слязамі, каб сіротамі іхне пакінула. Яна ж іх суцяшала разважліва, як маці дзяцей сваіх мілых. І любасны брат Еўфрасінні Вячаслаў прыехаў да сястры сваёй з княгіняй і дзецьмі сваімі. І, прыйшоўшы, пакланіўся і мовіў: «Панна мая, маціі сястра! Што пакідаеш мяне, уладарка душы маёй і святло маіх вачэй!» І горка плакаў. Шчасная ж Еўфрасіння наказала яму ісці дадому, дзяцей жа ягоных загадала пакінуць у сястры сваёй Еўдакіі. Бо быў дадзены шчаснай той Еўфрасінні дар ад Бога: на каго зірне вачыма сваімі — разумее, які чалавек будзе абраны ёмішчам Божым. Калі ж убачыла шчасная Еўфрасіння пляменніц сваіх, сказала ім: «Хачу вас заручыць з Жаніхом несмяротным і ўвесці ў палаты Царства Яго!» Тыя ж пачулі, і ўсцешыліся іх душы словамі найшчаснейшае Еўфрасінні больш чым мядовымі сотамі. І ўпалі яны да яе ног, кажучы ёй: «Хай будзе воля Госпада і твая святая малітва! Як хочаш, так і ўчыні нам, панна!» Найпадобнейшая ж Еўфрасіння паслала па епіскапа Дыянісія, які кіраваў пасадам Святой Сафіі, і ўвяла іху царкву, і загадала пастрыгчы іх, і назвала Кірыану Агаф'яй, а Вольгу — Яўфіміяй. І багаславіла іх багаславеннем святых айцоў. Сама ж шчасная Еўфрасіння, уладзіўшы свае манастыры з братамі і сёстрамі, дала ўладарыць і кіраваць імі сястры сваёй Еўдакіі. Сама ж, пакланіўшыся ў царкве Святога Спаса і Святой Багародзіцы, мовіла: «Госпадзе сэрцазнаўча! Вось пакідаю Твой дом не зачынены нікому, і Ты, Госпадзе, не зачыні перад намі нябеснага Свайго Царства!»

І пайшла Еўфрасіння ў Іерусалім, узяўшы з сабою брата свайго Давіда і сястру сваю Еўпраксію. Уся ж брацыя плакала горка дзеля адыходу панны сваёй. І ўсе месцічы выйшлі правесці яе: старыя плакалі, нібы юніцы, наракаючы: «Гора нам, павадыр старасці нашае, апірышча немачы нашай!» А маладыя казалі: «Куды заходзіш, святло вачэй нашых? Хто наша юнацтва ўзмоцніць, устрыманне нашае маладосці? Не пакідай нас сіротамі і ў малітвах сваіх не забывай нас!» Яна ж, цалаваўшы ўсіх, багаславіла і, паглядзеўшы на неба, прамовіла: «Ты, Госпадзе сэрцазнаўча, Які хадзіў з Аўраамам, ідзі і з намі, рабамі Тваімі — з Еўфрасінняю, і з Давідам, і з Еўпраксіяй!» І так пайшлі ўсе, хто быў з ёю.

О дзіўны цуд! Не была яна раней ні ў якой старане: ні ў горадзе, ні ў сяле; цяпер жа з нежаночаю сілай прайшла ўсе гарады і ўла-

данні, прымаючы ад усіх князёў пашану вялікую. Так прайшла яна ўсе краіны. І сустрэў яе цар, што ішоў вайною на ураў, і паслаў яе з вялікай пашанай у Царгорад. Яна ж, прыйшоўшы туды, увайшла ў вялікую царкву Святой Сафіі, пакланілася ёй і ўсім святым цэрквам, і прыняла багаславенне ад патрыярха. І, купіўшы разнастайныя фіміямы і залатое кадзіла, пайшла ў Іерусалім.

Прыйшоўшы ж у Іерусалім, паслала слугу свайго Міхаіла да патрыярха, кажучы: «Уладыка святы! Зрабі мне міласць: скажы, каб адчынілі мне браму Хрыстову!» І ён загадаў учыніць па прашэнні яе. Тады прыйшла яна да брамы і ўпала на зямлю, кажучы: «Госпадзе Іісусе Хрысце! Не залічы мне за грэх, што хаджу па Тваіх слядах, уваходзячы ў горад святы!» І цалавала браму з усімі, хто з ёю быў. І ўвайшла ў горад, і пайшла да гроба Госпадава. І прыйшла, і пакланілася, і цалавала гроб Госпадавы яна і ўсе, хто быў з ёю. І пакадзіла гроб залатым кадзілам, размаітымі фіміямамі. Потым пайшла ў Рускі манастыр Святой Багародзіцы і жыла там. А на другі дзень зноў пайшла да гроба Госпадава, і зноў пакланілася, і цалавала яго, і, пакадзіўшы, адышла. І на трэці дзень тое зрабіла, і, даўшы шмат золата, узняла свае вочы да неба, і рукі ўзняла, і са слязамі ўздыхнула з глыбіні сэрца, і мовіла: «Госпадзе Іісусе Хрысце, Сыне Божы, Які нарадзіўся ад Вечнадзевы Марыі дзеля нашага паратунку! Ты казаў: Прасіце і атрымаеце. Я ж, грэшная, што прасіла, атрымлівала ад Цябе, Уладару. Вось жа яшчэ прашу ў Цябе, Міласцівы, і на гэтым скончу прашэнні свае: прымі духмой адмяне ў святым горадзе Іерусаліме, перасялі мяне ў Нябесны Твой Іерусалім, супакой мяне на ўлонні патрыярха Аўраама з усімі, хто Табе дагадзіў! Амін».

Так сказаўшы, пайшла яна ў раней згаданы манастыр Святой Багародзіцы, дзе жыла. І тут Божым наканаваннем занядужала і пачала хварэць. І, лежачы на пасцелі, казала: «Слава Табе, Уладару: што схацеў, тое мне іўчыніў, рабе Сваёй!» І праз тую хваробу не змагла пайсці да Іардану, а пайшлі брат яе Давід і сястра яе Еўпраксія, і тыя, хто з імі быў. Яна ж, лежачы на пасцелі сваёй, славячы Бога, казала: «Госпадзе, зірні на рабу Сваю Еўфрасінню і памілуй мяне!» І вярнуліся тыя, хто быў на Іардане, і прынеслі вады Іарданскай. Яна ж з радасцю ўзнялася, прыняла і піла, і абліла ўсё цела сваё, і, лёгшы на ложак, прамовіла: «Пахвалены Бог, які прасвятляе кожнага чалавека, што прыходзіць у свет! Заўжды малюся чалавекалюбна-

му Богу, раўнуючы Пятроваму пакаянню, калі той не ўпаў у роспач пасля адрачэння свайго, але плакаў горка. Госпадзе! Калі Ты прыняў пакаянне ягонае, дык прымі і мяне, нявартую рабу Сваю Еўфрасінню, што моліцца, каб вораг яе д'ябал нічога перад Табою, Госпадзе, не сказаў супроць яе на Страшным Судзе Тваім, бо яна наступіла на змяіную галаву гэтага злога раба і процістаяла дзёрзкасці яго акаяннай, спадзеючыся на Тваё, Госпадзе, чалавекалюбства!»

І пачуў Бог малітву яе, і паслаў да яе Свайго ангела, які казаў: «Шчасная ты сярод жанчын і шчасная праца твая! Вось ужо расчынілася райская брама, і сабраліся ангелы, трымаючы свечкі і чакаючы сустрэчы з табою. Дар жа, які просіш у Бога, дадзены будзе табе!» Так ангел прамовіў і адышоў ад яе. Шчасная ж Еўфрасіння ўзрадавалася душою і хутка паслала ў лаўру Святога Савы, кажучы: «Вось ужо надышла часіна, калі мяне Бог супакоіць. Ці прымеце мяне, каб я легла ў царкве Святога Савы?» А дказвалі ж манахі, што былі там: «Забараніў святы Сава нам прымаць тут жанчын. Але ёсць паблізу манастыр Святой Багародзіцы Феадосіеў агульнабытны, дзе пахаваны святыя жанчыны: маці святога Савы і маці святога Феадосія; і маці святых бяссрэбранікаў Казьмы і Даміана імем Феадоція, і шмат якія святыя; тут і табе легчы належыць». І вярнуўся яе пасланец, і абвясціў тое ўсё Еўфрасінні. Тая ж уславіла Бога, і паслала купіць сабе дамавіну ў камары Святой Багародзіцы. І ляжала, хварэючы, 24 дні, і, даведаўшыся пра сваю смерць, сказала: «Паклічце да мяне прэсвітэра, каб даў мне прычасць тайнотаў святых, бо звястун стаіць ужо блізка, чакаючы наказу Уладара». І прыйшоў прэсвітэр, несучы прычасць. Еўфрасіння ж узнялася, і пакланілася тройчы, і прыняла найчысцейшае цела і кроў святую Хрыстову, і легла на ложак свой, і аддала душу ў рукі Бога Жывога 24 траўня і ўвайшла ў пакоі нябесныя. Давід жа з Еўпраксіяй і з іншымі пахавалі святое цела яе.

Якою мовай, братове, належыць уславіць светлую памяць найшчаснейшай нявесты Хрыстовай Еўфрасінні! Была яна дапамогай пакрыўджаным, суцяшэннем зажураным, распранутым — адзеннем, хворым — наведаннем ці, проста кажучы, — для ўсіх была ўсім. Еўфрасіння сэрца сваё паіла Божаю мудрасцю. Еўфрасіння — незвядальны кветрайскага саду. Еўфрасіння — арол, што, лунаючы ў небе, праляцеў ад захаду і да ўсходу, як промень сонечны, прасвятліў зямлю Полацкую. Вось, братове, Селунь хваліцца святым Дзімітрыем, Вышгарад — пакутнікамі Барысам і Глебам; яж хва-

люся: шчаснае ты, места Полацкае, што ўзрасціла такі парастак — найпадобнейшую Еўфрасінню! Шчасны люд, што жыве ў месце тым! Шчасныя бацькі яе; шчаснае ўлонне, з якога выйшла найпадобнейшая панна Еўфрасіння! Шчаснае нараджэнне яе, шчаснае гадаванне, шчаснае і ўзрастанне найпачэснейшай Еўфрасінні! Шчасная праца яе і подзвігі дзеля Бога! Шчасны і манастыр, шчасныя і насельнікі манастыроў Святога Спаса і Святой Багародзіцы! Шчасны люд, што табе паслугаваў! Але, о найшчаснейшая нявеста Хрыста, Бога нашага, маліся да Бога аб статку сваім, які ты спалучыла ў Хрысце, Якому належыць усялякая слава, гонар і пакланенне з Айцом і Святым Духам цяпер і заўжды і давеку! Амін.

Пераклаў са старажытнарускай Аляксей Мельнікаў

KAMUNIKAT.org

Малітва
за Беларускі Народ

Сусьветны Валадару, Прадвечны Божа, Ты ўвесь сусьвет стварыў і законы для ўсяго ўстанавіў, кожнаму мейсца і мэту назначыў, а людзкі род так бясконца палюбіў, што Сына Свайго Адзінароднага паслаў на зямлю, каб усе, слухаючы Яго навуку ды йдучы Яго сьледам, увайшлі ў Тваё Нябеснае Валадарства. Мы, дзеці Беларускага Народу, як маглі слухаліся Тваіх загадаў, але зслабасьці чалавечае часта падалі і зьневажалі Цябе сваімі грахамі. Цяпер молім Цябе шчыра: даруй нам нашы грэшныя правіны, нашу нядбайлівасьць у адносінах да сябе самых і да іншых; даруй такжа тым, хто нас крыўдзіў і зьневажаў. Молім Цябе шчыра, барані нас ад крыўды варожай і дай нам ды ворагам нашым шчодраю Тваёй рукою, духа сапраўднае хрысьціянскае любові. Дай нам еднасьць у веры, згоду ў сямейным і грамадзкім ды палітычным жыцьці. Загаі нашы асабістыя і ўсенародныя раны душы, якія мы самі сабе спрычынілі або ад няпрыяцеляў атрымалі. У нашым штодзённым жыцьці, у змаганьнях і спакусах, асьвяці наш розум Тваім евангельскім сьвятлом, каб мы, захоўваючы Твае прыказаньні, перамаглі ўсе цяжкасьці і цярпеньні ды заўсёды Цябе багаславілі. Пашлі Беларускаму Народу сьвятых і вялікіх слугаў сваіх, якія праведным, чэсным і мудрым жыцьцём і дзейнасьцю вялі б Народ да лепшае долі. Дай нам сьвятое духавенства. Багаславі нашы сем'і, каб у кожнай з іх дбалы бацька і ахвярная маці, злучаныя шчыраю сьвятою любоўю, выхоўвалі Табе на славу, а Бацькаўшчыне на карысьць сваіх дзетак. Асаблівую ласку дай нашай моладзі, каб яна атрымала глыбокае хрысьціянскае ўзгадаваньне, і ўзрасла на карысных сыноў і дачок свайго народу.

Багаславі такжа нашы дачасныя дастаткі, ня дай гінуць марна тым талентам, якія Ты ссылаеш у наш народ, але дай ім свабодна разьвіцца і закрасаваць Табе на славу, а ўсяму людству на карысьць. Багаславі працам сялянства на ральлі, працоўным у фабрыках, вучоным у ваўсіх галінах навукі, мастацтва і тэхнікі, каб за іх помаччу Беларускі Народ мог разумна і прыгожа жыць ды разьвівацца.

Цябе, Прачыстая Багародзіца і наша нябесная Маці, просім: прычыніся за намі, а Ты, сьвятая Еўфрасіньня Полацкая — патронка Беларусі — ды ўсе сьвятыя заступнікі Беларускага Народу, апякуйцеся намі, каб мы сталіся народам сьвятым, выконваючым Волю Божую і сваё пасланьство, каб прычыніліся да агульнага дабра тут, на зямлі, а ў прышлым жыцьці атрымалі вечнае шчасьце, і Табе, прадвечнаму Валадару, прыносілі славу, чэсьць і паклон на векі вечныя. Амін.

KAMUNIKAT.org

ДАДАТАК
ПРИЛОЖЕНИЕ

Гэтым сведчым,

Што, міласцю Божай, завершана ўзнаўленне ўзвіжальнага Крыжа найпадобнейшай маці нашай Еўфрасінні, ігуменні Полацкай, зробленага з яе багаславення ў 1161 годзе ад Нараджэння Хрыстовага майстрам Лазарам Богшам.

На працягу пяці гадоў — ад дзён святкавання 1000-годдзя Полацкай епархіі і Праваслаўнай Царквы на Белай Русі ў 1992 годзе і да сённяшняга дня — доўжылася праца па адраджэнні святыні.

Гэты Святы Крыж, зроблены ў Брэсце майстрам М. П. Кузьмічом у старажытнавізантыйскай тэхніцы перагародкавай эмалі, як і старажытны, захоўвае ў сабе часцінкі Крыві Хрыстовай, Каменя ад Труны Гасподняй, Каменя ад Труны Найсвяцейшае Багародзіцы, Святога і Жыватворнага Крыжа; часцінкі святых мошчаў архідыякана першамучаніка Стэфана, велікамучаніка Дзімітрыя Салунскага, велікамучаніка і лекара Панцялеймана.

Адраджэнне святыні, якая шануецца ва ўсім Праваслаўным свеце і асабліва ахоўвае Белую Русь, сталася справаю ісцінна ўсенароднаю. У ёй — наша пакаянне, наша вера, надзея і любоў да Бога і Бацькаўшчыны.

Няхай памяне нас Гасподзь у Царстве Сваім сёння, і заўсёды, і на векі вечныя. Амінь.

Сінод Беларускай Праваслаўнай Царквы
26–27 верасня 1997 года.
Узвіжанне Святога і Жыватворнага Крыжа Гасподняга.
Брэст—Мінск—Полацк.

Сим свидетельствуем,

Что, милостию Божией, завершено воссоздание воздвизального Креста

преподобной матери нашей Евфросинии, игумении Полоцкой, изготовленного по ее благословению в 1161 году от Рождества Христова мастером Лазарем Богшей.

В течение пяти лет — от дней празднования 1000-летия Полоцкой епархии и Православной Церкви на Белой Руси в 1992 году и до нынешнего дня — продолжались труды по возрождению святыни.

Сей Святый Крест, изготовленный в Бресте мастером Н. П. Кузьмичом в древневизантийской технике перегородчатой эмали, как и древний, хранит в себе частицы Крови Христовой, Камня от Гроба Господня, Камня от Гроба Пресвятыя Богородицы, Честнаго и Животворящаго Креста; частицы святых мощей архидиакона первомученика Стефана, великомученика Димитрия Солунского, великомученика и целителя Пантелеимона.

Возрождение святыни, почитаемой во всем Православном мире и особо покровительствующей Белой Руси, стало делом воистину всенародным. В нем — наше покаяние, наша вера, надежда и любовь к Богу и Отечеству.

Да помянет нас Господь во Царствии Своем
всегда, ныне и присно и во веки веков. Аминь.

Синод Белорусской Православной Церкви
26–27 сентября 1997 года.
Воздвижение Святого и Животворящаго Креста Господня.
Брест—Минск—Полоцк.

ПАСТАНОВА
Першага сходу беларусаў блізкага замежжа

1. Сход падтрымлівае выказаную ў выступленнях дэлегатаў прапанову аб аднаўленні вобраза гістарычнай і духоўнай рэліквіі беларускага народа — Крыжа святой Еўфрасінні Полацкай, страчанага падчас Другой сусветнай вайны.

2. Сход даручае Управе ЗБС «Бацькаўшчына» ажыццявіць практычную рэалізацыю прапановы і забяспечыць выкананне працы да Першага з'езду беларусаў свету ўлетку 1993 года.

г. Мінск, 20 снежня 1992 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
Первого схода белорусов близкого зарубежья

1. Сход поддерживает высказанное в выступлениях делегатов предло-

жение о воссоздании образа исторической и духовной реликвии белорусского народа — Креста святой Евфросинии Полоцкой, утраченного во время Второй мировой войны.

2. Сход поручает Управе ОБМ «Бацькаўшчына» осуществить практическую реализацию предложения и обеспечить выполнение работы к Первому съезду белорусов мира летом 1993 года.

г. Минск, 20 декабря 1992 г.

НАВУКОВА-ГРАМАДСКАЯ РАДА
па аднаўленні вобраза Крыжа святой Еўфрасінні Полацкай, які выконваецца на заказ Згуртавання беларусаў свету «Бацькаўшчына»

Аляксееў Леанід — доктар гістарычных навук (Масква)

Арлоў Уладзімір — пісьменнік, гісторык

Біч Міхаіл — намеснік дырэктара Інстытута гісторыі АН РБ

Бубноўскі Дзмітрый — старшыня Дзяржінспекцыі па ахове гістарычна-культурнай спадчыны

Буралкін Генадзь — старшыня Саюза мастакоў Беларусі

Бутэвіч Анатоль — міністр культуры і друку

Высоцкая Надзея — дацэнт кафедры крыніцазнаўства і мастацтвазнаўства Беларускай акадэміі мастацтваў

Ганецкая Ірына — навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі АН РБ

Гарэцкі Радзім — прэзідэнт ЗБС «Бацькаўшчына», віцэ-прэзідэнт АН РБ

Гілевіч Ніл — старшыня камісіі Вярхоўнага Савета па адукацыі, культуры і захаванні гістарычнай спадчыны

Гілеп Уладзімір — намеснік міністра культуры і друку

Жыльскі Аляксей — старшыня Савета па справах рэлігій пры СМ РБ

Загорская Ніна — супрацоўнік Міністэрства культуры і друку, намеснік старшыні Рады ЗБС па канфесійных пытаннях

Касцюк Міхаіл — дырэктар Інстытута гісторыі АН РБ

Коўтун Валянціна — старшыня Міжнароднага жаночага фонду св. Еўфрасінні Полацкай

Краўчанка Пётр — міністр замежных спраў

Кулік Яўген — мастак

Купава Мікола — мастак

Лавіцкі Генадзь — старшыня КДБ

Макарава Таццяна — доктар гістарычных навук (Масква)

Мальдзіс Адам — дырэктар Нацыянальнага навукова-асветніцкага цэнтра імя Ф.Скарыны

Саверчанка Іван — навуковы супрацоўнік Інстытута літаратуры АН РБ

Сілівончык Анатоль — намеснік старшыні Рады прадпрымальнікаў беларускага замежжа (Сургут)

Скрыпчанка Таццяна — навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі АН РБ

Стук Барыс — прэзідэнт Рады прадпрымальнікаў беларускага замежжа, намеснік старшыні Рады ЗБС па эканамічных пытаннях

Сурмач Ганна — старшыня Рады ЗБС «Бацькаўшчына»

Тарасаў Сяргей — навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі АН РБ

Філарэт — мітрапаліт Менскі і Слуцкі, Патрыяршы экзарх усяе Беларусі

Хадыка Юры — доктар фізіка-матэматычных навук, заг. лабараторыі Інстытута фізікі АН РБ

Чарняўскі Ігар — першы намеснік начальніка Галоўнага ўпраўлення рэстаўрацыі і кансервацыі помнікаў гісторыі і культуры пры СМ РБ

Чарняўскі Міхась — заг. аддзела Інстытута гісторыі АН РБ

Шавялевіч Віктар — кінарэжысёр

Шматаў Віктар — дырэктар Музея старажытнай беларускай культуры

Штыхаў Георгі — доктар гістарычных навук, заг. аддзела Інстытута гісторыі АН РБ

Зацверджана на пасяджэнні Управы ЗБС «Бацькаўшчына»
15.03.1994 г.

НАУЧНО-ОБЩЕСТВЕННЫЙ СОВЕТ по воссозданию образа Креста святой Евфросинии Полоцкой, который выполняется по заказу Объединения белорусов мира «Бацькаўшчына»

Алексеев Леонид — доктор исторических наук (Москва)

Бич Михаил — заместитель директора Института истории АН РБ

Бубновский Дмитрий — председатель Госинспекции по охране историко-культурного наследия

Буралкин Геннадий — председатель Союза художников Беларуси

Бутевич Анатолий — министр культуры и печати

Высоцкая Надежда — доцент кафедры источниковедения и искусствоведения Белорусской академии художеств

Гилевич Нил — председатель комиссии Верховного Совета по образованию, культуре и сохранению исторического наследия

Гилеп Владимир — заместитель министра культуры и печати

Гонецкая Ирина — научный сотрудник Института истории АН РБ

Горецкий Радим — президент ОБМ «Бацькаўшчына», вице-президент АН РБ

Жильский Алексей — председатель Совета по делам религий при СМ РБ

Загорская Нина — сотрудник Министерства культуры и печати, заместитель председателя Рады ОБМ по конфессионным вопросам

Ковтун Валентина — председатель Международного женского фонда св. Евфросинии Полоцкой

Костюк Михаил — директор Института истории АН РБ

Кравченко Петр — министр иностранных дел

Кулик Евген — художник

Купава Микола — художник

Лавицкий Геннадий — председатель КГБ

Макарова Татьяна — доктор исторических наук (Москва)

Мальдис Адам — директор Национального научно-просветительского центра имени Ф. Скорины

Орлов Владимир — писатель, историк

Саверченко Иван — научный сотрудник Института литературы АН РБ

Силивончик Анатолий — заместитель председателя Рады предпринимателей белорусского зарубежья (Сургут)

Скрипченко Татьяна — научный сотрудник Института истории АН РБ

Стук Борис — президент Рады предпринимателей белорусского зарубежья, заместитель председателя Рады ОБМ по экономическим вопросам

Сурмач Ганна — председатель Рады ОБМ «Бацькаўшчына»

Тарасов Сергей — научный сотрудник Института истории АН РБ

Филарет — митрополит Минский и Слуцкий, Патриарший экзарх всея Беларуси

Хадыка Юрий — доктор физико-математических наук, зав. лабораторией Института физики АН РБ

Чернявский Игорь — первый заместитель начальника Главного управления реставрациии и консервации памятников истории и культуры при СМ РБ

Чернявский Михась — зав. отделом Института истории АН РБ

Шевелевич Виктор — кинорежиссер

Шматов Виктор — директор Музея древней белорусской культуры

Штыхов Георгий — доктор исторических наук, зав. отделом Института истории АН РБ

Утверждено на заседании Управы ОБМ «Бацькаўшчына»
15.03.1994 г.

РАШЭННЕ
Навукова-грамадскай рады пры Згуртаванні беларусаў свету «Бацькаўшчына» па стварэнні Крыжа на ўзор узвіжальнага Крыжа святой Еўфрасінні Полацкай

У адпаведнасці з дамоваю ад 29.01.1993 і пратаколам ад 10.02.1994 мастаком Міколам Кузьмічом па заказу ЗБС «Бацькаўшчына» была распачатая праца па аднаўленні Крыжа святой Еўфрасінні Полацкай. На працягу больш як паўтара года майстрам была праведзеная вялікая навукова-пошукавая работа па аднаўленні страчаных элементаў Крыжа, узнаўленні тэхнікі выканання гэтай рэліквіі, зроблены апісанне і эскізы Крыжа.

На падставе пададзеных мастаком выніковых матэрыялаў Рада прыняла рашэнне:

I. Зацвердзіць вынікі навукова-пошукавай працы мастака Міколы Кузьміча па аднаўленні Крыжа Еўфрасінні Полацкай у яго першапачатковым выглядзе з ідэнтычнай дакладнасцю і ў строгай адпаведнасці з апісаннямі, слайдамі і іншымі матэрыяламі, якія захаваліся на сённяшні час, з узнаўленнем страчаных месцаў па аналагах XII стагоддзя.

II. Скіраваць намаганні на пошук арыгінала Крыжа Еўфрасінні Полацкай, стварыўшы рабочую групу з удзелам прадстаўнікоў ЗБС «Бацькаўшчына», Царквы, Нацыянальнага навукова-асветніцкага цэнтра імя Ф. Скарыны, Міністэрства замежных спраў, Камітэта дзяржаўнай бяспекі.

III. Унесці змены ў тэрміналогію:

1. Зацвердзіць назву новай рэліквіі:

«Крыж па вобразу і падабенству ўзвіжальнага Крыжа святой Еўфрасінні Полацкай»

2. Працэс працы называць:

«Стварэнне Крыжа па вобразу і падабенству ўзвіжальнага Крыжа святой Еўфрасінні Полацкай»

IV. Рэкамендаваць кіраўніцтву ЗБС «Бацькаўшчына» зацвердзіць пададзеныя мастаком эскіз і апісанне Крыжа і на іх падставе пачаць выкананне работы ў матэрыяле.

4.07.1994

РЕШЕНИЕ
Научно-общественного совета при Объединении белорусов мира «Бацькаўшчына» по созданию Креста по образцу воздвизального Креста святой Евфросинии Полоцкой

В соответствии с договором от 29.01.1993 и протоколом от 10.02.1994 художником Миколой Кузьмичом по заказу ОБМ «Бацькаўшчына» был начат труд по восстановлению Креста святой Евфросинии Полоцкой. На протяжении более чем полутора лет мастером была проведена большая научно-поисковая работа по восстановлению утраченных элементов Креста, воссозданию техники исполнения этой реликвии, сделаны описание и эскизы Креста.

На основании представленных художником итоговых материалов Совет принял решение:

I. Утвердить итоги научно-поисковой работы художника Миколы Кузьмича по воссозданию Креста Евфросинии Полоцкой в его первоначальном виде с идентичной точностью и в строгом соответствии с описаниями, слайдами и другими сохранившимися до нынешнего времени материалами, с восстановлением утраченных мест по аналогам XII века.

II. Направить усилия на поиск оригинала Креста Евфросинии Полоцкой, создав рабочую группу с участием представителей ОБМ «Бацькаўшчына», Церкви, Национального научно-просветительского центра имени Ф. Скорины, Министерства иностранных дел, Комитета государственной безопасности.

III. Внести изменения в терминологию:

1. Утвердить название новой реликвии:

«Крест по образу и подобию воздвизального Креста святой Евфросинии Полоцкой».

2. Процесс работы называть:

«Создание Креста по образу и подобию воздвизального Креста святой Евфросинии Полоцкой».

IV. Рекомендовать руководству ОБМ «Бацькаўшчына» утвердить представленные художником эскиз и описание Креста и на их основе приступить к исполнению работы в материале.

14.07.1994.

KAMUNIKA.org

ЗАЯВА
Рады Згуртавання беларусаў свету «Бацькаўшчына» ў сувязі з узнаўленнем вобраза Крыжа святой Еўфрасінні Полацкай

Вяртанне Беларусі яе нацыянальных скарбаў з'яўляецца адным з галоўных накірункаў дзейнасці Згуртавання беларусаў свету (ЗБС) «Бацькаўшчына». Асаблівае месца ў гэтай працы займае клопат пра лёс створанага ў 1161 годзе полацкім майстрам Лазарам Богшам Крыжа святой Еўфрасінні — старажытнага сімвала святасці і дзяржаўнасці нашай зямлі, страчанага ў гады Другой сусветнай вайны. Відавочна, што страта Крыжа — гэта не матэрыяльная згуба. Крыж пайшоў ад нас таму, што мы адышлі ад Боскіх запаветаў, ад святых абавязкаў захоўваць свой род, сваю краіну, яе культуру і мову — усё тое, што дадзена нам Усявышнім.

У час новага беларускага Адраджэння пачаўся наш шлях вяртання да святыняў. З Божай ласкі і дзякуючы змаганню лепшых сыноў Беларусі наш народ пачаў абуджацца ад гістарычнага бяспамяцтва. Менавіта тады і ўзнікла ідэя аднаўлення вобраза гістарычнай рэліквіі — Крыжа Еўфрасінні. У снежні 1992 года на Першым сходзе беларусаў блізкага замежжа была падтрыманая прапанова аб сімвалічным вяртанні святыні і стварэнні Крыжа па вобразу і падабенству Жыватворнага Крыжа Еўфрасінні. Арганізатарам Сходу была грамадская арганізацыя — Згуртаванне беларусаў свету «Бацькаўшчына». Менавіта «Бацькаўшчына» і ўзяла на сябе высакародны і няпросты абавязак выканаць волю беларускай грамады. Адказным за гэтую справу быў прызначаны прадпрымальнік беларускага паходжання з Расіі (Сургут) Анатоль Сілівончык.

Выкананне гэтага надзвычай адказнага і складанага заказу «Бацькаўшчына» даручыла вядомаму беларускаму мастаку-ювеліру Міколу Кузьмічу. Распачатая праца атрымала багаславенне мітрапаліта Менскага і Слуцкага, Патрыяршага экзарха ўсяе Беларусі Філарэта. Беларускі экзархат узяў на сябе духоўную апеку над справаю ўзнаўлення Крыжа. Для навуковай дапамогі мастаку ЗБС стварыла Навукова-грамадскую раду ў складзе вядомых гісторыкаў, мастацтвазнаўцаў і іншых спецыялістаў. Навуковым кіраўніком праекта быў зацверджаны доктар гістарычных навук, прызнаны даследчык гісторыі Полацкага княства Георгі Штыхаў.

Адначасова «Бацькаўшчына» звярнулася да грамадскасці як у Беларусі, так і ў замежжы з заклікам далучыцца да святой справы адраджэння вобраза нацыянальнай святыні і Полацкага Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра, дзе яна захоўвалася. Знайсці сродкі і далучыць да ўвасаблення выдатнай ідэі беларусаў з іншых краінаў дазволіла стварэнне Рады прадпрымальнікаў беларускай дыяспары. Значную частку сродкаў ад імя ЗБС «Бацькаўшчына» ўклалі ў праект Анатоль Сілівончык і Мікола Сулкоўскі з Расіі, Анатоль Лук'янчык з ЗША. Вялікія заслугі ў адраджэнні святыні маюць

старшыня праўлення СП «Міжнародны цэнтр прадпрымальнікаў беларускай дыяспары» Барыс Стук, першы старшыня Рады ЗБС Яўген Лецка, яго пераемніца на гэтай пасадзе Ганна Сурмач, прэзідэнт ЗБС Радзім Гарэцкі, многія сябры Рады Згуртавання, а таксама іншыя спрыяльнікі гэтай справы.

Майстар Мікола Кузьміч здзейсніў сапраўдны навуковы і творчы подзвіг, здолеўшы аднавіць унікальны твор і адначасова адрадзіць страчаную восем стагоддзяў назад тэхніку перагародкавай эмалі. Дзякуючы намаганням Царквы, новы Крыж мае ўсе тыя хрысціянскія рэліквіі, якія знаходзіліся ў яго старажытным правобразе. Беларусь атрымала не проста выдатны твор мастацтва, але, найперш, неацэнную сакральную каштоўнасць. Свой уклад ва ўзнаўленне рэліквіі ўнесла і дзяржава: ёю была выдзелена частка каштоўных металаў і каштоўныя камяні, арганізавана ахова мастака і майстэрні. Дзеля дакументальнага засведчання гісторыі аднаўлення Крыжа па заказу ЗБС «Бацькаўшчына» рэжысёр Віктар Шавялевіч зняў відэафільм, а пісьменнік і гісторык Уладзімір Арлоў падрыхтаваў да выдання прысвечаную гэтай тэме навукова-папулярную кнігу.

Такім чынам, працэс адраджэння вобраза Крыжа Еўфрасінні Полацкай быў не проста асабістай спробаю сучаснага майстра паўтарыць шлях свайго папярэдніка. Ад нараджэння ідэі і да яе ўвасаблення гэта была праца многіх людзей. Кожны з іх — сусветная беларуская грамадскасць, Царква, дзяржаўныя структуры, навуковыя колы і простыя беларускія людзі — унёс сваю долю. Мы зрабілі свой крок да ідэі Крыжа, як духоўнага сімвала нацыі. У ім наша пакаянне, надзея і любоў да Бога і сваёй Бацькаўшчыны — Беларусі. Спадзяемся, што гэта наблізіць час вяртання таго Крыжа, які трымала ў руках патронка зямлі Беларускай — святая Еўфрасіння.

Рада Згуртавання беларусаў свету выказвае сардэчную падзяку Беларускай праваслаўнай царкве і мітрапаліту Філарэту, усім, хто спрыяў адраджэнню вобраза Крыжа і вяртанню яго на месца, вызначанае некалі для святыні самой найпадобнейшай Еўфрасінняю. Адраджэнне святыні было адной з важнейшых праграмаў дзейнасці ЗБС «Бацькаўшчына». Разам з усімі ўдзельнікамі працэса аднаўлення вобраза Крыжа мы паспяхова завяршылі гэтую агульнанацыянальную справу, спрыяючы вяртанню беларусаў да Бога і спрадвечных маральных і нацыянальных каштоўнасцяў. ЗБС «Бацькаўшчына» ўзнагародзіла ўсіх удзельнікаў і спрыяльнікаў Ушанавальнымі граматамі Згуртавання і падарункамі. Беларускі экзархат са свайго боку таксама ўганараваў сяброў «Бацькаўшчыны»: Анатоля Сілівончыка — ордэнам святога роўнаапостальнага Уладзіміра, Ганну Сурмач і Барыса Стука — граматамі Патрыяршага экзарха.

Усе мы, каго аб'яднала ідэя адраджэння вобраза святыні, будзем і надалей выкарыстоўваць свой навуковы, творчы і інтэлектуальны патэнцыял, працуючы ў Згуртаванні беларусаў свету «Бацькаўшчына» і ўствораным у верасні 1997 года Міжнародным дабрачынным фондзе Жыватворнага Крыжа святой Еўфрасінні Полацкай, галоўнай мэтай якога з'яўляецца спрыянне

адраджэнню духоўнасці і нацыянальнай культуры, як падмурка станаўлення сучаснай беларускай дзяржаўнасці, на падставе духоўных каштоўнасцяў, закладзеных найпадобнейшаю Еўфрасінняю ў ідэю Крыжа — духоўнага і аб'яднаўчага сімвала народа.

Заклікаем далучыцца да нашай працы беларусаў з Бацькаўшчыны і з замежжа.

Дзеля больш глыбокага шанавання імя Еўфрасінні і яе Крыжа Рада ЗБС звяртаецца да Урада краіны з прапановаю надаць Дню памяці нябеснай заступніцы Беларусі святой Еўфрасінні Полацкай (5 чэрвеня новага стылю) статус агульнадзяржаўнага свята.

Верым, што адроджаны Крыж будзе ўмацоўваць нашу веру, уваскрашаць памяць, яднаць нацыю і дапаможа нам пабудаваць свабодны і заможны Беларускі Дом.

Прынята на пасяджэнні Рады ЗБС «Бацькаўшчына»
5.12.1997 г.

ЗАЯВЛЕНИЕ
Рады Объединения белорусов мира «Бацькаўшчына» в связи с воссозданием образа Креста святой Евфросинии Полоцкой

Возвращение Беларуси ее национальных сокровищ является одним из главных направлений деятельности Объединения белорусов мира (ОБМ) «Бацькаўшчына». Особое место в этой работе занимает забота о судьбе созданного в 1161 году полоцким мастером Лазарем Богшей Креста святой Евфросинии — древнего символа святости и государственности нашей земли, утраченного в годы Второй мировой войны. Очевидно, что утрата Креста — это не материальная потеря. Крест покинул нас, ибо мы отошли от Божьих заветов, от святых обязанностей сохранять свой род, свою страну, ее культуру и язык — все то, что дано нам Всевышним.

Во время нового белорусского Возрождения начался наш путь возвращения к святыням. По милости Божьей и благодаря борьбе лучших сыновей Беларуси наш народ начал пробуждаться от исторического беспамятства. Именно тогда и возникла идея воссоздания образа исторической реликвии — Креста Евфросинии. В декабре 1992 года на Первом сходе белорусов близкого зарубежья было поддержано предложение о символическом возвращении святыни и создании Креста по образу и подобию Животворного Креста Евфросинии. Организатором Схода была общественная организация — Объединение белорусов мира «Бацькаўшчына». Именно «Бацькаўшчына» и взяла на себя благородную и непростую обязанность выполнить волю белорусской громады. Ответственным за это дело был назначен

предприниматель белорусского происхождения из России (Сургут) Анатолий Силивончик.

Выполнение этого чрезвычайно ответственного и сложного заказа «Бацькаўшчына» поручила известному белорусскому художнику-ювелиру Миколе Кузьмичу. Начатая работа получила благословение митрополита Минского и Слуцкого, Патриаршего экзарха всея Беларуси Филарета. Белорусский экзархат взял на себя духовную опеку над делом воссоздания Креста. Для научной помощи художнику ОБМ создало Научно-общественный совет в составе известных историков, искусствоведов и других специалистов. Научным руководителем проекта был утвержден доктор исторических наук, признанный исследователь истории Полоцкого княжества Георгий Штыхов.

Одновременно «Бацькаўшчына» обратилась к общественности как в Беларуси, так и за рубежом с призывом подключиться к святому делу возрождения образа национальной святыни и Полоцкого Спасо-Евфросиниевского монастыря, где она хранилась. Найти средства и привлечь к воплощению прекрасной идеи белорусов из других стран позволило создание Рады предпринимателей белорусской диаспоры. Значительную часть средств от имени ОБМ «Бацькаўшчына» вложили в проект Анатолий Силивончик и Микола Сулковский из России, Анатолий Лукьянчик из США. Большие заслуги в возрождении святыни принадлежат председателю правления СП «Международный центр предпринимателей белорусской диаспоры» Борису Стуку, первому председателю Рады ОБМ Евгену Лецку, его преемнице на этой должности Ганне Сурмач, президенту ОБМ Радиму Горецкому, многим членам Рады Объединения, а также другим участникам этого дела.

Мастер Микола Кузьмич совершил подлинный научный и творческий подвиг, сумев восстановить уникальное произведение и одновременно возродить утраченную восемь веков назад технику перегородчатой эмали. Благодаря усилиям Церкви, новый Крест включает в себя все те христианские реликвии, которые находились в его древнем прообразе. Беларусь получила не просто выдающееся произведение искусства, но, прежде всего, бесценное сакральное сокровище. Свой вклад в воссоздание реликвии внесло и государство: им была выделена часть драгоценных металлов и драгоценные камни, организована охрана художника и мастерской. Для документального свидетельства истории воссоздания Креста по заказу ОБМ «Бацькаўшчына» режиссер Виктор Шевелевич снял видеофильм, а писатель и историк Владимир Орлов подготовил к изданию посвященную этой теме научно-популярную книгу.

Таким образом, процесс возрождения образа Креста Евфросинии Полоцкой был не просто личной попыткой современного мастера повторить путь своего предшественника. От рождения идеи и до ее воплощения это был труд многих людей. Каждый из них — мировая белорусская общественность, Церковь, государственные структуры, научные круги и простые белорусские люди — внес свою лепту. Мы сделали свой шаг к идее Креста,

как духовного символа нации. В нем наше покаяние, надежда и любовь к Богу и к своей Родине — Беларуси. Надеемся, что это приблизит время возвращения того Креста, который держала в руках патронесса земли Белорусской — святая Евфросиния.

Рада Объединения белорусов мира выражает сердечную благодарность Белорусской православной церкви и митрополиту Филарету, всем, кто содействовал возрождению образа Креста и возвращению его на место, определенное некогда для святыни самой преподобной Евфросинией. Возрождение святыни было одной из важнейших программ деятельности ОБМ «Бацькаўшчына». Вместе со всеми участниками процесса воссоздания образа Креста мы успешно завершили общенациональное дело, содействуя возвращению белорусов к Богу и извечным нравственным и национальным ценностям. ОБМ «Бацькаўшчына» вручила всем участникам награды: Почетные грамоты Объединения и подарки. Белорусский экзархат со своей стороны также наградил членов «Бацькаўшчыны»: Анатолия Силивончика — орденом святого равноапостольного Владимира, Ганну Сурмач и Бориса Стука — грамотами Патриаршего экзарха.

Все мы, кого объединила идея возрождения образа святыни, будем и впредь использовать свой научный, творческий и интеллектуальный потенциал, работая в Объединении белорусов мира «Бацькаўшчына» и в созданном в сентябре 1997 года Международном благотворительном фонде Животворного Креста святой Евфросинии Полоцкой, главной целью которого является содействие возрождению духовности и национальной культуры, как фундамента становления современной белорусской государственности, на основе духовных ценностей, заложенных преподобной Евфросинией в идею Креста — духовного и объединительного символа народа.

Призываем присоединиться к нашей работе белорусов на Родине и за рубежом.

С целью более глубокого почитания имени Евфросинии и ее Креста Рада ОБМ обращается к Правительству страны с предложением придать Дню памяти небесной покровительницы Беларуси святой Евфросинии Полоцкой (5 июня нового стиля) статус общегосударственного праздника.

Верим, что возрожденный Крест будет укреплять нашу веру, воскрешать память, объединять нацию и поможет нам построить свободный и зажиточный Белорусский Дом.

Принято на заседании Рады ОБМ «Бацькаўшчына»
5.12.1997 г.

СПІС
на ўзнагароджанне Граматамі Згуртавання беларусаў свету «Бацькаўшчына», кнігамі і каштоўнымі падарункамі за непасрэдны ўдзел у аднаўленні вобраза Крыжа св. Еўфрасінні Полацкай

Кузьміч Мікола — мастак, аўтар аднаўлення вобраза Крыжа

Шыхаў Георгі — доктар гістарычных навук, навуковы кіраўнік праекта, старшыня Навукова-грамадскай рады

Уладыка Філарэт — Патрыяршы экзарх усяе Беларусі

Сілівончык Анатоль — галоўны фундатар праекта (Расія, г. Сургут)

Сілівончык Настасся — жыхарка вёскі Гамза Светлагорскага раёна Гомельскай вобласці

Сулкоўскі Мікола — фундатар праекта (Расія, г. Новасібірск)

Лук'янчык Анатоль — фундатар праекта (ЗША, г. Кліўленд)

Арлоў Уладзімір — пісьменнік

Шавялевіч Віктар — кінарэжысёр, аўтар фільма пра аднаўленне Крыжа

Гарэцкі Радзім — прэзідэнт ЗБС «Бацькаўшчына»

Стук Барыс — старшыня праўлення СП «Міжнародны цэнтр прадпрымальнікаў беларускай дыяспары», намеснік старшыні Рады ЗБС «Бацькаўшчына»

Сурмач Ганна — старшыня Рады ЗБС «Бацькаўшчына»

Лецка Яўген — сябра Рады ЗБС, былы старшыня Рады

Мальдзіс Адам — дырэктар Нацыянальнага навукова-асветніцкага цэнтра імя Ф. Скарыны, сябра Рады ЗБС

Скрыпчанка Таццяна — навуковец, спецыяліст па эмалях

Макарава Таццяна — доктар гістарычных навук (г. Масква)

Аляксееў Леанід — доктар гістарычных навук (г. Масква)

Бубноўскі Дзмітры — старшыня Камітэта па ахове гісторыка-культурнай спадчыны

Рылатка Уладзімір — намеснік міністра культуры

Антонава Таццяна — журналіст газеты «Звязда»

Думчык Анатоль — рэстаўратар Беларускага экзархату

Петрашкевіч Андрэй — супрацоўнік Беларускага экзархату

Сацюк Міхаіл — святар (г. Брэст)

Грудніцкі Іаан — святар (г. Брэст)

Купрыенка Уладзімір — намеснік старшыні Дзяржтэлерадыё

Халява Браніслаў,
Пацеявец Васіль,
Бань Міхаіл,
Мароз Валеры,
Якімук Сяргей — супрацоўнікі Брэсцкага ўпраўлення Камітэта дзяржбяспекі, якія ажыццяўлялі ахову майстэрні М. Кузьміча
Якавук Віталь — памочнік майстра Міколы Кузьміча
Макоўская Алена — загадчык аддзела СП «Міжнародны цэнтр прадпрымальнікаў беларускай дыяспары»

Зацверджаны на пасяджэнні Малой Рады
Згуртавання беларусаў свету «Бацькаўшчына»
5.12.1997.

СПІС
на ўзнагароджанне Граматамі Згуртавання беларусаў свету «Бацькаўшчына» і кнігамі пра Еўфрасінню Полацкую
за спрыянне ў аднаўленні вобраза
Крыжа святой Еўфрасінні

Сябры Управы ЗБС «Бацькаўшчына»:
Сабалеўскі Анатоль
Адамовіч Яўген
Савік Лідзія
Загорская Ніна
Саверчанка Іван
Кароль Аляксей
Герасімаў Валеры
Ліс Арсень
Мархель Таццяна
Казыра Лявон
Тарасаў Сяргей — гісторык
Высоцкая Надзея — навуковец
Хадыка Юры — навуковец
Шматаў Віктар — мастацтвазнаўца
Касцюк Міхась — дырэктар Інстытута гісторыі АН РБ
Загрышаў Іван — дырэктар Нацыянальнага музея Беларусі

Краўчанка Пётр — дзяржаўны і грамадскі дзеяч

Коўтун Валянціна — пісьменніца, старшыня Міжнароднага жаночага фонду св. Еўфрасінні Полацкай

Хоміч Міхась — юрыст (г. Брэст)

Пухоўскі Уладзімір — навуковец

Кулік Яўген — мастак

Іпатава Вольга — пісьменніца

Жыльскі Аляксей — былы старшыня Савета па справах рэлігіі пры СМ РБ

Шыркоўскі Эдуард — былы старшыня Камітэта дзяржбяспекі РБ (за арганізацыю аховы майстэрні мастака М. Кузьміча)

Зацверджаны на пасяджэнні Малой Рады
Згуртавання беларусаў свету «Бацькаўшчына»
5.12.1997.

KAMUNIKAT.org

Послание Синода Белорусской Православной Церкви

«Княже, аче крест мал, но сила велиеа его есть на небеси и на земли».

Ипатьевская летопись

Возлюбленные о Господе пастыри, монашествующие и все благочестивые чада Святой Православной Церкви на Белой Руси!

Ныне Святая наша Церковь в великой духовной радости празднует Всемирное Воздвижение Честнаго и Животворящаго Креста Господня, который есть «хранитель всея вселенныя, красота Церкви, Ангелов слава и демонов язва».

Более полутора тысячелетий прошло с тех пор, когда равноапостольная царица Елена нашла в Святой Земле Животворящий Крест, на котором был распят Христос Спаситель. В те дни Патриарх Иерусалимский Макарий впервые воздвиг сей Крест, чтобы люди могли взирать на него и молитвенно к нему припадать. С того времени в день Крестовоздвижения во всех храмах звучит песнопение: «Кресту Твоему поклоняемся, Владыко, и святое Воскресение Твое славим», а сам воздвизальный Крест износится из Алтаря, поднимается пред лицем народа для поклонения и осенения им всех четырех сторон света.

Животворящий Крест Господа Иисуса Христа есть орудие нашего спасения. Поэтому мы, христиане, носим на теле образ Креста Христова, осеняем себя крестным знамением и несем каждый свой жизненный крест, по образу нашего Господа, сказавшего Своим ученикам: «*Аще кто хощет по мне ити, да отвержется себе, и возмет крест свой, и по Мне грядет*» (Мф. 16: 24).

Уже более десяти столетий сияет над Белой Русью Животворящий Крест Христов. Пять лет назад мы праздновали в день Крестовоздвижения 1000-летие Полоцкой епархии и Православной Церкви на Беларуси. И вот ныне, в этом же Свято-Крестовоздвиженском храме Спасо-Евфросиниевского монастыря мы воздвизаем Святый Крест преподобной матери нашей Евфросинии, игумении Полоцкой, воссозданный по образу и подобию изготовленного в 1161 году мастером Лазарем Богшей по ее благословению.

В те давние времена преподобная княжна следовала древней традиции украшать храмы Божии, принося в них все лучшее, что способен создать человек по наитию Духа Святаго. И Крест сей она задумала таким, чтобы пред ним преклонился и простой человек, живо верующий во Христа, и благоговейный ценитель прекрасного, и государственный муж, наделенный способностью видеть в этом Кресте символ христианского достоинства и высокой духовной устремленности народа.

Для сообщения сему воздвизальному Кресту особой благодати Божией, преподобная Евфросиния поместила в его кипарисовое основание частицы Крови Христовой, Честнаго и Животворящаго Креста, Камня от Гроба Пресвятыя Богородицы, Камня от Гроба Господня; частицы святых мощей архидиакона первомученика Стефана, великомученика Димитрия Солунского, великомученика целителя Пантелеимона.

Щедро украшенный эмалями тончайшей работы, золотыми и серебряными пластинами и драгоценными камнями, Крест был помещен преподобной игуменией

в Спасо-Преображенской церкви основанного ею женского монастыря, а сама она вскоре после этого отправилась в паломничество ко Гробу Господню.

Здесь, во Святой Земле, она встретила и свою кончину.

Созданный по ее благословению Крест по своей церковной ценности и мастерству исполнения не имел себе равных. На историческом пути Церкви Христовой на Белорусской земле Крест преподобной Евфросинии был свидетелем великих бедствий и невзгод. В начале нынешнего века он был отторгнут от Церкви и вскоре, по грехам нашим, бесследно исчез. Святыни уходят от нас, когда мы становимся недостойными их…

Желая подвигнуть народ Божий к покаянию, Святая Церковь благословила на подвиг воссоздания сего Креста мастера из Бреста Николая Петровича Кузьмича. И все общество наше, взрастившее в себе замысел этого деяния, все более осознавало необходимость его исполнения. По великой милости Божией, ныне сей труд завершен, и мы преклоняем колена перед этим Святым Крестом, испрашивая Божия благословения народу и Отечеству.

Кипарисовое основание Креста было освящено на Гробе Господнем и в иных святых местах града Иерусалима. В нем содержатся такие же святыни, какие вложила в свой Крест преподобная Евфросиния. Богоданный талант брестского мастера позволил воспроизвести древнюю технику ювелирного дела, которая существовала в мастерской Лазаря Богши.

Время первоначального изготовления Креста — это период смуты, междоусобных нестроений и раздоров. Но это же время собирания и укрепления паствы Христовой в землях Белой Руси, что было жизненным подвигом преподобной княжны и игумении Евфросинии. Сооружая свой Крест, святая подвижница уповала на то, что он примирит враждующих, объединит братьев во Христе, утишит брани и раздоры…

Не то ли самое переживаем и мы в наше время? Дух мира сего продолжает довлеть над душами человеческими, порождая разделения, насилие и падение нравственных устоев жизни. Поэтому мы и сегодня всё так же нуждаемся в спасительной силе Креста Господня.

Возлюбленные братья и сестры! Когда нас обуревают злоба, зависть, гордыня и другие греховные состояния, нам надо молитвенно обратиться ко Кресту и вспомнить слова Спасителя: *«…Научитеся от Мене, яко кроток есмь и смирен сердцем: и обрящете покой душам вашим»* (Мф. 11: 29).

Вносимый ныне в сию святую обитель древнего Полоцка Крест становится духовным средоточием Белорусской земли. Предстоя пред ним в этот праздничный день, помолимся, братья и сестры, о единстве сынов и дочерей Отечества нашего, в родной земле и в рассеянии сущих.

Когда же водворятся мир и братолюбие в сердцах наших, тогда *«Господь крепость людям Своим даст; Господь благословит люди Своя миром»* (Пс. 28: 11). Аминь.

Полоцк.
26 сентября 1997 г.

Спіс асноўных крыніц і літаратуры

Аповесць жыцця і смерці святой і блажэннай і найпадобнейшай Еўфрасінні, ігуменні манастыра святога Спаса і Найсвяцейшай Ягонай Маці, што ў горадзе Полацку//Спадчына. 1989. № 1.

Айцец Леў Гарошка. Сьв. Еўфрасіня-Прадслава ігуменя манастыра сьв. Спаса ў Полацку патронка Беларусі. Парыж, 1949.

Алексеев Л. В. Лазарь Богша — мастер-ювелир XII в.//Советская археология. 1966. № 3.

Алексеев Л. В. Полоцкая земля. М., 1966.

Алексеев Л. В., Макарова Т. И., Кузьмич Н. П. Крест — хранитель всея Вселенныя//Вестник Белорусского Экзархата. 1996. Специальный выпуск.

Антонава Таццяна. Крыж. Яму наканавана свая, асаблівая місія//Звязда. 1997. 18 красавіка.

Антонава Таццяна. Страсці вакол Крыжа, або Пахвальнае слова геніяльнаму Лазару Богшу і яго духоўным нашчадкам//Звязда. 1994. 25 чэрвеня.

Арлоў Уладзімір. Еўфрасіння Полацкая. Мн., 1992.

Арлоў Уладзімір. Таямніцы полацкай гісторыі. Мн., 1994.

Багдановіч Сяргей. Жыватворны крыж Еўфрасінні Полацкай трэба шукаць у Расіі//Звязда. 1997. 7 сакавіка.

Батюшков П. Белоруссия и Литва. СПб., 1890.

Богданович Сергей. И все же след ведет на восток//Рэспубліка. 1997. 13–14 мая.

Богша XX стагоддзя. Інтэрв'ю з М. Кузьмічом//Культура. 1997. № 38.

Вашук Т. Крыж сьвятое Афрасіні. Дакументы й факты//Запісы Беларускага інстытута навукі й мастацтва. Кніга 12. Нью-Ёрк, 1974.

Великое шествие святыни//Вестник Белорусского экзархата. 1990. № 2.

Віцьбіч Юрка. Сьвяты Крыж прэпадобнай Еўфрасіньні//Зьвіняць званы Сьвятой Сафіі. Часопіс праваслаўных беларусаў. Рэгенсбург, 1946. № 1.

Данилевич В. Е. Очерки истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. Киев, 1896.

Его крест. Два часа в мастерской Николая Кузьмича — Мастера, сделавшего точное подобие Креста Евфросинии Полоцкой. Интервью//Народная газета. 1997. 25 верасня.

Ермаловіч М. Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды. Мн., 1990.

Ермаловіч М. Яко луна солнечная//Полымя. 1973. № 8.

Житие блаженыя Еуфросинии, игумении Вседержителя святаго Спаса

во граде в Полоцке//Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры. Мн., 1959.

Зорин Н. И. Минувшее и настоящее г. Полоцка. Полоцк. 1910.

Иванов В. Крест (Знак и значения)//Журнал Московской патриархии. 1973. № 1.

Исторические сведения о жизни преподобной Евфросинии, княжны полоцкой с описанием и изображением креста, принесенного ею в дар полоцкой Спасской обители. СПб., 1841.

Кайгородов Н. О достопамятных Свято-Евфросиниевских днях в Полоцке. 20–23-го мая 1910 года. Воспоминания паломника//Полоцко-Витебская старина. Вып. II. Витебск, 1912.

Кузьмич Николай. «Воссоздавая Крест Евфросинии Полоцкой, я понял, что жизнь скоротечна...»//Рэспубліка. 1997. 31 кастрычніка.

Ластоўскі В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. Коўна, 1926.

Левчук Геннадий. Возвращение святыни//Имя. 1997. 6 сентября.

Лужинский Василий. Из записок Василия Лужинского, архиепископа Полоцкого. Казань, 1885.

Макарова Т. И. Перегородчатые эмали древней Руси. М., 1975.

Мальдзіс А. Нью-Ёркскі дзённік. Рукапіс.

Мальдзіс А. Таямніцы старажытных сховішчаў. Мн., 1974.

Мельнікаў А. «Жыціе» і жыццё Еўфрасінні, ігуменні Полацкай//Адраджэнне: Гістарычны альманах. Мн., 1995. Вып. 1.

Мельников А. Литературная история агиографической повести о Евфросинии Полоцкой. Автореферат на соиск. уч. степ. кандидата филолог. наук. Мн., 1989.

Мельников А. А. Путь непечален. Исторические свидетельства о святости Белой Руси. Мн., 1992.

Побаль Леанід. Індаеўрапейскія і раннехрысціянскія сімвалы на крыжы Еўфрасінні Полацкай//З глыбі вякоў. Наш край. Гістарычна-культуралагічны зборнік. Вып. 2. Мн., 1997.

Полоцк. Исторический очерк. Мн., 1987.

Полоцкий Спасо-Евфросиниевский монастырь//Полоцкие епархиальные ведомости. 1897. № 6.

Поселянин Е. Преподобная Евфросиния, княжна Полоцкая. Спб., 1910.

Преподобная Евфросиния Полоцкая. Мн., 1997.

Путеводитель по городу Полоцку. Полоцк, 1910.

Пуцко В. Крыж Еўфрасінні Полацкай і ўзвіжальныя крыжы XII–XIII стагоддзяў//Полацак. Кліўленд, 1992. № 4.

Пуцко В. Мнимый крест Параскевы Полоцкой//Беларускія старажытнасці. Мн., 1972.

Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948.

Сапунов А. Житие Евфросинии Полоцкой. Витебск, 1888.

Сапунов А. Католическая легенда о Параскеве, княжне Полоцкой. Витебск, 1888.

Сапунов А. Полоцкий Софийский собор. Витебск, 1888.

Сапунов А. Полоцкий Спасо-Евфросиниевский девичий монастырь. Витебск, 1888.

Селицкий А. А. Живопись Полоцкой земли XI–XIII вв. Мн., 1992.

Серегина Н. С. Певческий цикл о Евфросинье Полоцкой — памятник XII века//Конференция «История и археология Полоцка и Полоцкой земли». Полоцк, 1987.

Сіповіч Часлаў. Крыж — рэліквія сьвятой Параскевы Полацкай//Божым Шляхам. Лёндан, 1973. № 3.

Стукалич Юрий. Мы дойдем! Нью-Йорк, 1975.

Сяліцкі А. А. Старажытныя фрэскі//Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1978. № 3.

Тарасаў С. Хрышчэнне Полацкай зямлі//Спадчына. 1990. № 3.

Филарет, митрополит Минский и Слуцкий, Патриарший экзарх всея Беларуси. Крестовоздвижение//Народная газета. 1997. 27–29 верасня.

Церашчатава В. В. Старажытнабеларускі манументальны жывапіс XI–XVIII стст. Мн., 1986.

Чамярыцкі В. А. Да пытання аб раннім летапісанні Беларусі (XII–XIII стст.)//Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1965. № 3.

Чертков А. Тайны глухого озера//Советская Белоруссия. 1993. 12 июня.

Шматаў В. Загадка Полацкай Адзігітрыі//Беларусь. 1987. № 8.

Штыхаў Г. В. Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі. Мн., 1992.

Штыхаў Юры. З гісторыі вывучэння крыжа прэпадобнай Еўфрасінні//Полацак. Кліўленд, 1992. № 6.

Штыхов Г. В. Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.). Мн., 1978.

Штыхов Г. В. Древний Полоцк. Мн., 1975.

Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 3. Мн., 1996.

Юшкевич В. Тайна креста//Советская Белоруссия. 1990/ 28 сентября.

Малітва да сьвятой Еўфрасіньні 5
Малітва Крыжу 6
«ЯКОЛУчА СОЛНЕчНАя…» 7
Асветніца з роду Усяслава 7
Як хрысцілася Полацкае княства 10

ЗМЕСТ
СОДЕРЖАНИЕ

Наша першая дзяржава 14
Унучка Чарадзея 17
Хрыстова нявеста 19
Полацкая кніжніца 20
Схіліўшыся над пергаменам 25
«Тут належыць быць табе!» 27
Аз, букі, ведзі... 29
Сёстры-манашкі 32
Ад заняпаду да адраджэння 34
Узлёт полацкага дойлідства 36
Старажытныя вобразы 39
Пра што маўчыць «Жыццяпіс» 44
Апошняя дарога 48
Мошчы і цуды князёўны-ігуменні 52
Патронка Беларусі 62
Натхняе подзвіг асветніцы 66
«ЯКО ЛУЧА СОЛНЕЧНАЯ…» 71
Просветительница из рода Всеслава 71
Как крестилось Полоцкое княжество 74
Наша первая держава 77
Внучка Чародея 79
Христова невеста 81
Полоцкая книжница 82
Склонившись над пергаментом 87
«Здесь надлежит быть тебе!» 89
Аз, буки, веди... 90
Сестры-монахини 92
От упадка к возрождению 94
Взлет полоцкого зодчества 95
Древние лики 99
О чем молчит «Житие» 104
Последняя дорога 107
Мощи и чудеса княжны-игуменьи 110
Патронесса Беларуси 118
Влечет образ подвижницы 122

КРЫЖ МАЙСТРА БОГШЫ 125
Полацкія ювеліры 125
«З мячом Рагнеды, з крыжом Прадславы» 129
Жыватворны сімвал Сусвету 131
Творчы подзвіг палачаніна 133
Помнік беларускага пісьменства 136
Геніяльны мастак 138
Адысея рэліквіі 141
Экспедыцыя Вацлава Ластоўскага 147
Хто выкраў святыню? 152
За акіянам 159
Сляды вядуць у Расею 162
КРЕСТ МАСТЕРА БОГШИ 168
Полоцкие ювелиры 168
«С мечом Рогнеды, с крестом Предславы» 171
Животворный символ Вселенной 173
Творческий подвиг полочанина 175
Памятник белорусской письменности 177
Гениальный художник 179
Одиссея реликвии 181
Экспедиция Вацлава Ластовского 186
Кто похитил реликвию? 190
За океаном 196
Следы ведут в Россию 199
АДРАДЖЭННЕ СВЯТЫНІ 205
Першыя крокі 205
Спадкаемец Лазара Богшы 213
У Сургуце думаюць пра Беларусь 215
Доказы Георгія Штыхава 220
Шляхам спроб і памылак 223
Паломніцтва ў Святую Зямлю 229
У лета 1997-е 230
Вяртанне ў Полацк 236
Фонд Жыватворнага Крыжа 240
ВОЗРОЖДЕНИЕ СВЯТЫНИ 244
Первые шаги 244
Наследник Лазаря Богши 251
В Сургуте думают о Беларуси 253
Доказательства Георгия Штыхова 257
Дорогой проб и ошибок 260

Паломничество в Святую Землю 265
В лето 1997-е 267
Возвращение в Полоцк 272
Фонд Животворного Креста 275
Месяца маия в 24 день. Повесть жития и преставления святыя и блаженныя и преподобныя Еуфросинии, игумены монастыря святаго Спаса и пречистыя Его Матере, иже в Полотьсце граде. Благослови, Отче! 278
Аповесць жыцця і смерці святой і блажэннай і найпадобнейшай Еўфрасінні, ігуменні манастыра святога Спаса і Найсвяцейшай Ягонай Маці, што ў горадзе Полацку. Багаславі, Ойча! 290
Малітва за Беларускі Народ 302
ДАДАТАК · ПРИЛОЖЕНИЕ 304
Послание Синода Белорусской Православной Церкви 319
Спіс асноўных крыніц і літаратуры 321

KAMUNIKAT.org

Жыватворны сімвал Бацькаўшчыны = Животворный символ Отчизны
Ж 82 / Аўт.-уклад. У.А. Арлоў; Пер. на рус. У. Арлоў — Мн.: «Асар», 1998. — 328с.; іл.

ISBN 985-6070-56-2

Кніга прысвечана нацыянальнай рэліквіі беларускага народа — Крыжу святой Еўфрасінні Полацкай.

На аснове шырокага кола гістарычных крыніц і навуковай літаратуры аўтар апавядае пра стварэнне святыні і яе драматычны лёс у мінулыя стагоддзі. Чытач даведаецца таксама пра загадкавае знікненне Крыжа і яго пошукі ўнаш час.

Асобны раздзел знаёміць з творчым подзвігам беларускага майстра Міколы Кузьміча, які ўгады адраджэння незалежнай Беларусі ўзнавіў вобраз Крыжа яе нябеснай заступніцы.

Книга посвящена национальной реликвии белорусского народа — Кресту святой Евфросинии Полоцкой.

На основе широкого круга исторических источников и научной литературы автор рассказывает о создании святыни и ее драматической судьбе в минувшие века. Читатель также узнает о загадочном исчезновении Креста и его поисках в наше время.

Отдельная глава знакомит с творческим подвигом белорусского мастера Миколы Кузьмича, который в годы возрождения независимой Беларуси воссоздал образ Креста ее небесной покровительницы.

Пададзеныя ў асноўным тэксце кнігі вытрымкі з «Жыцця Ефрасінні Полацкай» могуць не супадаць з адпаведнымі месцінамі змешчанага ў кнізе арыгінала поўнага перакладу «Жыцця», паколькі У. Арлоў і А. Мельнікаў карысталіся рознымі спісамі гэтага літаратурнага помніка.

Приведенные в основном тексте книги выдержки из «Жития святой Евфросинии Полоцкой» могут несовпадать с соответствующими местами вошедшего в книгу оригинала полного перевода «Жития», поскольку В. Орлов и А. Мельников пользовались разными списками этого литературного памятника.

УДК 947.6
ББК 63.3(4Беи)

На першай старонцы вокладкі:
Крыж Еўфрасінні Полацкай, створаны ў 1161 годзе.
Фрэска XII стагоддзя са Спасаўскай царквы ў Полацку. Верагодны партрэт святой Еўфрасінні.

На чацвёртай старонцы:
Храм Спаса, дзе захоўваўся Крыж святой Еўфрасінні Полацкай.
Мітрапаліт Менскі і Слуцкі, Патрыяршы экзарх усяе Беларусі Філарэт і прэзідэнт Міжнароднага дабрачыннага фонду Жыватворнага Крыжа святой Еўфрасінні Анатоль Сілівончык з адроджаным вобразам нацыянальнай святыні.

На форзацах кнігі — фрагменты фрэсак XII стагоддзя з полацкага храма Спаса.

На франтыспісе — Крыж святой Еўфрасінні Полацкай.

Навукова-папулярнае выданне

ЖЫВАТВОРНЫ СІМВАЛ БАЦЬКАЎШЧЫНЫ
Гісторыя Крыжа святой
Еўфрасінні Полацкай

ЖИВОТВОРНЫЙ СИМВОЛ ОТЧИЗНЫ
История Креста святой
Евфросинии Полоцкой

Аўтар-укладальнік
Арлоў Уладзімір Аляксеевіч

Дырэктар выдавецтва *І. В. Зайцаў*
Галоўны рэдактар *К. П. Гарэлік*
Рэдактары *А. С. Вячорка, К. П. Гарэлік*
Мастацкі рэдактар *Г. І. Мацур*
Карэктар *В. Я. Хвайніцкая*